তৃতীয় খণ্ড ঃ সংস্কৃত গদ্য কাব্য

প্ৰথম বিভাগ ঃ সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ উদ্ভৱৰ ইতিহাস

দ্বিতীয় বিভাগঃ সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ লক্ষণ আৰু বিভাগ

তৃতীয় বিভাগ ঃ সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ বিকাশ

চতুৰ্থ বিভাগ ঃ সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ বিশেষ শৈলী

পঞ্চম বিভাগ ঃ সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ নব্যধাৰা

প্ৰথম বিভাগ
সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ উদ্ভৱৰ ইতিহাস

বিভাগৰ গঠন ঃ

১.১ ভূমিকা (Introduction)
১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
১.৩ সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ স্বৰূপ
১.৪ সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ উদ্ভৱ
১.৫ সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ বিকাশ
১.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
১.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

প্ৰাচীন ভাৰতীয় কাব্য সাহিত্যক প্ৰধানকৈ দুই ভাগত ভগোৱা হয় — শ্ৰব্যকাব্য আৰু দৃশ্য কাব্য। শ্ৰৱণৰ দ্বাৰা উপভোগ্য কাব্য সমূহক শ্ৰব্যকাব্য বোলা হয় আৰু অভিনয় দৰ্শনৰ যোগেদি উপভোগ্য কাব্যক দৃশ্যকাব্য বোলে। এই দুইবিধ কাব্যৰে বহুতো উপবিভাগ আছে। শ্ৰব্যকাব্য দুই প্ৰকাৰৰ— পদ্যকাব্য আৰু গদ্যকাব্য। সংস্কৃত সাহিত্যত গদ্যকাব্যই এক বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। এই গদ্য সাহিত্যৰ ইতিহাস বৰ পুৰণি। এক দীঘলীয়া পৰিক্ৰমাৰ মাজেৰে আহি সংস্কৃত গদ্যকাব্যই আজিৰ ৰূপ পাইছে। বৈদিক যুগৰ পৰা আৰম্ভ কৰি সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ বিকাশৰ যি ধাৰা সেই সম্পৰ্কে এই পাঠত আলোচনা কৰা হ'ব।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই পাঠত সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ উদ্ভৱ তথা বিকাশৰ এক সামগ্ৰিক ৰূপ দাঙি ধৰা হৈছে। এই শিতানত কৰা আলোচনাৰ পৰা আপোনালোকে —

- সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ প্ৰাচীনতা সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব;
- সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ বিকাশ সম্পৰ্কে পৰ্যালোচনা কৰিব পাৰিব;
- সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ স্বৰূপ জানিবলৈ সমৰ্থ হ'ব;
- সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ কাব্যিক বৈশিষ্ট্যবোৰ জানিব পাৰিব।

১.৩ সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ স্বৰূপ

যিবোৰ ৰচনা ছন্দোবদ্ধ নহয় সেই সমূহেই গদ্য। গদ্যকাব্য দুই শ্ৰেণীত বিভক্ত— কথা আৰু আখ্যায়িকা। কথাত কাহিনীৰ বক্তা নায়ক নহয়, আন ব্যক্তিহে হয়। এনে

গদ্যত ঠাইভেদে আৰ্য্যা ছন্দ, বক্ত্ৰ বা অপবক্ত্ৰ ছন্দৰ শ্লোকৰো সমাৱেশ ঘটে। মাংগলিক শ্লোকৰ দ্বাৰা কথা আৰম্ভ কৰা হয়। এই শ্লোকত দুষ্টজনৰ নিন্দা কৰা হয় তথা সজ্জনৰ প্ৰশংসা কৰা হয়। কথা সংস্কৃত নাইবা অপভ্ৰংশত ৰচিত। সাহিত্যদৰ্পণত কথাৰ লক্ষণ এনেদৰে দেখা যায়—

কথায়াং সৰসং ৰস্তু গদ্যৈৰেৰ বিনিৰ্মিতম্।।
ক্বচিদত্ৰ ভবেদাৰ্যা ক্বচিদ্বক্ত্ৰাপ্বক্ত্ৰকে।
আদৌ পদ্যৈৰ্নমস্কাৰঃ খলাদেৰ্বৃত্তকীৰ্তনম্।।
(সাহিত্যদৰ্পণ, ষষ্ঠ পৰিচ্ছেদ, কাৰিকা ৩৩২,৩৩৩)

আন এক প্ৰকাৰৰ গদ্যকাব্য হ'ল আখ্যায়িকা য'ত নায়কৰ অভিজ্ঞতা অতি মনোগ্ৰাহী আৰু সৰল ৰূপত উপস্থাপিত হয়। আখ্যায়িকাৰ কাহিনী ভাগত কন্যাহৰণ, বিচ্ছেদ আৰু নায়কৰ জয়লাভৰ কথা সুন্দৰকৈ বৰ্ণিত হয়। আখ্যায়িকা সংস্কৃতত ৰচিত। আখ্যায়িকাৰ লক্ষণ সম্বন্ধে বিশ্বনাথ কবিৰাজে কৈছে—

আখ্যায়িকা কথাবৎস্যাত্কৱেৰ্বংশানুকীৰ্তনম।
অসামান্যকবীনাং চ বৃত্তৌ পদ্যং ক্বচিত্ক্বচিৎ।।
কথাংশানাং ব্যৱচ্ছেদ আশ্বাস ইতি ৰধ্যতে।
আৰ্যাবক্ত্ৰাপবক্ত্ৰার্নাং ছন্দসা যেন কেনচিৎ।।
অন্যাপদেশেনাশ্বাসমুখে ভাব্যৰ্থসূচনম্।
(সাহিত্যদৰ্পণ, ষষ্ঠ পৰিচ্ছেদ, কাৰিকা ৩৩৪,৩৩৫)

এনে কথা আৰু আখ্যায়িকাত চাৰি প্ৰকাৰৰ গদ্য ব্যৱহাৰ হয়। সেইসমূহ হ'ল মুক্তক, বৃত্তগন্ধি, উৎকলিকাপ্ৰায় আৰু চূৰ্ণক। মুক্তক হ'ল সমাসৰহিত গদ্যৰচনা। ছন্দোময় ললিত গদ্যক বৃত্তগন্ধি গদ্য বোলে। ৰসযুক্ত আৰু দীৰ্ঘসমাসযুক্ত গদ্যক উৎকলিকাপ্ৰায় গদ্য বোলা হয় আৰু সৰু সৰু সমস্ত পদেৰে নিৱন্ধ গদ্যক চূৰ্ণক বোলে। তলৰ শ্লোকটিত এই চাৰিপ্ৰকাৰৰ গদ্যৰ লক্ষণসমূহ উল্লেখ কৰা হৈছে —

বৃত্তগন্ধোজ্ঝিতং গদ্যং মুক্তকং বৃত্তগন্ধি চ।
ভবেদুৎকলিকাপ্ৰায়ং চূৰ্ণকং চ চতুৰ্ৰ্বিধম্।।
আদ্যং সমাসৰহিতং বৃত্তভাগযুতং পৰম্ ।
অন্যদীৰ্ঘসমাসাঢ্যং তূৰ্যং চাল্পসমাসকসম্।।
(সাহিত্যদৰ্পণ, ষষ্ঠ পৰিচ্ছেদ, কাৰিকা-৩৩১)

দণ্ডীয়ে তেওঁৰ কাব্যাদৰ্শত কৈছে যে কাহিনীৰ বক্তা নায়কেই হওঁক বা আন কোনো ব্যক্তিয়েই হওঁক, ইয়াৰ কথাবস্তু উচ্ছ্বাসত বিভক্ত হওঁকেই বা নহওঁকেই, ইয়াত বক্ত্ৰ বা অপবক্ত্ৰ ছন্দৰ সমাবেশ হওঁক বা নহওঁকেই আটাইবোৰ কথাৰ দ্বাৰা ইয়াত মৌলিকতাত কোনো পাৰ্থক্য নাই। বাস্তৱিকতে কথা আৰু আখ্যায়িকা একে গদ্যশৈলীৰ দুই প্ৰকাৰ। ইয়াত মূলতঃ কোনো ভেদ নাই। (কাব্যাদৰ্শ, প্ৰথম পৰিচ্ছেদ, কাৰিকা ২৪-২৮)

ৰুদ্রটে এই বিষয়ত মধ্যমপন্থা অৱলম্বন কৰি কৈছে যে কথাৰ প্ৰাৰম্ভিক পদ্যত গুৰু তথা দেৱতাৰ অৰ্চনা, তাৰ পিচত কবিৰ নিজ বংশৰ চমু পৰিচয় বৰ্ণনা, সানুপ্ৰাস পদ্যৰ দ্বাৰা কথাৰ আৰম্ভ, মুখ্যকথা প্ৰস্তুত কৰিবলৈ ভূমিকাত কথান্তৰৰ সমাবেশ আৰু বিষয় কন্যাপ্ৰাপ্তি (নিজৰাজ্যপ্ৰাপ্তি ৰূপ) হোৱা উচিত। ইয়াৰ ভাষা সংস্কৃত হ'লে গদ্যত আৰু অন্য ভাষাত হ'লে কথা পদ্যত ৰচিত হোৱা উচিত। (কাব্যালঙ্কাৰ, ষোড়শ অধ্যায়, কাৰিকা ২০—২৩)

ৰুদ্রটে আখ্যায়িকা সম্বন্ধে কৈছে যে আখ্যায়িকাতো কথাৰ নিচিনাকৈয়ে কবিয়ে গুৰু তথা দেৱতাৰ স্তুতি কৰে লগতে ৰজাৰ ওপৰত ভক্তি ৰাখি আন আন লোকৰো গুণানুকীৰ্ত্তন কৰা হয় এই প্ৰকাৰৰ গদ্যকাব্যত। আখ্যায়িকাৰ ৰচনা গদ্যত কৰা হয়। ইয়াত সৰ্গৰ ঠাইত উচ্ছ্বাসৰ প্ৰয়োগ হয়। প্ৰাসংগিক হ'লে যথাস্থানত অন্যোক্তি, সমাসোক্তি, শ্লেষ আদি অলংকাৰ যুক্ত দুই এক পদ্যৰো প্ৰয়োগ হোৱা দেখা যায়। (কাব্যালঙ্কাৰ, ষোড়শ অধ্যায়, কাৰিকা ২৪—২৯)

১.৪ সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ উদ্ভৱ

সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ পৰম্পৰা অতি প্ৰাচীন। বৈদিক সংহিতাতেই সংস্কৃত গদ্যৰ আৰম্ভণি হোৱা বুলি ক'ব পাৰি। কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থ, তৈত্তিৰীয় সংহিতা, কঠক সংহিতা, মৈত্ৰায়ণি সংহিতা, আৰণ্যক, উপনিষদ, নিৰুক্ত, মহাভাৰত আৰু মহাভাষ্য আদিত সংস্কৃত গদ্য-সাহিত্যৰ সংবৰ্ধনশীল পৰম্পৰা উপলব্ধ হয়। সংহিতা সমূহৰ পিছতে ব্ৰাহ্মণগ্ৰন্থ সমূহৰ স্থান। সংহিতা সমূহ স্বৰূপতে পদ্যাত্মক হয়। কিন্তু ব্ৰাহ্মণ সাহিত্য গদ্যাত্মক। যজুৰ্বেদত গদ্যৰ প্ৰয়োগ দেখিলেও প্ৰকৃততে ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যতহে পূৰ্ণাঙ্গ ৰূপত গদ্যৰ প্ৰকাশ হোৱা দেখা যায়। ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যত গাথাৰো ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। পৰৱৰ্ত্তীকালৰ বিভিন্ন টীকা, ব্যাখ্যা, কথাকাব্য, আখ্যায়িকা গ্ৰন্থ আৰু চম্পু, নাটক আদিত গদ্যৰ ৰূপ দেখিবলৈ পোৱা যায়। কল্পাদি সূত্ৰত সূত্ৰাত্মক শৈলীয়ে গদ্যৰ নতুন ধাৰাৰ পৰিচয় দিয়ে। মহাভাষ্যৰ দৰে গ্ৰন্থত সৰল গদ্য চকুত পৰে। প্ৰাচীন শিলালিপি, তাম্ৰলিপি, বিভিন্ন দৰ্শনৰ ভাষ্য সমূহতো সুন্দৰ গদ্য সাহিত্যৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়। সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ নিদৰ্শন স্বৰূপ গাথা আৰু আখ্যায়িকা সমূহ কালৰ বুকুত লীন হ'লেও তাৰ কেতবোৰৰ উল্লেখ পৌৰাণিক গ্ৰন্থ কিছুমানত দৃষ্টিগোচৰ হয়। সুপ্ৰসিদ্ধ বাৰ্তিককাৰ কাত্যায়ন (৪০০ খৃ.পূ) তেনে আখ্যায়িকাৰেই পৰিচয় পাইছিল। পতঞ্জলিয়েও (২০০ খৃঃপূ) 'ৱাসৱদত্তা', 'সুমনোত্তৰা', 'ভৈমৰথী' প্ৰভৃতি আখ্যায়িকাৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। প্ৰসিদ্ধ গদ্যকাৰ বাণভট্টই ভট্টাৰক হৰিশ্চন্দ্ৰক গদ্যলেখক হিচাপে গণ্য কৰিছে। তেনেদৰে জল্হনৰ মত অনুসৰি বৰৰুচিৰ 'চাৰুমতী', ৰোসিল্ল-সৌমিল্লৰ 'শূদ্ৰককথা' প্ৰাচীন গদ্য সাহিত্যৰ চানেকি। ধনপালৰ মতে শ্ৰীপালি বিৰচিত 'তৰঙ্গৱতী কথা' সাতবাহন সকলৰ দিনত ৰচিত 'শাতকৰ্ণি হৰ' আৰু 'নমোৱন্তী কথা' গ্ৰন্থসমূহ প্ৰাচীন গদ্য সাহিত্যৰ পৰিচায়ক।

গদ্যশৈলীত ৰচিত বহুতো গদ্যকাব্য লোপ পাইছে যদিও ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা অষ্টম শতিকাৰ ভিতৰত ৰচিত কিছু গদ্য কাব্য উন্নতমানৰ গদ্যকাব্যৰ চানেকি স্বৰূপে বৰ্ত্তমানেও উপলব্ধ হয়।

দাৰ্শনিক পণ্ডিত শৱৰস্বামী (৪০০ খ্ৰীঃ), শংকৰাচাৰ্য (৭০০ খ্ৰীঃ) আৰু জয়ন্তভট্টৰ (৯০০ খ্ৰীঃ) নাম উল্লেখ কৰিব পাৰি দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ শাস্ত্ৰীয় গদ্য ৰচনাৰ ক্ষেত্ৰত। প্ৰসিদ্ধ মীমাংসক শৱৰস্বামীৰ 'কৰ্মমীমাংসা-ভাষ্য', পণ্ডিত শংকৰাচাৰ্যৰ 'ব্ৰহ্মপুত্ৰ' নামেৰে গীতা আৰু উপনিষদৰ ভাষ্য, নৈয়ায়িক পণ্ডিত জয়ন্তৰ দ্বাৰা বিৰচিত 'ন্যায়মঞ্জৰী' — এই সমূহ গ্ৰন্থ হ'ল দৰ্শনশাস্ত্ৰৰ গদ্যাত্মক ভাষ্যগ্ৰন্থ।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ লক্ষণ সম্বন্ধে এটি আলোচনা আগবঢ়াওক। (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত)

....

....

....

১.৫ সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ বিকাশ

সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ পূৰ্ণবিকাশ বুলি ক'বলৈ হ'লে দণ্ডী, সুবন্ধু আৰু বাণৰ লিখনি সমূহৰ কথা ক'ব লাগিব। তিনিওজন গদ্যকাৰে ৫৫০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা ৬৫০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত কাব্যচৰ্চা কৰিছিল।

সুবন্ধুৰ কাল বিচাৰ কৰিলে দেখা যায় যে কিছুসংখ্যক পণ্ডিতৰ মতে তেওঁ বাণৰ পূৰ্ব্বৰৰ্ত্তী, আন কিছুসংখ্যকৰ মতে তেওঁ বাণৰ পৰৱৰ্ত্তী। তথাপিও ৰাসৱদত্তাত উল্লিখিত কিছু তথ্যৰ পৰা সুবন্ধুক বাণৰ পূৰ্ব্বৰৰ্ত্তী বুলি ক'ব পৰা যায়। সুবন্ধুৰ একমাত্ৰ গদ্যকাব্য হৈছে 'ৰাসৱদত্তা'। 'ৰাসৱদত্তা'ৰ কাহিনী ভাগ এনেধৰণৰ চিন্তামণি নামেৰে এজন প্ৰতাপী ৰজা আছিল। তেওঁৰ সৰ্বগুণসম্পন্ন কন্দৰ্পকেতু নামেৰে এজন পুত্ৰ আছিল। এদিন কন্দৰ্পকেতুই সপোনত এজনী ওঠৰ বছৰীয়া পৰমসুন্দৰী ৰাজকন্যাক দেখা পালে। সেই লাৱণ্যময়ী কন্যাক বিচাৰি উলিয়াবৰ বাবে কন্দৰ্পকেতুই প্ৰিয়বন্ধু মকৰন্দৰ লগত নগৰৰ পৰা ওলাই গ'ল। ভ্ৰমণকালত ক্লান্ত হৈ দুয়ো বিন্ধ্য পৰ্বতৰ পাদদেশৰ এজোপা জম্বুক গছৰ তলত জিৰণি ল'লে। বিশ্ৰাম লৈ থকা সময়তে তেওঁলোক গছৰ ওপৰত থকা শুক-সাৰিকা এহালৰ কথা বতৰা শুনিবলৈ পালে। সিহঁতৰ কথোপকথনৰ আলম লৈ কন্দৰ্পকেতুৱে কুসুমপুৰৰ ৰজা শৃঙ্গাৰশেখৰ আৰু ৰাণী অনঙ্গৰতীৰ কন্যা ৰাসৱদত্তাৰ বিষয়ে সবিশেষ জানিবলৈ পালে। শুক-সাৰিকাৰ কথাৰ পৰা ইয়াকো জানিব পাৰিলে যে বাসৱত্তায়ো একেধৰণে সপোনত কন্দৰ্পকেতুক দেখিবলৈ পাইছে। ৰাসৱদত্তাই সেইমৰ্মে ৰাজপুত্ৰৰ অনুসন্ধান কৰিবলৈ সখীয়েক তমালিকাক পঠালে। পিছলৈ কন্দৰ্পকেতু আৰু

ৱাসৱদত্তাৰ মিলন হ'ল। কিন্তু ৱাসৱদত্তাৰ পিতৃ শৃঙ্গাৰশেখৰে কোনো এজন বিদ্যাধৰলৈ ৱাসৱদত্তাক বিয়া দিবলৈ মন কৰাৰ কথা শুনি ৱাসৱদত্তাক লগত লৈ কন্দৰ্পকেতুৱে কুসুমপুৰৰ ৰাজ প্ৰাসাদৰপৰা ওলাই গৈ বিন্ধ্যপৰ্বতৰ হাবিত আশ্ৰয় লয়। পিছদিনা ৰাতিপুৱা কন্দৰ্পকেতু শুই থকা সময়ত ইফালে সিফালে ফুৰি থকা ৱাসৱদত্তাক দেখি তেওঁৰ ৰূপত মুগ্ধ হৈ তেওঁক পাবলৈ উদ্বাউল হোৱা দুজন কিৰাতৰ মাজত তয়াময়া যুদ্ধ হয়। যুদ্ধত দুয়োজন কিৰাতৰে মৃত্যু হয়। যুদ্ধৰ ফলত সেই হাবিত থকা ঋষি এজনৰ আশ্ৰমত ক্ষতি হোৱাত ঋষিজনে যুদ্ধৰ কাৰণস্বৰূপা ৱাসৱদত্তাক শিলামূৰ্তি হ'বলৈ অভিশাপ দিয়ে আৰু ঋষিৰ শাপত ৱাসৱদত্তা শিলামূৰ্তি হৈ পৰে। কন্দৰ্পকেতুয়েও প্ৰিয়াক বিচাৰি নাপাই সেই দুখতে আত্মহত্যা কৰিবলৈ উদ্যত হয় আৰু তেনে সময়তে এক আকাশবাণীয়ে তেওঁক তেনে কাৰ্য্য কৰাৰ পৰা বাৰণ কৰি অচিৰেই প্ৰিয়াৰ লগত মিলন হ'ব বুলি আশ্বাস দিয়ে। কন্দৰ্পকেতুৱে মিলনৰ আশাত সেই ঋষিৰ আশ্ৰমত ঘূৰি ফুৰোতে তাত থকা শিলামূৰ্তি এটিৰ সৈতে প্ৰিয়াৰ সাদৃশ্য দেখি মূৰ্তিটোক আলিঙ্গন কৰে আৰু ৱাসৱদত্তাই জীৱন্ত ৰূপ লাভ কৰে। পিছত মকৰন্দৰ সৈতেও লগালগি হয় আৰু নিজ ৰাজ্যলৈ গৈ কন্দৰ্পকেতুই ৱাসৱদত্তাৰ লগত বহুকাল মনোবাঞ্চিত সুখ উপভোগ কৰে।

লিখনশৈলীৰ দিশলৈ চালে দেখা যায় যে সুবন্ধুৰ ৰচনাত বৰ দীঘল দীঘল বাক্যৰ প্ৰয়োগ নাই। তেখেতৰ ৰচনাত ক'ৰবাত দীৰ্ঘ সমাসান্ত পদ প্ৰয়োগ কৰিলেও কথোপকথনৰ ক্ষেত্ৰত কিন্তু চুটি চুটি বাক্যৰহে প্ৰয়োগ কৰিছে। শ্লিষ্ট প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত সুবন্ধুয়ে বিচক্ষণতাৰ পৰিচয় দিছে। সুবন্ধুৰ কাব্য গৌড়ীৰীতি প্ৰধান। তেওঁৰ ৰচনাত বক্ৰোক্তিৰ প্ৰাধান্য চকুত পৰে।

বাণভট্টৰ 'হৰ্ষচৰিত' এখন ঐতিহাসিক গ্ৰন্থ। ইয়াত সেই সময়ৰ ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক আৰু বৌদ্ধিক জীৱন সুন্দৰকৈ প্ৰতিফলিত হৈছে। হৰ্ষচৰিতৰ আৰম্ভণিতে বাণে বংশ পৰিচয় দাঙি ধৰে। বাণে ইয়াত বাৎস্যায়ন গোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ সকলৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰাৰ লগতে দুৰ্বাসাই সৰস্বতীক শাপ দিয়াৰ কথাও লিপিবদ্ধ কৰে। এনে শাপৰ ফলতেই সৰস্বতীৰ জন্ম হয় মৰ্ত্যলোকত। সৰস্বতীৰ লগত পৃথিৱীলৈ আহে সাৱিত্ৰী। দুয়ো এটা নদীৰ পাৰত বহি থাকোঁতে সেনাৰ সৈতে ঘোঁৰাত উঠি অহা এজন ওঠৰ বছৰীয়া যুৱক দেখিবলৈ পায়। যুৱকজনৰ সৰস্বতীৰ ওপৰত চকু পৰে আৰু দুয়ো দুয়োৰে প্ৰতি আসক্ত হয়। যুৱকজন আছিল চ্যৱন ঋষিৰ পুত্ৰ; যাৰ নাম আছিল দধীচি। পৰৱৰ্ত্তী সময়ত সৰস্বতীৰ গৰ্ভত সাৰস্বত নামৰ এজন পুত্ৰ-সন্তান জন্ম হয়। সাৰস্বতক অক্ষমালা নামৰ এগৰাকী ঋষিপত্নীয়ে লালন-পালন কৰে। এই বংশতেই পিচলৈ চিত্ৰভানুৰ ঔৰসত বাণৰ জন্ম হয়। ইয়াৰ পিছত বাণে কৃষ্ণৰ পৰা চিঠি পাই ৰজাক দেখা কৰিবলৈ নিজ পুৰী এৰি ৰাজ দৰবাৰলৈ ৰাওনা হয়। এই উচ্ছ্বাসৰ আৰম্ভণিতে গ্ৰীষ্মৰ বৰ্ণনা আৰু ৰাজ দৰবাৰৰ বৰ্ণনা খুব সাৱলীলভাৱে উপস্থাপন কৰা হৈছে। পিছলৈ দেখা যায় বাণে কিছুদিনৰ পিছত নিজ পুৰীলৈ উভতি আহে আৰু ভায়েকৰ অনুৰোধমৰ্মে হৰ্ষৰ চৰিত বৰ্ণনা কৰে। এই উচ্ছ্বাসত বাণভট্টই থানেশ্বৰৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা তথা পুষ্পভূমিৰ সংকেত দিয়ে। পুষ্পভূমি আছিল হৰ্ষৰ

পূৰ্বপুৰুষ। ইয়াৰ পিছত ৰাজ মহিষী যশোৱতীৰ স্বপ্নৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। যশোৱতীৰ সন্তান প্ৰসৱ আৰু ৰাজ্যবৰ্দ্ধনৰ জন্মৰ পিচত হৰ্ষ আৰু ৰাজ্যশ্ৰীৰ জন্মৰ বৰ্ণনা আৰু গৃহবৰ্মাৰ লগত ৰাজ্যশ্ৰীৰ বিবাহৰ কথা বৰ্ণিত হৈছে। মৃগয়া কৰি থকা অৱস্থাত হৰ্ষই পিতৃৰ অসুস্থতাৰ খৱৰ পাই ৰাজধানীলৈ উভতি যায়। পতি প্ৰভাকৰবৰ্দ্ধনৰ অন্তিম অৱস্থা দেখি যশোৱতীয়ে সতী জাহ যাবলৈ ইচ্ছা কৰে যদিও হৰ্ষই বাধা দিয়ে। কিন্তু যশোৱতীয়ে স্বামী বিয়োগৰ পূৰ্বে ইহসংসাৰ ত্যাগ কৰিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। এনেদৰে হৰ্ষই মাতৃবিয়োগৰ দুখ সহিবলগীয়া হয়। ইতিমধ্যে পিতা প্ৰভাকৰবৰ্দ্ধনৰ পৰলোক গমন হয়।

ৰাজ্যবৰ্দ্ধনে হুণবিলাকক পৰাজিত কৰি উলটি আহে। তেওঁ ৰাজ্যভাৰ হৰ্ষক দিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। ইতিমধ্যে মালৱৰাজে গ্ৰহবৰ্মাক বধ কৰি ৰাজ্যশ্ৰীক বন্দী কৰাৰ বাতৰি পোৱা যায়। ৰাজ্যবৰ্দ্ধনে মালৱৰাজক পৰাজিত কৰি উভতি আহোতে বাটত গৌড়াধিপতিয়ে তেওঁক বধ কৰে। হৰ্ষই বিন্ধ্যপৰ্বতৰ হাবিত প্ৰৱেশ কৰে আৰু নিষাদৰ সহায়ত ৰাজ্যশ্ৰীক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ প্ৰচেষ্টা চলায়। দুয়ো গৈ দিৱাকৰ মিত্ৰ নামৰ ঋষিৰ আশ্ৰমত উপস্থিত হ'ল। হৰ্ষই দিবাকৰ মিত্ৰক ৰাজ্যশ্ৰীৰ কথা সোধা সময়তে এজন ভিক্ষু আহি খৱৰ দিয়ে যে এগৰাকী তিৰোতাই চিতাত জাঁপ দি প্ৰাণ বিসৰ্জন দিবলৈ ওলাইছে। হৰ্ষই শীঘ্ৰে গৈ চিতাত জাঁপ দিবলৈ ওলোৱা অৱস্থাত ৰাজ্যশ্ৰীক উদ্ধাৰ কৰে। ৰাজ্যশ্ৰীক লৈ হৰ্ষ ৰাজধানীলৈ উভতি আহে। ইমানতে 'হৰ্ষচৰিত'ৰ সমাপ্তি ঘটে।

কাদম্বৰী হ'ল সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন। কাদম্বৰী দুই ভাগত বিভক্ত— পূৰ্বাৰ্ধ আৰু উত্তৰাৰ্ধ। গ্ৰন্থখনৰ দুই তৃতীয়াংশই হ'ল পূৰ্বাৰ্ধ আৰু ই বাণৰ দ্বাৰা ৰচিত। উত্তৰাৰ্ধ 'কাদম্বৰী'ৰ কেৱল তৃতীয় অংশহে। পিতৃবিয়োগৰ পিচত পুলিন্দভট্টই এই অংশটো ৰচনা কৰি 'কাদম্বৰী' গ্ৰন্থখন সম্পূৰ্ণ কৰে। ইয়াত চন্দ্ৰাপীড় তথা পুণ্ডৰীক দুয়োজন নায়কৰ তিনিটা জন্মৰ কাহিনী বৰ্ণিত হৈছে। পূৰ্বাৰ্দ্ধৰ আৰম্ভণিতে বিদিশাৰ ৰজা শূদ্ৰকৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা পোৱা যায়। এদিন শূদ্ৰকৰ ৰাজ দৰবাৰত এজনী চণ্ডাল কন্যাই মানুহৰ নিচিনাকৈ মাত মাতিব পৰা বৈশম্পায়ন নামৰ এটা ভাটৌ চৰাই আনিলে। বৈশম্পায়নৰ মুখৰ পৰা কাদম্বৰীৰ কথাৰ লগতে জাবালিৰ দ্বাৰা কোৱা চন্দ্ৰাপীড় আৰু বৈশম্পায়নৰ কথা ওলায়। ইয়াৰ মাজতে মহাশ্বেতা আৰু পুণ্ডৰীকৰ প্ৰণয় কাহিনীও বৰ্ণিত হয়। পিচলৈ চন্দ্ৰাপীড়ৰ কাদম্বৰীৰ লগত সাক্ষাৎ হয় আৰু ইজনে সিজনৰ প্ৰতি আসক্ত হয়। পিচত যেতিয়া চন্দ্ৰাপীড় উজ্জয়িনীলৈ উভতি আহে, তেতিয়া পত্ৰলেখা চন্দ্ৰাপীড়ৰ ওচৰলৈ আহে আৰু কাদম্বৰীৰ বাতৰি জনায়। ইমানতেই কাদম্বৰীৰ পূৰ্বভাগ সমাপ্ত হয়। উত্তৰাৰ্ধত চন্দ্ৰাপীড় কাদম্বৰীৰ ওচৰলৈ ৰাওনা হৈ মহাশ্বেতাৰ কাষ চাপে। ইপিনে বৈশম্পায়নে মহাশ্বেতাক দেখি মোহিত হৈ প্ৰণয়ৰ প্ৰস্তাৱ দিয়ে। কিন্তু তপস্বিনী মহাশ্বেতাই তেওঁক অভিশাপ দিয়ে আৰু বৈশম্পায়ন এটি ভাটৌ চৰাই হৈ পৰে। বন্ধুৰ এনে বিপত্তিৰ খৱৰ শুনি চন্দ্ৰাপীড়ো পৰলোকগামী হয়। কাদম্বৰীয়ে বিলাপ কৰিবলৈ ধৰে আৰু পুত্ৰৰ মৃত্যুৰ বাতৰি পাই দেৱী বিলাসৱতী আৰু তাৰাপীড় উদ্বিগ্ন হৈ পৰে। জাবালিৰ কথাৰ ইমানতে অন্ত পৰে। এদিন ভাটৌ চৰাইটো জাবালিৰ আশ্ৰমৰ পৰা উৰি গুচি যায়। পিচত চণ্ডালে

ভাটৌ চৰাইটো শূদ্ৰকৰ ওচৰলৈ লৈ আহে। চণ্ডালৰ কন্যাই নিজৰ প্ৰকৃত পৰিচয় দি কয় যে, তেওঁ পুণ্ডৰীকৰ মাতৃ লক্ষ্মীদেৱী। পুণ্ডৰীক হ'ল পূৰ্বজন্মৰ বৈশম্পায়ন আৰু এই জন্মৰ ভাটৌ চৰাই। শূদ্ৰক হ'ল পূৰ্ব জন্মৰ চন্দ্ৰাপীড়। এইখিনি কৈ লক্ষ্মীদেৱী অন্তৰ্ধান হয় আৰু শূদ্ৰক আৰু ভাটৌ চৰাইটোৱে নিজৰ শৰীৰ ত্যাগ কৰে। চন্দ্ৰাপীড় পুনৰ জীৱিত হ'ল আৰু আকাশৰ পৰা পুণ্ডৰীক নামি আহিল। প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ মাজত থকা অভিশাপ আঁতৰি গ'ল আৰু মহাশ্বেতাৰ লগত পুণ্ডৰীকৰ আৰু কাদম্বৰীৰ লগত চন্দ্ৰাপীড়ৰ মিলন হ'ল। এনেদৰে 'কাদম্বৰী'ৰ কাহিনীভাগৰ সামৰণি পৰে।

বাণৰ গদ্য সমাসবদ্ধ পদেৰে পৰিপূৰ্ণ। শ্লেষ, বক্ৰোক্তি আদিৰ যথাযথ প্ৰয়োগ তেওঁৰ কাব্যৰ বৈশিষ্ট্যবাণৰ শব্দ ভাণ্ডাৰৰ প্ৰাচুৰ্য্যও লেখত ল'বলগীয়া। বাণে ওপৰত উল্লেখ কৰা দুয়োখন কাব্যতেই শব্দালংকাৰ আৰু অৰ্থলংকাৰৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। বিবিধ চৰিত্ৰ চিত্ৰণত আছিল বাণভট্টৰ নিপুণতা। বাণে তেওঁৰ ৰচনাত কোনো এটা ক্ষেত্ৰ বাদ দিয়া নাই বাবে সহৃদয় সমালোচকে সমস্ত কাব্যসাহিত্যক বাণৰ উচ্ছিষ্ট বুলি ঘোষণা কৰিছে —'বাণোচ্ছিষ্টং জগৎ সৰ্বম্।'

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

বাণভট্টৰ দ্বাৰা ৰচিত গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক। (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

....

....

....

আন এক গদ্যকাব্য 'দশকুমাৰচৰিত'ৰ ৰচক হ'ল দণ্ডী। এই গ্ৰন্থ দুই ভাগত বিভক্ত—পূৰ্ব-পীঠিকা আৰু উত্তৰ-পীঠিকা। মগধৰ ৰজা ৰাজহংসৰ মন্ত্ৰী তিনিজনৰ পুত্ৰসকলে উত্তৰাধিকাৰ সূত্ৰে মন্ত্ৰীৰ পদ লাভ কৰে। এবাৰ যেতিয়া ৰাজহংস আৰু মালৱাধিপতি মানসাৰৰ মাজত যুদ্ধ হয়, তেতিয়া সেই যুদ্ধত অস্ত্ৰৰ আঘাতত ৰাজহংস সংজ্ঞাহীন হৈ পৰে। তেওঁৰ ৰথৰ ঘোঁৰাবোৰে ভয়তে বিন্ধ্য পৰ্বতৰ ফালে ৰথখন লৈ যায়। ইপিনে ৰজা অপহৃত হোৱা বুলি শোকতে ৰাণীয়ে স্বেচ্ছাই মৃত্যু বৰণ কৰিবলৈ উদ্যত হয়। তেনে সময়তে ৰজাৰ সংজ্ঞা ঘূৰি আহিল আৰু পুনৰ ৰজা আৰু ৰাণীৰ মিলন হ'ল। ৰাণীৰ গৰ্ভত ৰাজবাহন নামেৰে এটি পুত্ৰ সন্তান ওপজে। সেই সময়তে মন্ত্ৰী চাৰি গৰাকীৰো চাৰিজন পুত্ৰৰ জন্ম হয়। সেই চাৰি পুত্ৰৰ নাম ক্ৰমে — প্ৰমতী, মিত্ৰগুপ্ত, মাতঙ্গগুপ্ত আৰু বিশ্ৰুত। এই পুত্ৰসকলে যেতিয়া যৌৱনত ভৰি দিয়ে তেতিয়া তেওঁলোকক ৰজাই দিগ্বিজয়ৰ অৰ্থে পঠিয়ায়। তেনে সময়তে ৰজাই বিন্ধ্যপৰ্বতত মাতঙ্গ নামৰ এজন ব্ৰাহ্মণৰ সৈতে মিলিত হয়। মাতঙ্গই ৰজাক এটা সুৰংগেৰে পাতাললৈ লৈ যায়। ৰাজবাহনে তাৰ পিচত উজ্জয়িনীত উপস্থিত হৈ সেই দেশৰ ৰাজকুমাৰী অৱন্তিক

বিয়া কৰায়। পিচলৈ আটাই কেইজন ৰাজকুমাৰ উজ্জয়িনীলৈ গৈ সকলো লগা-লগি হয়। পিচলৈ তেওঁলোকে মালৱ অধিকাৰ কৰি পুষ্পপুৰলৈ আহে আৰু ৰজাক শ্ৰদ্ধা জনায়। ৰজাই কুমাৰ সকলৰ মাজত জয় কৰা ৰাজ্য সমূহ ভগাই দিয়ে। ৰাজবাহনে পুষ্পপুৰ আৰু উজ্জয়িনী ৰাজ্য লাভ কৰে। সেই কুমাৰসকলে ৰাজবাহনৰ নেতৃত্বত সুন্দৰকৈ ৰাজ্য শাসন কৰে।

ভাষাৰ প্ৰয়োগত দণ্ডী অতি সিদ্ধহস্ত। সৰল প্ৰৱাহময় ভাষাৰ দ্বাৰা তেওঁ বৈদৰ্ভী ৰীতিৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। তেওঁৰ ৰচনাত ঠায়ে ঠায়ে সমাসান্ত পদৱ্যবহাৰৰ শৈলী ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। অভিব্যঞ্জনাৰ স্বাভাৱিকতা আৰু অৰ্থৰ স্পষ্টতাৰ দিশত দণ্ডীৰ পটুতা আছে। প্ৰকৃতি বৰ্ণনাৰ ক্ষেত্ৰতো দণ্ডীৰ নাম উল্লেখযোগ্য। লালিত্যপূৰ্ণ পদপ্ৰয়োগত দণ্ডীৰ নিপুণতাৰ প্ৰশংসা কৰি কোৱা হয় — 'দণ্ডিন ঃ পদলালিত্যম্'।

১.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

এই পাঠৰ পৰা আমি জানিব পাৰোঁ যে সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ ইতিহাস অতি পুৰণি। বৈদিক যুগতেই ইয়াৰ আৰম্ভণি বুলি ক'ব পাৰি। ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থ সমূহত গদ্যশৈলীৰ বিকাশ হোৱা দেখা যায়। কাব্যাদৰ্শ, কাব্যালঙ্কাৰ, সাহিত্যদৰ্পণ আদি অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ সমূহত গদ্যৰ লক্ষণ সম্বন্ধে সবিশেষ আলোচনা লাভ কৰা যায়। সংস্কৃত সাহিত্যৰ কেইখনো গদ্যকাব্যই বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। তাৰ ভিতৰত বাণভট্ট, সুবন্ধু আৰু দণ্ডীৰ দ্বাৰা ৰচিত গদ্যকাব্য সমূহ উল্লেখযোগ্য। সপ্তম শতিকাত বাণভট্টৰ ৰচনাত সংস্কৃত গদ্যশৈলীয়ে চৰম উন্নতি লাভ কৰে। এই গদ্যকাব্য সমূহে সংস্কৃত সাহিত্যত পৰিপূৰ্ণতা আনিছে।

১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১। সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ প্ৰাচীনতা সম্বন্ধে এক আলোচনা যুগুত কৰক।

২। সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ বিকাশৰ এটি ৰূপৰেখা প্ৰস্তুত কৰক।

৩। কেইখনমান উল্লেখযোগ্য সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ ওপৰত এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰক।

১.৮ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১। অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ ইতিহাস ঃ মালিনী গোস্বামী

২। সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীঃ হৰমোহন দেৱ গোস্বামী

৩। সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্তঃ ড° থানেশ্বৰ শৰ্মা

৪। History of Sanskrit Literature : A.B. Keith

৫। History of Indian Literature : M. Winternitz

৬। Survey of Sanskrit Literature : C.K. Raja

* * *

দ্বিতীয় বিভাগ
সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ লক্ষণ আৰু বিভাগ

বিভাগৰ গঠন ঃ

২.১ ভূমিকা (Introduction)
২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
২.৩ গদ্যকাব্যৰ লক্ষণ
২.৪ গদ্যকাব্যৰ প্ৰকাৰ
২.৫ গ্ৰন্থাকাৰ আৰু গ্ৰন্থৰ বিষয়বস্তুৰ আলোচনা
  ২.৫.১ সুবন্ধু আৰু ৰাসৱদত্তা
  ২.৫.২ বাণভট্ট আৰু তেওঁৰ ৰচনাৱলী
  ২.৫.৩ দণ্ডী আৰু দশকুমাৰ চৰিত
২.৬ গদ্যশৈলী
  ২.৬.১ সুবন্ধুৰ গদ্যশৈলী
  ২.৬.২ বাণৰ গদ্যশৈলী
  ২.৬.৩ দণ্ডীৰ গদ্যশৈলী
২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
২.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

গদ্য বুলিলে সাধাৰণ অৰ্থত ছন্দোবিহীন শব্দৰ সুনিয়ন্ত্ৰিত বিন্যাসক বুজা যায়। সংস্কৃত সাহিত্যত গদ্যৰ প্ৰথম নিদৰ্শন যজুৰ্বেদত পোৱা যায়। যজুৰ্বেদৰ এটা অংশ গদ্যমিশ্ৰিত হোৱা বাবেই এইবেদ 'কৃষ্ণ' আৰু 'শুক্ল' নামেৰে দুভাগত বিভক্ত। 'কৃষ্ণ যজুৰ্বেদ' গ্ৰন্থত গদ্য আৰু পদ্যৰ মিশ্ৰিত ৰূপত পোৱা যায়, যাৰ অন্য নাম 'তৈত্তিৰীয় সংহিতা'। বৈদিক সাহিত্যৰ কাঠকসংহিতা, মৈত্ৰায়ণী সংহিতা আদিবোৰতো গদ্য উপলব্ধ হয়। ঠিক সেইদৰে বেদসমূহৰ বিভিন্ন ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক, উপনিষদ সমূহতো গদ্য সন্নিবিষ্ট হৈছে। বেদাংগ সাহিত্যৰ ভিতৰত নিৰুক্ত, সুত্ৰ গ্ৰন্থসমূহতো গদ্য পোৱা যায়। ইতিহাসগ্ৰন্থ মহাভাৰত, বিষ্ণুপুৰাণ আৰু ভাগৱত পুৰাণত গদ্যাংশৰ উল্লেখ আছে। পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যত লিপিবদ্ধ গদ্য উল্লেখযোগ্য। অতীতৰ সাক্ষ্য বহনকাৰী শিলালিপি সমূহ যথা 'গিৰ্নাৰৰ প্ৰশস্তি', 'সমুদ্ৰগুপ্তৰ প্ৰয়াগ প্ৰশস্তি' আদিত গদ্য-সাহিত্যৰ নিদৰ্শন আছে। দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ ভাষ্যকাৰসকল উদাহৰণস্বৰূপে শবৰস্বামী, শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ ভাষ্যত গদ্য সন্নিবিষ্ট হৈছিল। পৰৱৰ্তীকালত সহৃদয় পাঠকৰ মন আকৰ্ষণ কৰিব পৰাকৈ আনুপ্ৰাসিক পদ, কেতিয়াবা

দীৰ্ঘ সমাসৰ বহুল প্ৰয়োগ, কেতিয়াবা সমাসৰ বিৰলতা আৰু অলংকাৰবাদৰ প্ৰয়োগেৰে এক অভিনৱ কাব্যধৰ্মী গদ্যাত্মক ৰচনাৰ সৃষ্টি হ'ল। যাৰ ফলশ্ৰুতিত সুবন্ধু, দণ্ডী, বাণভট্টৰ দৰে প্ৰৌঢ় গদ্যকাৰসকলৰ উচ্চ গুণবিশিষ্ট আৰু পৈনত গদ্যধাৰাৰ আৱিৰ্ভাৱ হ'ল, এই সকলৰ কৃতিসমূহেও প্ৰাচীন গদ্য-পৰম্পৰাৰ আৰ্হিৰে গদ্য শৈলীতেই এক কাব্যিক চাৰুতাৰ প্ৰদৰ্শন কৰিছিল।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰি আপোনালোকে-

- গদ্যকাব্যৰ লক্ষণ সম্পৰ্কে বিচাৰ কৰিব পাৰিব;
- গদ্যকাব্যৰ প্ৰকাৰ বিভাজন কৰিব পাৰিব;
- সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিভিন্ন গদ্যকাৰ আৰু তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থৰ বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে পৰ্যালোচনা কৰিব পাৰিব;
- সুবন্ধু, বাণ আৰু দণ্ডীৰ গদ্যশৈলী সম্পৰ্কে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব।

২.৩ গদ্যকাব্যৰ লক্ষণ

ছন্দোহীন অৰ্থাৎ কোনো ছন্দৰ সম্পৰ্ক নোহোৱাকৈ ৰচিত বাক্যয়েই সাধাৰণভাৱে গদ্যৰ লক্ষণ বহন কৰে। গদ্যত মানৱ মনৰ ভাৱ-অনুভূতিৰ প্ৰত্যক্ষ আৰু স্পষ্ট প্ৰকাশ পায়। যথাৰ্থ শব্দ প্ৰয়োগ, শৃংখলাবদ্ধ পদ সন্নিৱেশ আৰু ঋজু কথনশৈলীৰে ছন্দোবিহীন পদৰ সমষ্টিয়েই গদ্য।

২.৪ গদ্যকাব্যৰ প্ৰকাৰ

সংস্কৃত সাহিত্যত কাব্যৰ মূল ভেদ দুই প্ৰকাৰৰ — দৃশ্য আৰু শ্ৰব্য। শ্ৰব্যকাব্য পুনঃ পদ্যকাব্য আৰু গদ্যকাব্যত বিভক্ত। গদ্যকাব্য আকৌ কথা আৰু আখ্যায়িকা- এই দুটা ভাগত বিভাজিত। কবিৰ কল্পিত কাহিনীক আশ্ৰয় কৰি কথা ৰচিত হয় আৰু আখ্যায়িকাত সত্যকাহিনী বৰ্ণিত হয়।

কথাত গদ্যৰ মাধ্যমেৰে সৰস কাহিনী বৰ্ণিত হয়। কাহিনীৰ আদিতে শ্লোকেৰে ইষ্ট-দেৱতাৰ স্তুতি থাকে। দুৰ্জন আৰু সন্তৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনাৰে পৰিকল্পিত কাহিনীৰ বৰ্ণনা থাকে। অৱশ্যে কেতিয়াবা গদ্যাংশৰ মাজত আৰ্যা, বক্ৰ আৰু অপবক্ৰ ছন্দৰ শ্লোক লিপিবদ্ধ হ'ব পাৰে।

আখ্যায়িকাত ৰচয়িতাৰ বংশৰ পৰিচয় থাকে। ইয়াৰ কাহিনী কেইবাটাও উচ্ছ্বাসত বিভক্ত হয়। প্ৰকৃততে আখ্যায়িকা কথাৰ দৰেই, য'ত, বিস্তৃতভাৱে কন্যাহৰণ, যুদ্ধ-বিগ্ৰহ, বিবাহ-বিচ্ছেদ, জয়যাত্ৰাদিৰ বিস্তৃত বৰ্ণন পোৱা যায়।

আপোনালোকে ইতিমধ্যে জানিছে যে- কথা আৰু আখ্যায়িকা দুয়োবিধ ৰচনাতে চাৰি প্ৰকাৰৰ গদ্য ব্যৱহাৰ হয়। মুক্তক, বৃত্তগন্ধি, উৎকলিকাপ্ৰায় আৰু চূৰ্ণক। সমাস নথকা

পদেৰে ৰচনা কৰা গদ্যক মুক্তক বোলে। যি গদ্যত আংশিকভাৱে ছন্দৰ সম্পৰ্ক থাকে সেয়ে বৃত্তগন্ধি গদ্য। দীঘল সমাসযুক্ত পদৰদ্বাৰা ৰচিত গদ্যক উৎকলিকা প্ৰায় বোলে। চুটি চুটি সমাসযুক্ত পদৰদ্বাৰা ৰচিত গদ্যক চূৰ্ণক বুলি কোৱা হয়। সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যত চাৰি ধৰণৰ গদ্যৰেই বহুল প্ৰয়োগ দেখিবলৈ পোৱা যায়।

জানি থোৱা ভাল

- ❑ সংস্কৃত সাহিত্যত কাব্যক দৃশ্য আৰু শ্ৰব্যভেদে দুভাগত ভাগ কৰা হৈছে।
- ❑ শ্ৰব্যকাব্য দুই প্ৰকাৰৰ— পদ্য আৰু গদ্যকাব্য।
- ❑ কথা আৰু আখ্যায়িকা নামে গদ্য দ্বিধা বিভাজিত।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১) কথা আৰু আখ্যায়িকাৰ পাৰ্থক্য লিখক।

....

....

....

২.৫ গ্ৰন্থকাৰ আৰু গ্ৰন্থৰ বিষয়বস্তুৰ আলোচনা

২.৫.১ সুবন্ধু আৰু 'ৰাসৱদত্তা'

ৰাসৱদত্তা নামৰ কথা গ্ৰন্থৰ ৰচয়িতা সুবন্ধুক বৰ্ত্তমানৰ সংস্কৃত গদ্যকাৰসকলৰ প্ৰথম বুলি ধৰা হয়। তেওঁৰ কাল ৫০০-৬০০ খৃষ্টাব্দৰ মাজত বুলি পণ্ডিতসকলে ঠিৰাং কৰিছে। সুবন্ধুৰ একমাত্ৰ গদ্যকাব্যখনৰ কাহিনীভাগ এনেধৰণৰ — চিন্তামণি নামৰ এজন প্ৰজাৰঞ্জক ৰজাৰ কন্দৰ্পকেতু নামে এজন ৰূপৱান, গুণবান পুত্ৰ আছিল। যৌৱন কালত ভৰি দিয়া কন্দৰ্পকেতুৱে সপোনত দেখা দিয়া এগৰাকী ৰূপৱতী কন্যাক পাবলৈ ব্যাকুল হৈ পৰিছিল। উপায়ন্তৰ নাপাই ৰাজকোঁৱৰে তেওঁৰ বন্ধু মকৰন্দক লগত লৈ স্বপ্নদৃষ্টা কন্যাক বিচাৰি নগৰৰ পৰা ওলাই গ'ল। তেওঁলোক বিন্ধ্যাৰণ্যৰ মাজত সোমাল আৰু ৰাতিটো জম্বুবৃক্ষৰ তলত জিৰণি ল'লে। সেই গছৰ ওপৰত বাস কৰা শুক-সাৰিকা এহালৰ কথোপকথনৰ পৰা কন্দৰ্পকেতুৱে জানিব পাৰিলে যে, কুসুমপুৰৰ ৰজা শৃংগাৰশেখৰ আৰু ৰাণী অনঙ্গৱতীৰ পুত্ৰী বাসবদত্তায়ো অনুৰূপ সপোনত কন্দৰ্পকেতুক দেখিবলৈ পাইছে, আনকি তেওঁৰ নাম পৰ্যন্ত জানিছে। সেয়ে বাসবদত্তাই ৰাজপুত্ৰৰ অনুসন্ধান কৰিবলৈ তমালিকা নামে পৰিচাৰিকাক পঠাইছে। তমালিকাৰ জৰিয়তে নায়ক-নায়িকাৰ মিলন হ'ল কিন্তু পিতৃ শৃংগাৰশেখৰে কোনো এজন বিদ্যাধৰলৈ বাসৱদত্তাক বিয়া দিবলৈ মনস্থ কৰা কথা শুনি বাসৱদত্তাক লৈ কন্দৰ্পকেতু বিন্ধ্যাটবীত আশ্ৰয় লয়। তাতেই ঘটনাক্ৰমে বাসবদত্তা ঋষিৰ অভিশাপত শিলামূৰ্তি হয়, যাক বিচাৰি নাপাই কন্দৰ্পকেতু আত্মহত্যা

কৰিবলৈ উদ্যত হয়। কিন্তু তেনেতে অচিৰেই প্ৰিয়াৰ লগত মিলন হ'ব বুলি আকাশবাণী শুনা যায়। কন্দৰ্পকেতুৱে মিলনৰ আশাত ঘূৰি ফুৰি ঋষিৰ আশ্ৰমতে থকা প্ৰতিমূৰ্তিৰ ওচৰ পায়। মূৰ্তিৰ লগত প্ৰিয়াৰ সাদৃশ্য দেখা পাই ৰাজকুমাৰে মূৰ্তি আলিংগন কৰাত ৰাসৱদত্তাৰ জীৱন্ত ৰূপ প্ৰকট হয় আৰু নায়ক-নায়িকাৰ মিলন হয়। এইদৰে এইখন গদ্যকাব্যৰ কাহিনীভাগৰ সমাপ্তি ঘটে।

জানি থোৱা ভাল

- 'ৰাসৱদত্তা' কথা শ্ৰেণীৰ গদ্যকাব্য।
- সুবন্ধু 'ৰাসৱদত্তা'ৰ ৰচয়িতা।
- ৰাসৱদত্তাৰ নায়ক কন্দৰ্পকেতু আৰু নায়িকা ৰাসৱদত্তা।
- নায়ক-নায়িকাৰ মিলনত সহায় কৰা পৰিচাৰিকা গৰাকীৰ নাম তমালিকা।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

২) 'ৰাসৱদত্তা' গ্ৰন্থত গদ্যকাব্যৰ কি লক্ষণ দেখা যায়?

....

....

....

২.৫.২ বাণভট্ট আৰু তেওঁৰ ৰচনাৱলী

সম্ৰাট হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ ৰাজত্বকালৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বাণৰকাল খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতকৰ শেষভাগৰপৰা সপ্তম শতকৰ প্ৰথমভাগলৈ বুলি নিশ্চিত কৰা হৈছে। বাৎস্যগোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ বাণভট্টৰ পিতৃ চিত্ৰভানু আৰু মাতৃ ৰাজদেৱী। আত্মপৰিচয় স্বগ্ৰন্থত লিপিবদ্ধ কৰা বাণভট্ট ৰজা হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ ৰাজসভাৰ কবি আছিল।

সংস্কৃত সাহিত্যৰ পৰম্পৰাত বাণভট্টৰ দহখন গ্ৰন্থৰ নাম পোৱা যায়। সেইবোৰ ক্ৰমে কাদম্বৰী, হৰ্ষচৰিত, চণ্ডীশতক, শিৱশতক, মুকুটড়িতক, সৰ্বচৰিত, শাৰদচন্দ্ৰিকা, পাৰ্বতীপৰিণয়, ৰত্নাৱলী আদি চাৰিখন নাটক আৰু বেদান্ত তত্ত্বৰ এখন দাৰ্শনিক গ্ৰন্থ। তলত আখ্যায়িকাৰূপে পৰিচিত 'হৰ্ষচৰিত' আৰু কথাৰূপে পৰিচিত কাদম্বৰী কাব্যৰ চমু আভাষ উল্লেখ কৰা হৈছে—

হৰ্ষচৰিত ঃ

'হৰ্ষচৰিত'ৰ প্ৰথম উচ্ছ্বাস ২৩ টা পদ্যৰ প্ৰস্তাৱনাৰে আৰম্ভ। ইয়াত কবিয়ে তেওঁৰ পূৰ্বৱৰ্তী শ্ৰেষ্ঠ কবি আৰু গদ্যকাৰসকলৰ যশৰ কথা কৈ গুণানুকীৰ্তন কৰিছে। প্ৰস্তাৱনাত বাণভট্টই মহাভাৰত ৰচয়িতা ব্যাস, 'ৰাসৱদত্তা'ৰ ৰচক সুবন্ধু তথা হৰিশ্চন্দ্ৰৰ গদ্য-প্ৰৱন্ধক শ্ৰদ্ধাসহকাৰে স্মৰণ কৰিছে। ইয়াৰ বাহিৰেও সাতবাহনৰ প্ৰাকৃত গদ্যসমূহ, প্ৰৱৰসেনৰ

'সেতুবন্ধ', ভাসৰ নাটক তথা কালিদাসৰ 'মধুৰসান্দ্ৰ' কবিতা আৰু গুণাঢ্যৰ 'বৃহৎকথা'ৰ নাম উল্লেখ কৰিছে।

প্ৰথম উচ্ছ্বাসত প্ৰথমে বাণে বংশ পৰিচয় দিয়ে। বাণে ইয়াত বাৎস্যায়ন গোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণসকলৰ উৎপত্তিৰ সংকেত কৰাৰ লগতে দুৰ্বাসাই সৰস্বতীক শাপ দিয়াৰ কথা লিপিবদ্ধ কৰে। শাপৰ ফলত সৰস্বতীৰ জন্ম হয় মৰ্ত্যলোকত। সৰস্বতীৰ লগত সাবিত্ৰীও পৃথিৱীলৈ আহে। দুয়ো এটা নদীৰ তীৰত লতাগুল্মৰ তলত বহি থাকোঁতে সৈন্য সহকাৰে ঘোঁৰাত উঠি অহা এজন ওঠৰ বছৰীয়া যুৱক দেখা পালে। যুৱকৰ সৰস্বতীৰ ওপৰত দৃষ্টি পৰে আৰু দুয়ো দুয়োৰে প্ৰতি আসক্ত হয়। যুৱকজন আছিল চ্যৱন ঋষিৰ পুত্ৰ দধীচি। বাণভট্টই সৰস্বতী তথা দধীচিৰ প্ৰণয় কাহিনী প্ৰথম উচ্ছ্বাসত বিস্তৃতভাৱে বৰ্ণনা কৰিছে। সাৱিত্ৰী আৰু দধীচিৰ বন্ধু বিকুক্ষিৰ যত্নত প্ৰেমিক-প্ৰেমিকা দুয়োৰে মিলন হ'ল। সৰস্বতীৰ গৰ্ভত সাৰস্বত নামৰ এজন পুত্ৰ-সন্তান ওপজে। সাৰস্বতক লালন-পালন কৰে অক্ষমালা নামৰ এজন ঋষিপত্নীয়ে। অক্ষমালাৰ পুত্ৰ বৎসই সাৰস্বতৰ লগত খেলা-ধূলা কৰি ডাঙৰ-দীঘল হয়। এই বংশতেই বাণৰ বংশধৰ কুবেৰৰ জন্ম হয়। ইয়াৰে উত্তৰ পুৰুষ হিচাপে জন্ম হয় চিত্ৰভানুৰ। চিত্ৰভানুৰ ঔৰসত জন্ম হয় বাণৰ।

দ্বিতীয় উচ্ছ্বাসত বাণে কৃষ্ণৰপৰা চিঠি পাই ৰজাক দেখা কৰিবলৈ নিজ পুৰী এৰি ৰাজদৰবাৰলৈ ৰাওনা হয়। দ্বিতীয় উচ্ছ্বাসৰ আৰম্ভণিত গ্ৰীষ্মৰ প্ৰচণ্ডতাৰ বৰ্ণনা তথা ৰাজদৰবাৰৰ বৰ্ণনা অত্যধিক অলংকৃত আৰু কলাত্মক।

তৃতীয় উচ্ছ্বাসত বাণে কিছুদিনৰ পিছত নিজ পুৰীলৈ উভতি আহে। গাওঁলৈ উভতি আহি ভায়েকৰ অনুৰোধ ক্ৰমে বাণে হৰ্ষৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰে। এই উচ্ছ্বাসত থানেশ্বৰৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা তথা ৰজাসকলৰ বংশৰ বৰ্ণনা কৰি বাণে কাল্পনিক অৰ্দ্ধ ঐতিহাসিক ৰজা পুষ্পভুতিৰ সংকেত দিয়ে। পুষ্পভূতি আছিল হৰ্ষৰ পূৰ্বপুৰুষ। ইয়াত পুষ্পভূতি আৰু ভৈৰবাচাৰ্য্য নামৰ শৈৱ যোগীৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

'হৰ্যচৰিত'ৰ বাস্তৱিক কথা আৰম্ভ হয় চতুৰ্থ উচ্ছ্বাসৰপৰা। হৰ্ষৰপিতৃ ৰজা প্ৰভাকৰবৰ্দ্ধনৰ বৰ্ণনা কৰাৰ সময়ত তেওঁৰ শৌৰ্য্য-বীৰ্য্যৰ কথা বাণে লিপিৰদ্ধ কৰা নাই। আৰম্ভণিত ৰাজমহিষী যশোৱতীৰ প্ৰথম প্ৰসৱৰ সংকেত দিয়ে কবিয়ে। ৰাজ্যৱৰ্দ্ধনৰ জন্মৰ পিছত হৰ্ষ আৰু ৰাজ্যশ্ৰীৰ জন্মৰ বৰ্ণনা আৰু মৌখৰি গৃহবৰ্মাৰ লগত ৰাজ্যশ্ৰীক বিবাহৰ কথা নিৱদ্ধ কৰা আছে। ইয়াত ৰাজ্যৱৰ্দ্ধনে হুণবিজয়ৰ বাবে যাত্ৰা কৰাৰ কথা পোৱা যায়। হৰ্ষইও ৰাজ্যবৰ্দ্ধনৰ লগত যাত্ৰা কৰে, কিন্তু মাজবাটতে তেওঁ মৃগয়া কৰিবলৈ ৰৈ যায়। মৃগয়া কৰি থাকোতে হৰ্ষই পিতাকৰ বেমাৰ হোৱা বুলি খবৰ পাই ৰাজধানীলৈ উভতি গ'ল। পিতাকৰ অৱস্থা অতি সঙ্কটজনক হৈ আছিল। প্ৰভাকৰবৰ্দ্ধনৰ অন্তিম অৱস্থা দেখি যশোৱতীয়ে আগেয়ে নদীৰ তীৰত চিতাত সতী যাবলৈ ইচ্ছা কৰে। হৰ্ষই চকুলো টুকি টুকি বাধা দিয়ে। কিন্তু যশোৱতীয়ে পতি বিয়োগৰ পূৰ্বে ইহসংসাৰ ত্যাগ কৰিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। এইদৰে হৰ্ষই মাতৃবিয়োগ দুখ সহ্য কৰিব লগা হয়। ইতিমধ্যে প্ৰভাকৰবৰ্দ্ধনৰ পঞ্চত্ব প্ৰাপ্ত হ'ল।

ষষ্ঠ উচ্ছ্বাসত ৰাজ্যবৰ্দ্ধনে হুণবিলাকক পৰাজয় কৰি উলটি আহে। এওঁ ৰাজ্যভাৰ হৰ্ষক দিবলৈ ইচ্ছা কৰে। ইতিমধ্যে মালৱৰাজে গ্ৰহবৰ্মাক বধ কৰি ৰাজ্যশ্ৰীক বন্দী কৰা বুলি খবৰ আহে। ৰাজ্যবৰ্দ্ধনে মালৱৰাজক আক্ৰমণ কৰিবলৈ সৈন্যসহকাৰে প্ৰস্থান কৰে। হৰ্ষ ৰাজধানীতে থাকিল। ৰাজ্যবৰ্দ্ধনে মালৱৰাজক পৰাজিত কৰি উলটি আহোতে বাটত গৌড়াধিপতিয়ে তেওঁক বধ কৰে। হৰ্ষই এই খবৰ পাই গৌড়াধিপতিৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ ঘোষণা কৰিবলৈ ওলাল। কিন্তু সেনাপতি সিংহনাদৰ পৰামৰ্শমতে যুদ্ধ ঘোষণা কিছুদিনৰ বাবে স্থগিত ৰাখিলে।

সপ্তম উচ্ছ্বাসত হৰ্ষৰ সেনাসকলৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা পোৱা যায়। প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰৰ ৰজাৰ দূতে ৰাজসভালৈ আহি নৰক ৰজাক বৰুণে দিয়া ছত্ৰটো হৰ্ষক উপহাৰ স্বৰূপে দিয়ে। এই ছাতিটো বংশপৰম্পৰা ক্ৰমে ভগদত্তই পায় আৰু অনুক্ৰম মতে খোৱাব পিছত এইখন প্ৰাগ্‌জ্যোতিযেশ্বৰে পায়। প্ৰাগ্‌জ্যোতিষৰ ৰজাই মিত্ৰতাৰ চিন স্বৰূপে এই ছাতিটো হৰ্ষক উপহাৰ দিয়ে।

অষ্টম উচ্ছ্বাসত হৰ্ষই বিন্ধ্যপৰ্বতৰ হাবিত প্ৰৱেশ কৰে আৰু নিষাদৰ সহায়ত ৰাজ্যশ্ৰীক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ হাবিত প্ৰৱেশ কৰে। দুয়ো গৈ দিবাকৰ মিত্ৰ নামৰ ঋষিৰ আশ্ৰমত উপস্থিত হ'ল। হৰ্ষই দিবাকৰ মিত্ৰক ৰাজ্যশ্ৰীৰ কথা সুধিলে। এনেতে এজন ভিক্ষু আহি কোনো এজনী তিৰোতাই চিতাত জাপ দি প্ৰাণ বিসৰ্জন দিবলৈ ওলোৱা বুলি খবৰ জনালে। হৰ্ষই শীঘ্ৰে গৈ চিতাত জাপ দিবলৈ ওলোৱা অৱস্থাত ৰাজ্যশ্ৰীক উদ্ধাৰ কৰিলে। ৰাজ্যশ্ৰীক লৈ হৰ্ষ ৰাজধানীলৈ উভটিল। এইয়ে 'হৰ্ষচৰিত'ৰ কাহিনী।

কাদম্বৰী ঃ

'কাদম্বৰী' বাণৰ শ্ৰেষ্ঠ ৰচনা। ই দুই ভাগত বিভক্ত— পূৰ্বাৰ্দ্ধ আৰু উত্তৰাৰ্দ্ধ। পূৰ্বাৰ্দ্ধ গ্ৰন্থখনৰ দুই-তৃতীয়াংশ আৰু ই বাণৰ ৰচিত। উত্তৰাৰ্দ্ধ গ্ৰন্থখনৰ কেৱল তৃতীয় অংশহে। পিতৃবিয়োগৰ পিছত ভূষণভট্টই এই অংশ ৰচনা কৰি 'কাদম্বৰী' সম্পূৰ্ণ কৰে। 'কাদম্বৰী' সংস্কৃত গদ্য-সাহিত্য কাননৰ কাঞ্চনমণি।

'কাদম্বৰী' কাব্যত চন্দ্ৰাপীড় তথা পুণ্ডৰীক এই দুয়োজন নায়কৰ তিনিটা তিনিটা জন্মৰ কাহিনী বৰ্ণিত। পূৰ্বাদ্ধৰ আৰম্ভণিত বিদিশাৰ ৰজা শূদ্ৰকৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা পোৱা যায়। এদিন শূদ্ৰকৰ ৰাজদৰবাৰত এজনী চণ্ডালকন্যাই মানুহৰ মাত মাতিব পৰা এটা ভাটৌ চৰাই আনিলে। বৈশম্পায়ন নামৰ ভাটৌটোৰ মুখৰপৰা কাদম্বৰীৰ কথা শুনা গ'ল। ভাটৌচৰাইটোৰ কথাৰ মাজত জাবালিৰ দ্বাৰা কোৱা চন্দ্ৰাপীড় আৰু বৈশম্পায়নৰ কথা ওলায়। ইয়াৰ মাজতে পুনৰ মহাশ্বেতাৰ দ্বাৰা কোৱা মহাশ্বেতা তথা পুণ্ডৰীকৰ প্ৰণয় কাহিনী বৰ্ণিত হয়। মহাশ্বেতাৰ লগত মিলন হোৱাৰ পিচত চন্দ্ৰাপীড়ৰ কাদম্বৰীৰ লগত সাক্ষাৎ হয় আৰু দুয়ো পৰস্পৰৰ প্ৰতি আসক্ত হয়। কাদম্বৰী তথা চন্দ্ৰাপীড়ৰ প্ৰণয় কাহিনী বাণভট্টই 'কাদম্বৰী'ত বহুত পিচত অৱতৰণা কৰিছে। চন্দ্ৰাপীড় উজ্জয়িনীলৈ

উভটি আহে। তাম্বুলকৰঙ্কবাহিনী পত্ৰলেখা চন্দ্ৰাপীড়ৰ ওচৰলৈ আহি কাদম্বৰীৰ বাতৰি জনায়। ইয়াতেই কাদম্বৰীৰ পূৰ্বভাগ সমাপ্ত হয়। উত্তৰাৰ্দ্ধত চন্দ্ৰাপীড় কাদম্বৰীৰ ওচৰলৈ ৰাওনা হৈ মহাশ্বেতাৰ কাষ চাপে। মহাশ্বেতাৰপৰা তেওঁৰ বন্ধু বৈশম্পায়নৰ বিপত্তিৰ কথা জানে। বৈশম্পায়নে মহাশ্বেতাক দেখি মোহিত হৈ প্ৰণয়ৰ প্ৰস্তাৱ দিয়ে। ইয়াতে তপস্বিনী মহাশ্বেতাই তেওঁক অভিশাপ দিয়ে। ফলত বৈশম্পায়ন এটা ভাটৌ চৰাই হয়। ইপিনে বন্ধুৰ বিপৰ্য্যয়ৰ বাৰ্তা শুনি চন্দ্ৰাপীড়েও দেহত্যাগ কৰে। তেতিয়া কাদম্বৰীয়ে আহি বিলাপ কৰিব ধৰিলে। চন্দ্ৰাপীড়ৰ শৰীৰৰ মৃত্যুৰ পিচতো নিৰ্বিকাৰ হৈ থাকিল। তাৰাপীড় আৰু দেৱী বিলাসৱতী পুত্ৰৰ মৃত্যুৰ বাতৰি পাই অত্যধিক উদ্বিগ্ন হৈ উঠিল। জাবালিৰ কথা ইয়াতে সমাপ্ত হয়। পিচত শুকক (পুণ্ডৰীকক) অন্বেষণ কৰি তেওঁৰ মিত্ৰ কবিঞ্জলে জাবালিৰ আশ্ৰমলৈ আহে আৰু বন্ধুৰ এনেকুৱা মাৰ্মিক দশা দেখি তেওঁৰ অন্তৰ আবেগত কান্দি উঠিল। এদিন ভাটৌ চৰাইটো জাবালিৰ আশ্ৰমৰপৰা উৰি গুছি গ'ল। এজন চণ্ডালে ভাটৌ চৰাইটো ধৰি আনি জীয়েকক দিলে। চণ্ডাল কন্যাই ভাটৌটো শূদ্ৰকৰ ওচৰলৈ লৈ আহে। চণ্ডাল কন্যাই নিজৰ প্ৰকৃত পৰিচয় দিয়াৰ সময়ত ক'লে যে তেওঁ পুণ্ডৰীকৰ মাতৃ লক্ষ্মীদেৱী। পুণ্ডৰীকেই পূৰ্বজন্মৰ বৈশম্পায়ন আৰু ইহ জন্মৰ ভাটৌচৰাই। শূদ্ৰক পূৰ্বৰ জন্মৰ চন্দ্ৰাপীড়। এই কথা কৈ লক্ষ্মীদেৱী অন্তৰ্ধান হ'ল। পিছত শূদ্ৰক আৰু ভাটৌ চৰাইটোৱে নিজৰ শৰীৰ ত্যাগ কৰে। চন্দ্ৰাপীড় পুনৰ্জীৱিত হৈ উঠিল আৰু আকাশৰপৰা পুণ্ডৰীক নামি আহিল। প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ মাজত অভিশাপে যি বিপৰ্য্যয় ঘটাইছিল, সি আঁতৰি গ'ল। মহাশ্বেতাৰ লগত পুণ্ডৰীকৰ আৰু কাদম্বৰীৰ লগত চন্দ্ৰাপীড়ৰ লগত মিলন হ'ল। এইদৰে এইখন গদ্যকাব্য সমাপ্ত হয়।

জানি থোৱা ভাল

- হৰ্ষচৰিত এখন ঐতিহাসিক গ্ৰন্থ বাবে এইখন আখ্যায়িকা শ্ৰেণীৰ গদ্যকাব্য আৰু কাদম্বৰী কবিকল্পনাত সৃষ্ট হোৱা বাবে ই এখন কথা কাব্য।
- স্বজনসকলৰ অনুৰোধ ক্ৰমে বাণভট্টই শ্ৰীহৰ্ষৰ কাহিনীসমৃদ্ধ 'হৰ্ষচৰিত' গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰে।
- শ্ৰীহৰ্ষৰ ৰাজসভাত থকা পণ্ডিতসকল হৈছে বাণভট্ট, মাতঙ্গদিবাকৰ আৰু ময়ূৰভট্ট।
- কাদম্বৰীৰ পূৰ্বাৰ্দ্ধৰ ৰচক বাণভট্ট আৰু উত্তৰাৰ্দ্ধ তেওঁৰ পুত্ৰ ভূষণভট্টৰ দ্বাৰা ৰচিত।
- বাণৰ গদ্য সমাসবদ্ধ পদেৰে ভৰপূৰ, সেয়ে জাৰ্মান পণ্ডিত ওৱেবাৰে তেওঁৰ কাব্যক 'ভাৰতীয় ঘনাৰণ্য' বুলি উল্লেখ কৰিছে।
- কাদম্বৰীৰ মূল কাহিনী গুণাঢ্যৰ বৃহৎকথাৰ পৰা লোৱা হৈছে।

২.৫.৩ দণ্ডী আৰু দশকুমাৰ চৰিত

'অৱন্তিসুন্দৰী কথা'ত গদ্যলেখক দণ্ডীৰ পূৰ্বপুৰুষসকল গুজৰাটৰ আনন্দপুৰ নামৰ ঠাইৰ নিবাসী বুলি উল্লেখ আছে। তাৰপৰা এওঁলোক নাসিকলৈ আহে। তাৰ পিছত 'অচলপুৰ'লৈ আহি তাত বাস কৰে। এই বংশত কৌশিকগোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ নাৰায়ণস্বামীৰ জন্ম হয়। তেওঁৰ পুত্ৰৰ নাম আছিল দামোদৰ। ভাৰৱিৰ পিচত দণ্ডীৰ পৰম্পৰা সম্বন্ধে 'অৱন্তিসুন্দৰী কথা'ত লিখা আছে। ভাৰৱিৰ মাজু পুত্ৰৰ নাম মনোৰথ। এওঁৰ চাৰিজন পুত্ৰ। এওঁলোকৰ ভিতৰত বীৰদত্ত কনিষ্ঠ। বীৰদত্তৰ পত্নীৰ নাম আছিল গৌৰী। বীৰদত্ত আৰু গৌৰী দণ্ডীৰ পিতৃ-মাতৃ। দণ্ডী দাক্ষিণাত্যৰ ব্ৰাহ্মণ আৰু এওঁৰ জন্মস্থান কাঞ্চী। এওঁৰ জন্মস্থান সম্পৰ্কে মতভেদ আছে। এওঁ যে দক্ষিণাত্যৰ লোক সেই বিষয়ে 'কাব্যাদৰ্শত' উল্লিখিত সয়ানিল, কাঞ্চী, কাবেৰী, চোল আৰু 'দশকুমাৰচৰিত'ত উল্লিখিত কাঞ্চী, লাটদেশ, কালপটনদ্বীপ, অঙ্গদেশ, অনঙ্গদেশ, চম্পা, উজ্জয়িনী, শ্ৰাৱন্তী, আৰু পুংণ্ড্ৰদেশ আদি দক্ষিণ ভাৰতৰ প্ৰসিদ্ধ ঠাইসমূহৰ বৰ্ণনাৰ পৰা অনুমান কৰা হয়। কিন্তু এওঁৰ দুয়োখন গ্ৰন্থতে বিদৰ্ভৰ উল্লেখো বেছিকৈ থকা দেখা যায়। ইয়াৰ আধাৰত বহুতো পণ্ডিতে দণ্ডী বিদৰ্ভৰ বুলি মতপোষণ কৰে। এওঁৰ ৰচনাশৈলী বৈদৰ্ভী-প্ৰধান। সেইবাবে এওঁক বিদৰ্ভবাসী বুলি কোৱা হয়। কিন্তু 'অৱন্তিসুন্দৰী কথাত' এওঁ নিজে নিজকে কাঞ্চীবাসী বুলি উল্লেখ কৰিছে। এওঁৰ জন্মস্থান অৱশ্যে কাঞ্চী, কিন্তু বিদৰ্ভৰ লগতো এওঁৰ ওতঃপ্ৰোত সম্বন্ধ আছে। এই আলোচনাই দণ্ডী তিনিখন গ্ৰন্থৰ ৰচয়িতা হিচাপে সাক্ষী দিয়ে— 'অৱন্তীসুন্দৰী কথা', 'কাব্যাদৰ্শ' আৰু 'দশকুমাৰচৰিত'। ইয়াৰে 'দশকুমাৰচৰিত'খনক গদ্যকাব্যৰ উদাহৰণ হিচেপে লোৱা হয়।

দশকুমাৰ চৰিত ঃ

দণ্ডীৰ 'দশকুমাৰ চৰিত' দুই ভাগে বিভক্ত — পূৰ্বপীঠিকা আৰু উত্তৰপীঠিকা। পূৰ্বপীঠিকা আৰু উত্তৰপীঠিকা মুঠতে আঠটা উচ্ছ্বাসৰ সমষ্টি। উত্তৰপীঠিকাৰ শেষৰ চাৰিটা উচ্ছ্বাসৰ নাম মগধৰাজ ৰাজহংসৰ মন্ত্ৰী তিনিজনৰ পুত্ৰসকলে উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰে মন্ত্ৰীত্ব পদ লাভ কৰে। এবাৰ ৰাজহংস আৰু মালৱাধিপতি মানসাৰৰ মাজত যুদ্ধ হয়। যুদ্ধত ৰাজহংস অস্ত্ৰৰ আঘাতত সংজ্ঞাহীন হৈ পৰি যায়। তেওঁৰ ৰথৰ ঘোঁৰাবোৰে ভয়তে বিন্ধ্যপৰ্বত অভিমুখে ৰথখন লৈ যায়। ৰজা অপহৃত হোৱা বুলি শোকতে ৰাণীয়ে চিপজৰী লগাই মৃত্যুবৰণ কৰিবলৈ উদ্যত হয়। এনেতে ৰজাৰ সংজ্ঞা ঘুৰি আহিল আৰু ৰাণীৰ মাত বুজি পালে। পুনৰ দুয়োৰে মিলন হ'ল। ৰাজবাহন নামে ৰাণীৰ এটি পুত্ৰ-সন্তান ওপজে। ঠিক সেই সময়তে মন্ত্ৰী চাৰিগৰাকীৰো ক্ৰমে প্ৰমতী, মিত্ৰগুপ্ত, মাতঙ্গগুপ্ত আৰু বিশ্ৰুত নামে চাৰিজন পুত্ৰ জন্মে। তেওঁলোকৰ সৈতে আন পাচজন কোঁৰৰো গোট খায়। পিচত কুমাৰসকলৰ জন্ম আৰু লালন-পালনৰ কথা অতি বিস্তৃতভাৱে গদ্যকাৰে বৰ্ণনা কৰিছে। উক্ত গ্ৰন্থত যথাসময়ত ৰাজকুমাৰসকল ডেকা জীৱনৰ দুৱাৰদলিত ভৰি দিলত, ৰজাই তেওঁলোকক দিগ্বিজয়ৰ অৰ্থে পঠালে। ৰজাৰ বিন্ধ্যপৰ্বতত মাতঙ্গ নামৰ এজন ব্ৰাহ্মণৰ

লগত সাক্ষাৎ হয়। মাতঙ্গই ৰজাক পাতালৰ এটা সুৰঙ্গ দ্বাৰেৰে পাতাললৈ লৈ যায়। আন এজন ৰাজকুমাৰে ৰাজবাহনে উজ্জয়িনীলৈ যাত্ৰা কৰাৰ কথা গম নেপালে। তেওঁলোকে শেষত উজ্জয়িনীত ভেটা-ভেটি হ'ব বুলি ভিন্ ভিন্ পথেৰে যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিলে। ৰাজবাহনে উজ্জয়িনী পাই সেই দেশৰ ৰাজকুমাৰী অৱন্তিক বিয়া কৰায়। সৰ্বশেষত আটাইবোৰ ৰাজকুমাৰে উজ্জয়িনীতে লগালগি হয়। পিছত তেওঁলোকে মালৰ অধিকাৰ কৰি পুষ্পপুৰলৈ আহি ৰজাক শ্ৰদ্ধা নিবেদন কৰে। জয় কৰা ৰাজ্যসমূহ ৰজাই ৰাজকুমাৰসকলৰ মাজত ভগাই দিয়ে। ৰাজবাহনে পুস্পপুৰ আৰু উজ্জয়িনী ৰাজ্য পায়। ৰাজবাহনৰ নিৰ্দেশিত ৰাজকুমাৰসকলে অতি সুচাৰুৰূপে ৰাজ্য পৰিচালনা কৰে। উত্তৰ পীঠিকাত কোৱা হৈছে যে 'দশকুমাৰচৰিত'ৰ বৃত্তান্তসমূহৰ কাল-পৰিমাণ যোল্ল বছৰ।

জানি থোৱা ভাল

- ❑ দণ্ডী 'কিৰাতাৰ্জুনীয়ম'ৰ প্ৰণেতা ভাৰৱিৰ বংশধৰ।
- ❑ দণ্ডী তিনিখন গ্ৰন্থৰ ৰচয়িতা— অৱন্তীসুন্দৰী কথা, কাৱ্যাদৰ্শ আৰু 'দশকুমাৰচৰিত'।
- ❑ দশকুমাৰ চৰিতত দহজন কুমাৰৰ জীৱন বৰ্ণিত আছে।

২.৬ গদ্যশৈলী

গদ্যশৈলী বুলি ক'লে সাধাৰণতে এজন গদ্যকাৰৰ তেওঁৰ সৃষ্ট সাহিত্যবিধত প্ৰতিফলিত শব্দচয়ন, বাক্যগঠন, অলংকাৰ, ৰীতি আদিৰ পুংখানুপুংখ অধ্যয়ন আৰু বিশ্লেষণকেই বুজা যায়। গদ্যৰ মূল উপাদান শব্দক উপযুক্ত ভাব প্ৰকাশক হিচাপে উপযুক্ত স্থানত সংস্থাপন কৰাটোও গদ্যকাৰৰ পাৰদৰ্শিতা। একাধিক পদচয়নেৰে কেনো ক্ৰিয়াকৰ্মৰ পূৰ্ণভাৰ বাক্যৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত হয়, য'ত সমাসবদ্ধ, যুক্তাক্ষৰযুক্ত পদাৱলীৰ ব্যৱহাৰো দেখা যায়। অলংকাৰ প্ৰয়োগেৰে যিদৰে মানৱদেহৰ শোভাবৰ্ধন হয়, ঠিক সেইদৰে কাব্যত অলংকাৰৰ প্ৰয়োগে কাব্য সৌন্দৰ্যৰ লগতে তাৰ অৰ্থঘনত্বও বৃদ্ধি কৰে। সংস্কৃত গদ্যৰ ক্ষেত্ৰত গৌড়ী, পাঞ্চালী, বৈদৰ্ভী, লাটী এই চাৰিবিধ ৰীতিৰ প্ৰভাৱেৰে শব্দচয়ন, সমাসৰ প্ৰয়োগ আদি গদ্যত প্ৰতিফলিত হয়। তাৰোপৰি গদ্যৰ বিষয়বস্তুৰ দ্বাৰাও গদ্যকাব্যৰ শৈলীৰ উমান পাব পাৰি।

২.৬.১ সুবন্ধুৰ গদ্যশৈলী

সুবন্ধু ৰচিত 'ৱাসৱদত্তা'ৰ বৰ্ণনশৈলী দীৰ্ঘ আৰু কলাত্মক। বৰ্ণনাৰ চমৎকাৰীত্বৰ লগতে শ্লেষৰ প্ৰয়োগে গ্ৰন্থখনিক উৎকৃষ্ট কৰিছে। আখ্যানোপাখ্যান, নাটক, ৰামায়ন, পুৰাণ, মহাভাৰত আদিৰ পৰা সংগৃহীত শ্লেষৰ প্ৰয়োগত টীকাকাৰ সকলো নিমাত হৈ পৰিছে। সেয়ে সুবন্ধুৰ ৰচনাশৈলীত শ্লেষ প্ৰাণস্বৰূপ বুলি কোৱা হয়। অৱশ্যে অনুপ্ৰাস আৰু বক্ৰোক্তিৰ ব্যৱহাৰো তেওঁৰ গ্ৰন্থত দেখা যায়। সুবন্ধুৰ কাব্য গৌড়ীৰীতি প্ৰধান।

জানি থোৱা ভাল

- সুবন্ধুৰ ৰচনাত শ্লেষ, বক্রোক্তি আৰু অনুপ্রাসাদি অলংকাৰৰ প্রাচুর্য্য দেখা যায়।
- সুবন্ধুৰ কাব্য গৌড়ীৰীতি প্রধান।

২.৬.২ বাণৰ গদ্যশৈলী

মূর্তিমান সাহিত্য-প্রতিভা বুলি পৰিচিত বানভট্টক সোড়্ঢলে 'সর্ৱেশ্বৰ' সন্মানেৰে সন্মানিত কৰিছে। প্রকৃততে জগতৰ সকলোবোৰ বস্তুকে বাণৰ বর্ণনাই সামৰি লোৱা বাবে পণ্ডিতসকলে 'বাণোচ্ছিষ্টং জগৎ সর্বম্' এই প্রশংসাসূচক মন্তব্য আগবঢ়াইছে।

বাণৰ দুয়োখন গদ্য প্রধানতঃ পাঞ্চালী ৰীতিৰ যদিও বিষয়বস্তু অনুসাৰে তেওঁ কাব্যদুখনত স্বকীয় শৈলী পৰিবর্তিত কৰিছে। বিন্ধ্যাটবী-বর্ণনা, উজ্জয়িনী-বর্ণনা, ইন্দ্রায়ুধ-বর্ণনাৰ প্রশংগত নিপুনগদ্যকাৰ বাণে গৌড়ী ৰীতিৰো প্রয়োগ কৰিছে। বাণভট্টৰ কাব্যত বেদৰ্ভী ৰীতিৰ ব্যৱহাৰো দেখা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে 'শুকনাসৰ উপদেশ', মহাশ্বেতা, পুণ্ডৰীক আৰু কাদম্বৰীৰ বিৰহাৱস্থা-বর্ণনত প্রকাশ পোৱা মৃদুতা বৈদৰ্ভীৰীতিৰেই প্রতিফলন। বাণৰ গদ্যত সংস্কৃত গদ্যৰ চাৰিপ্রকাৰ ভেদ-মুক্তক, বৃত্তগন্ধী, উৎকলিকাপ্রায় আৰু চূর্ণক প্রত্যেকৰেই প্রয়োগ বহুল ৰূপত দেখিবলৈ পোৱা যায়। 'নিৰন্তশ্লেষঘনা' এই মতৰ বক্তা বাণৰ গদ্য শ্লেষ প্রধান। ইয়াৰোপৰি তেওঁৰ পৰিপক্ক গদ্যত অনুপ্রাস, উপমা, ৰূপক, উৎপ্রেক্ষা, অতিশয়োক্তি, সমাসোক্তি, অর্থান্তৰন্যাস, বিৰোধাভাস আদি অলংকাৰৰ প্রয়োগ প্রধানকৈ পৰিলক্ষিত হয়। থানেশ্বৰৰ ৰাজপ্রসাদ আৰু ৰজাৰ প্রতিচ্ছবিবোৰ গদ্যকাৰৰ হাতত প্রাণ পাই উঠিছে।

নাৰীৰ সৌন্দর্য আৰু পুৰুষৰ আকৃতি বর্ণনাত বাণৰ পৈণত পর্যবেক্ষণ শক্তিৰ পৰিচয় পোৱা যায়। প্রকৃতিবর্ণনাত নিপুণ কবি বাণে অংকন কৰা ৰমণীয় পৰিবেশ সহৃদয় পাঠকৰো কল্পনাত ফট্ফটীয়াকৈ ভাহি উঠে। বাণৰ গদ্যত একত্র সন্নিবিষ্ট ৰসপ্ৰৱণতা আৰু কলা সৌন্দর্য্যই তেওঁৰ বিশাল জ্ঞানৰাশিৰ লগতে পৈণত বর্ণনা-চাতুর্যও প্রকাশ কৰিছে।

জানি থোৱা ভাল

- বাণৰ গদ্য প্রধানতঃ পাঞ্চালী ৰীতিৰ। অৱশ্যে তেওঁৰ ৰচনাত গোড়ী, বৈদৰ্ভী ৰীতিৰো যথোপযুক্ত প্রয়োগ দেখা যায়।
- বাণৰ গদ্য শ্লেষপ্রধান।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

৩) 'বাণোচ্ছিষ্টং জগতসৰ্বম্' কথাফাঁকি বহলাই লিখা।

....

....

....

২.৬.৩ দণ্ডীৰ গদ্যশৈলী

গদ্যৰচনাৰে সংস্কৃতভাষা চহকী কৰাসকলৰ অন্যতম হ'ল দণ্ডী। দণ্ডীৰ গদ্যশৈলী অত্যন্ত সৰল, পৰিস্কাৰ আৰু প্ৰসাদগুণযুক্ত। দণ্ডী বৈদৰ্ভী ৰীতিৰ গদ্যকাৰ য'ত দৰাচলতে সমাসবদ্ধ পদ আৰু শ্লেষৰ প্ৰয়োগ নহয়। পণ্ডিতসকলৰ মাজত 'দণ্ডিনঃ পদলালিত্যং' এই বাক্যৰেই দণ্ডীৰ প্ৰশংসা দেখা যায়। য'ত পদবিন্যাস অনুপ্ৰাসময় আৰু মনোৰম হয়, তাকেই পদলালিত্য বুলি কোৱা হয়। পদসমূহৰ শৃংখলাবদ্ধ আৰু সুন্দৰ উপস্থাপনত দণ্ডীৰ শব্দবিন্যাসৰ চাৰুতা প্ৰদৰ্শিত হৈছে। দীঘলীয়া সমাসৰ প্ৰায়ে অভাৱ হোৱা বাবে দণ্ডীৰ গদ্য চুটি বাক্যৰে সুশোভিত। অৱশ্যে তেওঁৰ লিখনশৈলীত যমক অলংকাৰৰ ব্যৱহাৰ পৰিলক্ষিত হয়। গদ্যশৈলীৰ শিষ্টতা, স্বাভাৱিকতা আৰু সজীৱতাই দণ্ডীক সংস্কৃত গদ্যৰ ইতিহাসত উচ্চ আসনত ঠাই দিয়াইছে।

জানি থোৱা ভাল

- ❑ দণ্ডী বৈদৰ্ভী ৰীতিৰ গদ্যকাৰ। পদলালিত্য দণ্ডীৰ কাব্যৰ মূল বৈশিষ্ট্য।
- ❑ 'দশকুমাৰচৰিত'ৰ প্ৰতিটো পদতে আনুপ্ৰাসিক চমৎকাৰ লক্ষণীয়।

২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

সংস্কৃত সাহিত্যত গদ্যাত্মক সাহিত্যৰ উদ্ভৱৰ কাল ৪০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ আগৰ বুলি পণ্ডিতসকলে নিৰ্ণয় কৰিছে। বৈদিক সংহিতা, আৰণ্যক, উপনিষদ, পুৰাণ, মহাভাৰত, উপকথাসমূহ আৰু বেদাংগ সাহিত্যতো গদ্যৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল যদিও পৰিপূৰ্ণৰূপত গদ্যকাব্যৰ উদ্ভৱ পৰৱৰ্তী কালতহে হৈছিল। বৰ্তমান উপলব্ধ গদ্যকাৰসকলৰ ভিতৰত সুবন্ধুৰেই জ্যেষ্ঠ। তেওঁৰ গদ্যকাব্য 'ৱাসৱদত্তা' এখন কথাকাব্য, য'ত কুসুমপুৰৰ ৰজা শৃংগাৰশেখৰ আৰু ৰাণী অনঙ্গৱতীৰ পুত্ৰী ৱাসৱদত্তা আৰু কন্দৰ্পকেতুৰ প্ৰণয় কথা বৰ্ণিত আছে। 'ৱাসৱদত্তা' গ্ৰন্থত দীঘলীয়া বৰ্ণনাই গদ্যকাব্যত প্ৰাচীন শাস্ত্ৰসমূহৰ বিস্তৃত অধ্যয়নৰো ইংগিত দিয়ে। সুবন্ধুৱে নিজৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰস্তাৱনাতেই তেওঁৰ কাব্যত শ্লেষৰ প্ৰাধান্যৰ ইংগিত দিছে। কবিৰাজ নামৰ পণ্ডিতজনে গদ্যত বক্ৰোক্তিৰ প্ৰাধান্যৰ বাবে সুবন্ধুক ভূয়সী প্ৰশংসা কৰিছে। দীৰ্ঘসমাসবদ্ধ পদ, যুক্তাক্ষৰবদ্ধপদ আৰু শ্লেষাত্মক পদৰ প্ৰয়োগেৰে সুবন্ধুৰ 'ৱাসৱদত্তা'ত গৌড়ীৰীতিৰ প্ৰাধান্য পৰিলক্ষিত হয়।

সম্রাট হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰি গদ্য ৰচনাৰে স্বনাম জিলিকোৱা নিপুণ গদ্যলেখক বাণভট্টক 'হৃদয়বসতিঃ পঞ্চবাণস্তু বাণঃ' অৰ্থাৎ কবিতাৰূপিণী কামিনীৰ হৃদয়ত বাস কৰা মদন বুলি কবি জয়দেৱে উল্লেখ কৰিছে। সাহিত্যসৃষ্টিত সকলো বিষয়ৰ অভিজ্ঞতা আৰু জ্ঞানৰাশিৰ যথোপযুক্ত প্ৰয়োগেৰে তেওঁ পৰৱৰ্তী গদ্যলেখকৰ উপজীব্য হৈ পৰিছে।

'গদ্যংকবীনাং নিকষং বদন্তি' অৰ্থাৎ গদ্য কবিসকলৰ কষটিশীলা— এই জনশ্ৰুতি অনুসৰি গদ্য ৰচনাৰে প্ৰখ্যাত হোৱাটো একেবাৰেই সহজসাধ্য নাছিল। কিন্তু অপৰিসীম বৰ্ণনাশক্তি, চৰিত্ৰ-চিত্ৰণত নিখুত প্ৰকাশভঙ্গী আৰু শব্দসম্ভাৰৰ প্ৰাচুৰ্য্যই বাণভট্টক গদ্যসাহিত্যৰ 'সৰ্বেশ্বৰ' হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা দিছে।

আখ্যায়িকা হিচাপে প্ৰসিদ্ধ 'হৰ্ষচৰিত' এখন ঐতিহাসিক গ্ৰন্থ য'ত সেই সময়ৰ ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক জীৱনৰপৰা সামাজিক, বৌদ্ধিক আৰু সাংস্কৃতিক ক্ষেত্ৰৰ হুবহু চিত্ৰ চিত্ৰিত কৰিছে দক্ষ বাণভট্টই।

পৰিপক্ক হাতেৰে লিখি উলিওৱা কথাকাব্য 'কাদম্বৰী'ৰে গদ্যকাব্যৰ সকলো লক্ষণ সামৰি লৈছে বাণে। কল্পনা আৰু বৰ্ণনাৰ সঠিক প্ৰকাশ, ভাষা আৰু ভাবৰ পৰস্পৰ সম্পৰ্ক, অলংকাৰ আৰু ৰসৰ যথাযথ সমাৱেশৰে কাদম্বৰী সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যৰ এক অদ্বিতীয় কাব্য। শ্ৰীহৰ্ষৰ পৃষ্ঠপোষকতাত শান্তিৰে কাল অতিবাহিত কৰি বাণে এই কাব্য ৰচিছিল। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে গ্ৰন্থখনিৰ সমাপ্তি নৌহওঁতেই বাণে ইহ সংসাৰ ত্যাগ কৰে। অৱশ্যে পুত্ৰ ভূষণভট্টই 'কাদম্বৰী'ৰ কাহিনীভাগ সমাপ্ত কৰে। বাণভট্টই 'কাদম্বৰী'ৰ কাহিনীৰ অৱলম্বন হিচাপে গুণাঢ্যৰ 'বৃহৎ কথা'ৰ কাহিনীৰ ওপৰত ৰচিত 'কথাসৰিৎসাগৰ' গ্ৰন্থৰ দশম লম্বকৰ ত্ৰয়োদশ তৰঙ্গত বৰ্ণিত কাহিনী গ্ৰহণ কৰিছে। বাণভট্টই অতুলনীয় প্ৰতিভা, অভিজ্ঞতা আৰু নিপুণ্যতাৰে 'কাদম্বৰী'ক এখন উৎকৃষ্ট কাব্যৰূপে সৃষ্টি কৰিছে। মহাশ্বেতা আৰু পুণ্ডৰীক, কাদম্বৰী আৰু চন্দ্ৰাপীড়ৰ প্ৰণয় কাহিনীক কেন্দ্ৰ কৰি 'কাদম্বৰী'ৰ কাহিনীভাগ সজোৱা হৈছে। বাণৰ সূক্ষ্ম নিৰীক্ষণ শক্তি আৰু বৰ্ণনা নৈপুণ্যৰ বলত 'কাদম্বৰী'ৰ প্ৰতিটো বৰ্ণনাই পাঠকৰ হৃদয়স্পৰ্শী হৈছে। 'কাদম্বৰী'ত নানাবিধ ৰসৰ অপূৰ্ণ সংমিশ্ৰণ ঘটিছে। সেয়ে বাণৰ গদ্য 'ৰসভাৱবতী' অৰ্থাৎ ৰস আৰু ভাৱ-প্ৰকাশক সাহিত্য হিচাপে প্ৰখ্যাত। পণ্ডিত সমাজত উৎকৃষ্ট কাব্যৰূপে সমাদৃত 'কাদম্বৰী' গ্ৰন্থৰ প্ৰাচীন আৰু অৰ্বাচীন বহু টীকা পোৱা যায়।

সুললিত শব্দবিন্যাসেৰে গদ্যৰাজিক চৰম পৰ্যায়লৈ উন্নীত কৰা দণ্ডীৰ 'দশকুমাৰ চৰিত কাব্য' গদ্যত্ৰয়ৰ অন্যতম। ঘটনাবহুল কাহিনীৰে ৰচিত এই গদ্য সংযত, প্ৰবাহময় আৰু মনোৰম। সৰল শৈলীৰে দণ্ডীয়ে 'দশকুমাৰচৰিত'ত অনেক বিচিত্ৰ আৰু বিপৰীতধৰ্মী লোকচৰিত্ৰ চিত্ৰিত কৰিছে।

সংস্কৃত গদ্যৰ ধাৰা সুবন্ধু, দণ্ডী আৰু বাণভট্টৰ সৃষ্টিৰাজিতেই স্তব্ধ নহৈ পৰৱৰ্তী কাললৈও সম্প্ৰসাৰিত হৈছে। তাৰেই সাক্ষী হিচাপে ধনপালৰ 'তিলকমঞ্জৰী', বাদীভসিংহৰ 'গদ্যচূড়ামণি', সোড্‌ঢলৰ 'উদয়সুন্দৰী', বামণভট্টৰ 'বেমভূপালচৰিত' আদি গদ্যসমূহ

উপলব্ধ। অবদ্যাবধি সংস্কৃত ভাষাত গদ্যকাব্যৰ লিখিত পৰম্পৰা প্ৰচলিত হৈ আছে। উদাহৰণস্বৰূপে অভিৰাজ ৰাজেন্দ্ৰমিশ্ৰৰ গদ্যকাব্যসমূহ উল্লেখযোগ্য। পৰবৰ্ত্তীসময়ত গদ্যকাব্যৰ আধাৰত সংস্কৃত উপন্যাসো ৰচিত হোৱা দেখা যায়।

২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১। সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যৰ উৎস সম্বন্ধে এটি টোকা লিখক।

২। কথা আৰু আখ্যায়িকাৰ লক্ষণসমূহ লিখক।

৩। সংস্কৃত গদ্যৰ লক্ষণৰ বিষয়ে লিখক।

৪। 'বাণোচ্ছিষ্টং জগৎসৰ্বম' কথাষাৰ বহলাই লিখক।

৫। 'দণ্ডিনঃ পদলালিত্যং' উক্তিৰ যথাৰ্থ ব্যাখ্যা কৰক।

৬। বৰ্তমান উপলব্ধ গদ্যকাৰ আৰু গদ্যকাব্যৰ চমু আলোচনা আগবঢ়াওক।

২.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১। সংস্কৃত সাহিত্য ইতিবৃত্ত — ড° থানেশ্বৰ শৰ্মা

২। সাহিত্যদৰ্পন— বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী

৩। A Concise History of Classical Sanskrit Literature by Gaurinath Sastri

* * *

তৃতীয় বিভাগ
সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ বিকাশ

বিভাগৰ গঠন ঃ

৩.১ ভূমিকা (Introduction)
৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
৩.৩ বৈদিক গদ্যশৈলী (সংহিতা কালৰ গদ্য)
৩.৪ ব্ৰাহ্মণ কালৰ গদ্যশৈলী
৩.৫ আৰণ্যক আৰু উপনিষদকালৰ গদ্যশৈলী
৩.৬ সূত্ৰকালৰ (বেদাংগকালৰ) গদ্যশৈলী
৩.৭ সুবন্ধু, বাণ আৰু দণ্ডীৰ গদ্যকাব্য আৰু গদ্যশৈলী
৩.৮ সাৰাংশ (Summing Up)
৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
৩.১০ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

সংস্কৃত গদ্যকাব্য শ্ৰব্যকাব্যৰে এটা ভাগ। সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশৰ ধাৰাটো এটা বা দুটা শাৰীতে কোৰাটো টান। কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট সময়ত কোনো এজন নিৰ্দিষ্ট কবিৰ হাতত এই সাহিত্যৰ উদ্ভৱ আৰু ক্ৰমবিকাশ হোৱা নাই। সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ প্ৰাচীনতা বৈদিক সংহিতাবোৰৰ সমানেই পুৰণি। সংহিতা কালতে উদ্ভৱ হোৱা গদ্যশৈলীয়ে ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদৰ মাজেৰে আহি সূত্ৰসাহিত্য (বেদাংগ সাহিত্য)ত এক নতুন ৰূপ লৈছিল। পৰৱৰ্তী সময়ত বিভিন্ন ভাষ্য গ্ৰন্থ, খ্যাত-অখ্যাত কবিৰ গদ্যকাব্যৰ মাজেৰে আহি সুবন্ধু, বাণ আৰু দণ্ডীৰ দৰে সুনিপুণ গদ্যকবিৰ হাতত সংস্কৃত গদ্যকাব্যই পূৰ্ণতা লাভ কৰে। সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদত সুদীৰ্ঘ গদ্যশৈলী দৃশ্যমান হৈছে। সূত্ৰসাহিত্যত সূত্ৰাত্মক গদ্যশৈলীৰ প্ৰয়োগ দেখা গৈছে। পৰৱৰ্তী সময়ত গুণালংকাৰ-ৰীতি সমন্বিত তথা সমাসবহুল গদ্যশৈলীৰ আবিৰ্ভাৱ হয় আৰু ফলস্বৰূপে পৈণত গদ্যকাব্যৰো সৃষ্টি হয়। এনে পৈণত গদ্যকাব্য হ'ল সুবন্ধুৰ 'ৰাসৱদত্তা' বাণভট্টৰ 'হৰ্ষচৰিত' আৰু 'কাদম্বৰী' আৰু দণ্ডীৰ 'দশকুমাৰচৰিত'।

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগত সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ বিকাশৰ ধাৰাটো আলোচনা কৰা হৈছে। সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদকালৰ গদ্যশৈলীৰ পৰা আৰম্ভ কৰি সূত্ৰ সাহিত্যত আবিৰ্ভাৱ

হোৱা গদ্যশৈলীৰ স্বৰূপ আৰু পৰৱৰ্তী সময়ৰ সুবন্ধু, বাণভট্ট আৰু দণ্ডীৰ গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। এই আলোচনা অধ্যয়নৰ অন্তত আপোনালোকে—

- সংস্কৃত গদ্যশৈলীৰ উদ্ভৱ তথা প্ৰাচীনতাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব,
- বৈদিক গদ্যশৈলীৰ (সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক, উপনিষদ আৰু সুসাহিত্য) বিশেষত্বসমূহ কি তাক বুজিব পাৰিব,
- সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰাটো পূৰ্ণ ৰূপত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব,
- সুবন্ধু, বাণ আৰু দণ্ডীৰ গদ্যকাব্য আৰু গদ্যশৈলীৰ বিষয়ে আলোচনা দাঙি ধৰিব পাৰিব।

৩.৩ বৈদিক গদ্যশৈলী

(সংহিতা কালৰ গদ্য)

সংস্কৃত গদ্যৰ ইতিহাস বা উৎপত্তি অতি প্ৰাচীন। ই বৈদিক সংহিতাবোৰৰ সমানে প্ৰাচীন। সংহিতা হ'ল বেদৰ এটা অংশ বা ভাগ। অৰ্থাৎ বেদতেই সংস্কৃত গদ্যৰ বীজ অংকুৰিত হোৱা দেখা যায়। বেদ সংখ্যাত চাৰিখন— ঋগ্বেদ, যজুঃবেদ, সামবেদ আৰু অথৰ্ববেদ। প্ৰাচীন কালত এই বেদক বুজাবলৈ ত্ৰয়ী শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। কিন্তু, প্ৰকৃতাৰ্থত ত্ৰয়ী শব্দই তিনিপ্ৰকাৰ ৰচনা ৰীতিকহে বুজায়। এই তিনিপ্ৰকাৰ ৰচনাৰীতি হ'ল— পদ্যময়ী ৰচনা, গদ্যময়ী ৰচনা আৰু গানময়ী ৰচনা। পদ্যময়ী ৰচনাৰ উদাহৰণ হ'ল ঋগ্বেদ, গদ্যময়ী ৰচনাৰীতি যজুঃবেদত পোৱা যায় আৰু গানময়ী ৰচনাৰীতি সামবেদত পোৱা যায়। ইয়াৰ পৰা স্পষ্ট হয় যে, যজুঃবেদ হ'ল লৌকিক সংস্কৃত গদ্যশৈলীৰ বাটকটীয়া।

পদ্যময়ী, গদ্যময়ী আৰু গানময়ী ৰচনাৰীতি অথবা ঋক্, যজুস্ আৰু সামন্ (সাম)ৰ বিভিন্ন সংজ্ঞা বৈদিক গ্ৰন্থসমূহত পোৱা যায়। ইয়াৰ ভিতৰত যজুস্ৰ সংজ্ঞা এটা ইয়াত উপস্থাপন কৰা হ'ল— 'অনিয়তাক্ষৰং যজুঃ'। অৰ্থাৎ য'ত আখৰৰ সংখ্যা নিয়ত বা নিশ্চিত নহয়, সেই ধৰণৰ ৰচনাক যজুঃ বুলি কোৱা হয়। পদ্যৰচনা ছন্দোবদ্ধ বাবে ইয়াত আখৰৰ সংখ্যা নিৰ্দিষ্ট বা নিশ্চিত কৰি দিয়া হয়। গদ্য ৰচনাত আখৰ ব্যৱহাৰত নিৰ্দিষ্ট হিচাপ নাথাকে। "গদ্যাত্মকে যজুঃ তথা শেষে যজুঃ" ইত্যাদি হ'ল যজুস্ৰ আন সংজ্ঞা। ইয়াৰ অৰ্থ এয়ে যে গদ্যাত্মক ৰচনাই হ'ল যজুঃ। পুনৰ উক্ত সংজ্ঞাত থকা 'শেষে' শব্দটোৰ অৰ্থ হ'ল অৱশিষ্ট বা বাকী। অৰ্থাৎ ঋক্ আৰু সামভিন্ন গদ্যাত্মক মন্ত্ৰবোৰক যজুঃ বুলি কোৱা হয়। এইদৰে দেখা যায় যে গদ্য আৰু যজুস্ৰ পৰিভাষা একে।

সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ ভেদে বেদ চাৰিটা অংশত বিভক্ত। ইয়াৰে সংহিতা ভাগ হ'ল প্ৰথম। সংহিতা শব্দৰ অৰ্থ হ'ল মন্ত্ৰ। বেদৰ যি অংশত দেবস্তুতিমূলক বা যাগ-যজ্ঞত ব্যৱহৃত মন্ত্ৰৰাশি পোৱা যায়, সেই অংশক সংহিতা বুলি কোৱা হয়। সকলো বেদৰে সংহিতাভাগ থাকে। উল্লেখযোগ্য যে, যজুৰ্বেদ কৃষ্ণযজুৰ্বেদ

আৰু শুক্লযজুৰ্বেদ এই দুটা ভাগত বিভক্ত। প্ৰতিটো ভাগৰে নিজা নিজা সংহিতা পোৱা যায়। কৃষ্ণযজুৰ্বেদৰ সৈতে সম্বন্ধ থকা সংহিতা হ'ল– তৈত্তিৰীয় সংহিতা কঠ সংহিতা, মৈত্ৰায়ণীয় সংহিতা ইত্যাদি। আনহাতে, শুক্লযৰ্জুবেদৰ সংহিতা ভাগৰ নাম হ'ল– বাজসনেয়ী সংহিতা। কৃষ্ণযজুৰ্বেদৰ সংহিতাবোৰতে সৰ্বপ্ৰথম গদ্যৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। বাজসনেয়ী সংহিতাতো গদ্যৰ ব্যৱহাৰ বিদ্যমান।

সংহিতাসমূহত উপলব্ধ গদ্যশৈলী অতিশয় দৈৰ্ঘ্যযুক্ত। এই গদ্যশৈলীৰ বিশেষত্ব এয়ে যে, এই গদ্যশৈলী সস্বৰ গদ্যশৈলী। এইটো উল্লেখযোগ্য যে, বৈদিক ভাষা সস্বৰ ভাষা। স্বৰ হ'ল উদাত্ত, অনুদাত্ত আৰু স্বৰিতভেদে তিনিপ্ৰকাৰৰ। এই বৈদিক স্বৰৰ যথাৰ্থ প্ৰয়োগ অবিহনে বৈদিক ভাষা দূষিত হয়। গতিকে, সংহিতাবোৰত উদাত্তাদি স্বৰৰ যথেষ্ট গুৰুত্ব আছে। লৌকিক সংস্কৃতত এই স্বৰৰ প্ৰয়োগ দেখা নাযায়। সংহিতাকালৰ সস্বৰ গদ্যশৈলীৰ উদাহৰণ হ'ল—

(ক) নমো মন্ত্ৰিণে বাণিজ্যায় কক্ষাণাং
পতয়ে নমঃ।। (তৈঃ সঃ)

(খ) মনো মে তৰ্পয়ত বাচং মে
তৰ্পয়ত প্ৰাণং মে তৰ্পয়ত চক্ষুৰ্মে
তৰ্পয়ত শ্ৰোত্ৰং মে তৰ্পয়তাত্মানং
মে তৰ্পয়ত প্ৰজাং মে তৰ্পয়ত
পশূন্ মে তৰ্পয়ত গনাম্মে তৰ্পয়ত
গণা মে মা বিতৃষন্।। (বাঃ সঃ)

উল্লেখযোগ্য যে, আখৰৰ ওপৰত থকা উলম্ব ৰেখাডালে স্বৰিত স্বৰক, তলত থকা পথালি ৰেখাডালে অনুদাত্ত স্বৰক আৰু চিহ্ন ৰহিত আখৰে উদাত্ত স্বৰক বুজাইছে। অৱশ্যে সংস্কৃত ব্যাকৰণত উদাত্ত, অণুদাত্ত, স্বৰিতৰ লক্ষণ বিশেষধৰণে দিছে। অষ্টাধ্যায়ীৰ মতে 'উচ্চৈৰুদাত্তঃ', 'নীচৈৰণুদাত্ত' আৰু 'সমাহাৰঃ শ্বৰিতঃ'। অৰ্থাৎ উচ্চাৰণস্থানৰ উৰ্দ্ধাভাগত উচ্চাৰিত হোৱা স্বৰক উদাত্ত, উচ্চাৰণস্থানৰ অধোভাগত উচ্চাৰিত স্বৰক অনুদাত্ত আৰু উদাত্ত আৰু অনুদাত্তৰ সমাহাৰ বা মিশ্ৰণত স্বৰিতস্বৰৰ সৃষ্টি হয়। এই স্বৰৰ ধাৰণা কিন্তু পৰবৰ্ত্তী কালৰ সাহিত্যত লুপ্ত হোৱা দেখা যায়। সেই কাৰণে লৌকিক সংস্কৃতৰ গদ্যত এই স্বৰৰ ব্যৱহাৰ দেখা পোৱা নাযায়।

জানি থোৱা ভাল

(ক) সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যৰ ইতিহাস বৈদিক সংহিতাবোৰৰ সমানে প্ৰাচীন।

(খ) সংহিতা কালৰ গদ্য অতিশয় দীৰ্ঘ। অৱশ্যে নাতিদীৰ্ঘ গদ্যশৈলীও দৃষ্টিগোচৰ হয়।

(গ) সংহিতা কালৰ গদ্যশৈলীত স্বৰবিভাজন উপলব্ধ হয়।

(ঘ) সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰাটো বৈদিক সংহিতাবোৰৰ পৰাই আৰম্ভ হৈছিল।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১। বৈদিক গদ্যশৈলীৰ বিশেষত্ব কি?

....

....

....

২। সংস্কৃত গদ্যশৈলীৰ উদ্ভৱ কেতিয়া হৈছিল?

....

....

....

৩.৪ ব্ৰাহ্মণ কালৰ গদ্যশৈলী

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে, সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ হ'ল বেদৰ চাৰিটা অংশ। ইয়াৰে ব্ৰাহ্মণ হ'ল দ্বিতীয় অংশ। বেদৰ সংহিতা ভাগত উপলব্ধ মন্ত্ৰবোৰৰ ব্যাখ্যা, বিনিয়োগ, যাগ-যজ্ঞৰ বৰ্ণনা তথা বিধিৰ বৰ্ণনা ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থসমূহত পোৱা যায়। প্ৰতিখন বেদৰে নিজা নিজা ব্ৰাহ্মণ বিদ্যমান। এই ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থসমূহ বা ব্ৰাহ্মণ সাহিত্য সম্পূৰ্ণ গদ্যাত্মক শৈলীত পোৱা যায়। নাতিদীৰ্ঘ গদ্যাত্মক বাক্যৰ লগতে সুদীৰ্ঘ গদ্যশৈলী তথা সমাসবহুলা গদ্যশৈলী ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থসমূহত সুলভ। সংহিতা ভাগৰ দৰে ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যৰ গদ্যৰাশিও সস্বৰ পাঠযুক্ত। অৰ্থাৎ উদাত্ত, অনুদাত্ত আৰু স্বৰিতৰ স্পষ্টতা দেখুওৱা বৰ্ণৰ প্ৰয়োগ সেইবোৰত দেখিবলৈ পোৱা যায়। অৱশ্যে সকলো ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থত থকা সকলো বাক্যত সস্বৰ প্ৰয়োগ দেখা পোৱা নাযায়। অৰ্থাৎ এইবোৰৰ সময়তেই বৈদিক স্বৰপ্ৰক্ৰিয়াটোৰ অত্যন্ত আৱশ্যকতা হ্ৰাস পাব ধৰে বুলি কোৱা বুলি কোৱা যায়। তৈত্তিৰীয় সংহিতাৰ অন্তৰ্গত 'তৈত্তিৰীয়ব্ৰাহ্মণ'ত বৈদিকস্বৰৰাশিৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। পুনৰ, ব্ৰাহ্মণকালীন গদ্যৰাশিৰ কিছুমান বিশেষত্ব দেখা যায়। ব্ৰাহ্মণকালীন গদ্যসমূহত থকা বাক্যবোৰ সমাসবদ্ধ হোৱা বাবে অতিশয় দুৰূহ। এই গদ্যসমূহত বৈ, হি, হ, বা, হ, স্ম ইত্যাদি শব্দৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। 'গোপথ ব্ৰাহ্মণ'ত হ বা, স বা এষ, হ উবাচ, হ বৈ এনে ধৰণৰ শব্দৰাশি বাৰম্বাৰ উচ্চাৰিত হোৱা দেখা গৈছে। সাধাৰণতে, কিছুমান ক্ষেত্ৰত বৈ, হি ইত্যাদি শব্দৰাশি প্ৰসিদ্ধি বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয় যদিও বেছিভাগ সময়ত এই শব্দবোৰ নিৰৰ্থক প্ৰয়োগ যেন অনুমান হয়। সেই কাৰণেই সম্ভৱতঃ ভাষ্যকাৰসকলৰ ভাষ্যত এই শব্দবোৰৰ কোনো অৰ্থ বিচাৰি পোৱা নাযায়। ব্ৰাহ্মণ কালীন গদ্যৰাশিৰ কিছুমান উদাহৰণ তলত দিয়া হ'ল—

(ক) সস্বৰ গদ্যৰাশিৰ উদাহৰণ—

উপাকৃতায় স্বাহেত্যুপাকৃতে জুহোতি।

আলব্ধায় স্বাহেতি নিযুক্তে জুহোতি।...।। (তৈঃ ব্ৰাঃ)

(খ) ‘ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণ’ত উপলব্ধ নাতিদীৰ্ঘ গদ্যৰ উদাহৰণ ঃ

তস্মাদাগ্নেয়ীষূকথানি প্ৰণয়ন্তি। (ঐঃ ব্ৰাঃ)

(গ) সুদীৰ্ঘ আৰু সমাসবদ্ধ গদ্যৰ উদাহৰণ হ’ল—

তৃতীয়সবনং বা এষ নিকাময়মানোহভ্য

তিৰিচ্যতে যো মাধ্যন্দিনাৎ সৱনাদতিৰিচ্যতে

তস্মাদাদিত্যবতীষু স্তুবন্ত্যাদিত্যং হি

তৃতীয়সবনং তস্মাদ্ধ বৃহতীষু বাহতং

হি মাধ্যন্দিনং সবনম্। (ঐঃ ব্ৰাঃ)

(ঘ) যজ্ঞো বৈ বিষ্ণুঃশিপিবিষ্টৌ যজ্ঞ এব...। (তাঃ সঃ ব্ৰাঃ),

পুৰুষো বৈ যজ্ঞঃ। পুৰুষস্তেন যজ্ঞঃ

যদেনং পুৰুষস্তনুতে। .... (শঃ ব্ৰাঃ)

(ঙ) অধ্বৰ্যু হি সোমং বিভৰ্তি...,

সংবৎসৰো হি যজ্ঞঃ, যজ্ঞো হি বিষ্ণুঃ। .... (শঃ ব্ৰাঃ)

(চ) মাৰুতং শংসতি, মৰুতো হ বা

এতদ্ ৰেতঃ সিক্তং ধূন্বন্তঃ

প্ৰাচ্যাবয়ন তস্মাৎ মাৰুতং শংসতি।। (ঐঃ ব্ৰাঃ),

ন হ বা এতস্মাৎ অগ্ৰে পশবশ্চক্ষসিৰে

নাসিকা হ বা এষা যজ্ঞস্য....। (শঃ ব্ৰাঃ)

(ছ) ব্ৰহ্ম হ বৈ প্ৰজা মৃত্যবে সংপ্ৰসচ্ছদ্

ব্ৰহ্মচাৰিণমেৰ ন সংপ্ৰদদৌ।

স হোবাচ অশ্যাম্....। (গোঃ ব্ৰাঃ),

স হোবাচ।

অনিন্দ্যা বৈ মাহবৃষত....। (শঃ ব্ৰাঃ)

(জ) উত্তৰ পক্ষ বা প্ৰতিপক্ষৰ কথা বা যুক্তিক অস্বীকাৰ কৰিবলৈ ব্ৰাহ্মণ কালীন গদ্যৰাশিত প্ৰায়ে ‘তদু তথা ন কুৰ্য্যাৎ’ ইত্যাদি বাক্যৰ অৱতাৰণা কৰা দেখা যায়। যেনে—

তদু তথা ন কুৰ্য্যাৎ। বিসুচ্যৈব প্ৰপাদ্য গৃহ্ণীয়াৎ। .... (শঃ ব্ৰাঃ)

(ঝ) নতুন বিষয়ৰ অৱতাৰণা কৰিবলৈ প্ৰায়ে ‘অথ’ শব্দৰ ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। যেনে—

অথ চষালমুদীক্ষতে। ...., অথ পৰিব্যয়তি। .... (শঃ ব্ৰাঃ)

(ঞ) ব্ৰাহ্মণ কালীন গদ্যত দৃষ্টিগোচৰ হোৱা আন এটা দিশ এয়ে যে, এই গদ্যশৈলীত কিছুমান শব্দ লৌকিক প্ৰয়োগতকৈ বেলেগ ৰূপত পোৱা যায়। যেনে—

তস্মা ত্ৰতৎ প্ৰোবাচ....।

তস্মা উ হ স ঋষভৌ....। (গোঃ ব্ৰাঃ)

এইক্ষেত্ৰত তস্মা পদটোৰ প্ৰয়োগ লৌকিক সাহিত্যত পোৱা নাযায়।

(ট) ব্ৰাহ্মণগ্ৰন্থৰ সুদীৰ্ঘ একোটা বাক্যক ব্ৰাহ্মণ বুলি কোৱা হয়। বাক্যৰ শেষত 'ইতি ব্ৰাহ্মণম্' বুলি উল্লেখ থাকে। যেনে—

তদু হ স্মাহ শ্বেতকেতুৰাৰুণেয়ো
ব্ৰাহ্মণং দৃষ্ট্বা ভাষমাণম— অৰ্ধং
মেহস্য যজ্ঞস্যান্তৰগাদিতি। তস্মাৎ
ব্ৰহ্মা স্তুতে বহিঃ পবমানে বাচো
যভ্যম্ উপাংশ্বন্তৰ্যামভ্যাম্ অথ যে
পবমানা .... ইতি ব্ৰাহ্মণম্।। (গোঃ ব্ৰাঃ)

জানি থোৱা ভাল

(ক) ব্ৰাহ্মণকালীন গদ্য সাধাৰণভাবে অতিশয় দীৰ্ঘ, সমাসবহুল আৰু দুৰূহ।

(খ) কিছুমান ব্ৰাহ্মণত সস্বৰ গদ্যশৈলী দেখা যায়।

(গ) ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যৰ গদ্যৰাশিত বৈ, হি, হ বা, হ স্ম, স বা এষ, হ বৈ অথ ইত্যাদি শব্দৰ বাৰম্বাৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়।

(ঘ) ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থৰ একোটা গদ্যাত্মক বাক্যক ব্ৰাহ্মণ বুলিয়ে কোৱা হয়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ বিকাশত ব্ৰাহ্মণকালীন বৈদিক গদ্যশৈলীৰ অৱদান আছে বুলি ভাবেনে? (৬০টা মান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক।)

....

....

....

৩.৫ আৰণ্যক আৰু উপনিষদকালৰ গদ্যশৈলী

সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ— বেদৰ এই চাৰিটা অংশৰ ভিতৰত আৰণ্যক আৰু উপনিষদ হ'ল শেষৰ দুটা ভাগ বা অংশ। এই আৰণ্যক আৰু উপনিষদতো গদ্যাত্মক শৈলী দেখা যায়। উল্লেখযোগ্য যে, উপনিষদসমূহৰ কিছুমান পদ্যাত্মক আৰু কিছুমান হ'ল গদ্যাত্মক। আৰণ্যক আৰু উপনিষদত দীৰ্ঘ গদ্যশৈলী উপলব্ধ হ'লেও এইবোৰ ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যৰ গদ্যশৈলীৰ দৰে দীৰ্ঘ সমাসবদ্ধ আৰু দুৰূহ নহয়। উল্লেখযোগ্য যে,

ব্ৰাহ্মণকালীন গদ্যশৈলীত উপলব্ধ হ বা, বৈ, হ স্ম, ইত্যাদি শব্দৰাশি উপনিষদৰ গদ্যসমূহতো পোৱা যায়। আৰণ্যক আৰু উপনিষদত উপলব্ধ গদ্যশৈলীৰ কেইটামান উদাহৰণ হ'ল—

(ক) স এষ যজ্ঞঃ পাঞ্চবিধোহগ্নিহোত্ৰং
দৰ্শপূৰ্ণমাসৌ চাতুৰ্মাস্যানি পশুঃ সোমঃ। (ঐঃ আঃ)

(খ) প্ৰাণো ব্ৰহ্মেতি হ স্মাহ পৈঙ্গ্যস্তস্য
হ বা এতস্য প্ৰাণস্য....। (কৌঃ উঃ)

(গ) .... আপ্নোতি হ বৈ সৰ্বান্ কামানাদিশ্চ ভৱতি য এবং বেদ। (মাঃ উঃ)

এই ক্ষেত্ৰত ব্ৰহ্মাণগ্ৰন্থৰ তুলনাত ভাষাৰ ব্যৱহাৰ কিছু পৰিমাণে সহজ হোৱা যেন লাগে।

জানি থোৱা ভাল

(ক) আৰণ্যক আৰু উপনিষদসমূহৰ কিছুমানত দীৰ্ঘ গদ্যৰাশি পোৱা যায়।

(খ) আৰণ্যক আৰু উপনিষদত উপলব্ধ গদ্যৰাশি ব্ৰাহ্মণত উপলব্ধ গদ্যশৈলীতকৈ কিছু পৰিমাণে সহজ।

(গ) ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যৰ গদ্যশৈলীত উপলব্ধ কিছুমান বিশেষ কিন্তু নিৰৰ্থক শব্দৰাশি যেনে হ বা, বৈ, হ স্ম ইত্যাদি উপনিষদৰ গদ্যশৈলীতো পোৱা যায়। এইবাবে সেই সময়ৰ লেখনশৈলীক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

আৰণ্যক আৰু উপনিষদৰ গদ্যশৈলীৰ মাজত কিবা সাদৃশ্য বা বৈসাদৃশ্য আছে বুলি ভাবেনে? (১০০টা মান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক।)

....

....

....

৩.৬ সূত্ৰকালৰ (বেদাংগকালৰ) গদ্যশৈলী

বৈদিক সাহিত্যই বেদাংগ সাহিত্যকো সাঙুৰি লয়। 'ষড়ঙ্গবেদ' বুলি কলে শিক্ষা, কল্প, ছন্দঃ, জ্যোতিষ, ব্যাকৰণ আৰু নিৰুক্তৰ সৈতে বেদক বুজোৱা হয়। প্ৰকৃততে এই ছটা অঙ্গই বেদৰ অৰ্থ অনুধাৱন কৰাত সহায় কৰে। এই বেদাংগ সাহিত্যতো গদ্যশৈলী দেখা যায়। ছয় বেদাংগৰ ভিতৰত কল্প বেদাংগ হ'ল অন্যতম। এই কল্প বেদাংগ চাৰিটা ভাগত বিভক্ত— শ্ৰৌতসূত্ৰ, গৃহ্যসূত্ৰ, ধৰ্মসূত্ৰ আৰু শূল্বসূত্ৰ। এই সূত্ৰসাহিত্য সম্পূৰ্ণ গদ্যত পোৱা যায়। কিন্তু, সূত্ৰসাহিত্যৰ গদ্যশৈলী সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ বা উপনিষদ আদিত পোৱা গদ্যশৈলীতকৈ সম্পূৰ্ণ পৃথক। এই সাহিত্যত সূত্ৰাত্মক গদ্যশৈলী পোৱা যায়। সূত্ৰ শব্দৰ অৰ্থ হ'ল সংক্ষিপ্ত। সূত্ৰকাৰসকলে অতি সংক্ষিপ্তভাবে কম শব্দৰ ব্যৱহাৰেৰে

সূত্ৰাংত্মক গদ্যত বৰ্ণনীয় বিষয় উপস্থাপন কৰিছিল। সূত্ৰ সাহিত্যৰ প্ৰথম ভাগ অৰ্থাৎ শ্ৰৌতসূত্ৰত ব্ৰাহ্মণসাহিত্যত বৰ্ণিত শ্ৰৌতাগ্নিৰ সহায়ত সম্পন্ন কৰা বৰ্ণনাবহুল যাগ-যজ্ঞৰ আলোচনা অতি সংক্ষিপ্ত ৰূপত সূত্ৰাত্মক বাক্যত পোৱা যায়। পুনৰ, ব্ৰাহ্মণোক্ত বিষয়সমূহ শ্ৰৌতসূত্ৰসমূহত পৰিপাটিকৈ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। গৃহ্যসূত্ৰসমূহত গৃহ্যাগ্নিৰ সহায়ত সম্পন্ন কৰা যাগ-যজ্ঞৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ধৰ্মসূত্ৰসমূহত চাৰিবৰ্ণ, চাৰি আশ্ৰম, উপনয়ন, বিবাহ প্ৰভৃতি সংস্কাৰৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। আনহাতে, শূল্ব সূত্ৰসমূহত যজ্ঞীয় বেদী নিৰ্মাণৰ যি জোখ-মাখ, তাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। উল্লেখযোগ্য যে, শ্ৰৌতসূত্ৰসমূহ প্ৰধানতঃ পুৰোহিতৰ হস্তপুথি (Hand Book) আছিল। কাৰণ পুৰোহিতসকলে ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যত বৰ্ণিত বৰ্ণনাবহুল যাগ-যজ্ঞ তথা বিধিবোৰ মনত ৰাখিবলৈ অসুবিধাৰ সন্মুখীন হৈছিল। সূত্ৰকাৰসকলে বৰ্ণনাৰ বাহুল্য পৰিহাৰ কৰি সূত্ৰাত্মক ভাষাত উক্ত বিষয়বোৰ বৰ্ণনা কৰিবলৈ লোৱাত শ্ৰৌতসূত্ৰৰ জন্ম হ'ল (এনে সূত্ৰাত্মক গদ্যশৈলীত যজ্ঞ আৰু যজ্ঞবিধি মনত ৰাখিবলৈ পুৰোহিতসকলৰ সহজ হৈ পৰাত বৈদিক পুৰোহিতসকলৰ বাবে এই গ্ৰন্থসমূহ হস্তপুথিৰ লেখীয়া হৈ পৰিছিল)। তলত সূত্ৰসাহিত্যত উপলব্ধ সূত্ৰাত্মক গদ্যশৈলীৰ কিছুমান উদাহৰণ দিয়া হ'ল—

(ক) শ্ৰৌতসূত্ৰত পোৱা গদ্যশৈলী ঃ

অথাতোহধিকাৰঃ।

ফলযুক্তানি কৰ্মাণি,

সৰ্বেষাসবিশেষাৎ।

ৰথকাৰস্যাধানে। ইত্যাদি। (কাঃ শ্ৰৌঃ সূঃ)

(খ) গৃহ্যসূত্ৰৰ গদ্যশৈলী ঃ

অথ বিধিং ৰক্ষামঃ।

স পুনৰাম্নায়প্ৰত্যয়ঃ।

আম্নামঃ পুনৰ্মন্ত্ৰাশ্চ ব্ৰাহ্মণানি চ।

তথা ব্ৰাহ্মণলিংগা মন্ত্ৰাঃ ইত্যাদি। (কৌঃ গৃঃ সূঃ)

(গ) ধৰ্মসূত্ৰৰ গদ্যশৈলী ঃ

বেদো ধৰ্মমূলম্।

তদ্বিদাং চ স্মৃতিশীলে।

উপনয়নং ব্ৰাহ্মণস্যাষ্টমে ইত্যাদি। (গৌঃ ধঃ সূঃ)

নিৰুক্ত বেদাংগৰ প্ৰতিনিধি গ্ৰন্থ যাস্ক বিৰচিত 'নিৰুক্ত' গ্ৰন্থ আৰু ব্যাকৰণ বেদাংগৰ প্ৰতিনিধি গ্ৰন্থ পাণিনিৰ 'অষ্টাধ্যায়ী' গ্ৰন্থতো সূত্ৰাত্মক গদ্যশৈলী দেখা যায়। নিৰুক্ত গ্ৰন্থত উপলব্ধ সূত্ৰাত্মক গদ্যশৈলীৰ উদাহৰণ—

সমাম্নায়ঃ সমাম্নাতঃ।।

স ব্যাখ্যাতব্যঃ।।

তমিমং সমাম্নায়ং নিঘণ্টব

ইত্যাচক্ষতে।। (নিঃ)

অষ্টাধ্যায়ীত উপলব্ধ গদ্যশৈলী ঃ

বৃদ্ধিৰাদৈচ্।

স্বতন্ত্ৰঃ কৰ্তা।

কৰ্তৃকৰ্মণোঃ কৃতিঃ ইত্যাদি। (অঃ)

উল্লেখযোগ্য যে, অষ্টাধ্যায়ীত পাণিনিয়ে একোটা শব্দতে একোটা সূত্ৰ ৰচনা কৰি অতি সংক্ষিপ্ত গদ্যৰ সৃষ্টি কৰিছিল।

জানি থোৱা ভাল

(ক) সূত্ৰসাহিত্যৰ যুগত বৈদিক গদ্যশৈলীৰ পৰিবৰ্তিত ৰূপ দেখা গৈছিল। এই গদ্যশৈলী সূত্ৰাত্মক আছিল।

(খ) শ্ৰৌতসূত্ৰসমূহত ব্ৰাহ্মণোক্ত বিষয়সমূহ সূত্ৰাত্মক ভাষাত পোৱা যায়।

(গ) শ্ৰৌতসূত্ৰসমূহ বৈদিক পুৰোহিত (হোতা, অধ্বৰ্যু, উদ্‌গাতা, ব্ৰহ্মা) সকলৰ অতি প্ৰিয় গ্ৰন্থ আছিল বুলি ভাবিব পাৰি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ বিকাশত সূত্ৰ সাহিত্যসমূহৰ অৱদান আছে বুলি ভাবেনে? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

....

....

....

৩.৭ সবন্ধু, বাণ আৰু দণ্ডীৰ গদ্যকাব্য আৰু গদ্যশৈলী

সংহিতাকালতে আৰম্ভ হোৱা সংস্কৃত গদ্যশৈলীয়ে এক সুদীৰ্ঘ সময় অতিক্ৰম কৰি পৰৱৰ্তী সময়ত সুবন্ধু, বাণ আৰু দণ্ডীৰ হাতত প্ৰাণ পাই উঠিছিল। সুবন্ধু বাণ আৰু দণ্ডী হ'ল সংস্কৃত সাহিত্যৰ তিনিজন প্ৰখ্যাত গদ্যলেখক। এওঁলোকৰ হাতত সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যৰ পৰিবৰ্তিত, সংশোধিত আৰু অলংকৃত গদ্যশৈলীৰ সৃষ্টি হৈছিল। সুবন্ধুৰ গদ্যকাব্য হ'ল 'ৱাসৱদত্তা', বাণভট্টৰ গদ্যকাব্য হ'ল দুখন— 'হৰ্ষচৰিত' আৰু 'কাদম্বৰী'। ইয়াৰে 'হৰ্ষচৰিত' হ'ল আখ্যায়িকা, 'কাদম্বৰী' হ'ল কথাকাব্য। দণ্ডীৰ একমাত্ৰ গদ্যকাব্যখন হ'ল 'দশকুমাৰচৰিত'। এই তিনিওজন গদ্যকবিৰ গদ্যশৈলী সুকীয়া আৰু ভিন ভিন।

সুবন্ধুৰ গদ্যকাব্য গৌড়ীৰীতি প্ৰধান। শ্লেষ আৰু অৰ্থগৌৰৱৰ প্ৰয়োগত সুবন্ধু সিদ্ধহস্ত আছিল। বাণৰ ৰচনাত পাঞ্চালী ৰীতিৰ প্ৰাধান্য দেখা যায়। শ্লেষ, বক্ৰোক্তিৰ লগতে সুদীৰ্ঘ সমাসপ্ৰয়োগ কৰাত বাণ সিদ্ধহস্ত আছিল। আনহাতে, দণ্ডীৰ গদ্যশৈলী সুবন্ধু আৰু বাণতকৈ সহজ-সৰল আছিল। পদলালিত্যত দণ্ডী সিদ্ধহস্ত আছিল।

এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে, যদিও বৈদিক কালৰ পৰাই সংস্কৃতগদ্যৰ প্ৰয়োগ দেখিবলৈ পোৱা যায় কিন্তু বাণ, সুবন্ধু আৰু দণ্ডীৰ গদ্যকাব্যই সংস্কৃত গদ্যকাব্যক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। এই তিনিগৰাকী গদ্যলেখকৰ ভিতৰত আকৌ বাণভট্টৰ উৎকৰ্ষ স্বীকাৰ কৰা হৈছে। 'বাণোচ্ছিষ্টং জগৎসৰ্বম্'– 'সম্পূৰ্ণ জগতখনেই বাণৰ উচ্ছিষ্ট'– এই উক্তিয়ে প্ৰমাণ কৰে সংস্কৃত গদ্যলেখক হিচাপে বাণভট্টৰ প্ৰাধান্য। কিন্তু বহুতো পাশ্চাত্য পণ্ডিতে বাণভট্টৰ ৰচনাক গভীৰ অৰণ্যৰ সৈতে তুলনা কৰিছে।

জানি থোৱা ভাল

(ক) সুবন্ধু, বাণ আৰু দণ্ডী হ'ল সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যৰ তিনিজন প্ৰখ্যাত লেখক।

(খ) সুবন্ধু, বাণ আৰু দণ্ডীৰ হাতত অলংকৃত গদ্যশৈলীৰ সৃষ্টি হয়।

(গ) সুবন্ধুৰ একমাত্ৰ গদ্যকাব্যখন হ'ল 'ৱাসৱদত্তা', বাণভট্টৰ গদ্যকাব্য দুখন হ'ল 'হৰ্ষচৰিত' (আখ্যায়িকা) আৰু 'কাদম্বৰী' (কথাকাব্য) আৰু দণ্ডীৰ গদ্যকাব্যখন হ'ল 'দশকুমাৰচৰিত'।

(ঘ) সুবন্ধুৰ ৰচনাত গৌড়ীৰীতিৰ প্ৰাধান্য দেখা যায় আৰু বাণভট্টৰ ৰচনাত পাঞ্চালীৰীতিৰ প্ৰাধান্য বিদ্যমান।

(ঙ) সংস্কৃত গদ্যকাব্য কথা আৰু আখ্যায়িকা ভেদে দুই প্ৰকাৰৰ।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কথা আৰু আখ্যায়িকাৰ মাজত কিবা প্ৰভেদ আছে বুলি ভাবেনে? ৮০টা মান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক।

....

....

....

৩.৮ সাৰাংশ (Summing Up)

সংস্কৃত কাব্যসমূহক দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে— শ্ৰব্যকাব্য আৰু দৃশ্যকাব্য। শ্ৰব্যকাব্যসমূহ পুনৰ তিনিটা শ্ৰেণীত বিভক্ত— পদ্যকাব্য, গদ্যকাব্য আৰু চম্পূকাব্য। শ্ৰব্যকাব্যৰ সেই অংশক পদ্যকাব্য বুলি কোৱা হয়। যিটো ছন্দেবদ্ধ আৰু লয় প্ৰধান। আনহাতে য'ত লয়প্ৰধান পদ্যবন্ধৰ অভাৱ দেখা যায়, তাকে গদ্যকাব্য বোলে। সেয়েহে, সংস্কৃত আলংকাৰিকে গদ্যৰ সংজ্ঞা এইদৰে দিছে— 'বৃত্তগন্ধোজ্ঝিতং গদ্যম্'। পুনৰ আচাৰ্য্য

দণ্ডীয়ে গদ্যৰ সংজ্ঞা এইদৰে দিছে— 'অপাদপদসন্তানো গদ্যম্'। অৰ্থাৎ পাদৰহিত পদৰাশিৰ সমষ্টিয়ে হ'ল গদ্য। এই শ্ৰেণীৰ সাহিত্যত পদ বা আখৰ ব্যৱহাৰত লেখকৰ স্বতন্ত্ৰতা থাকে। আনহাতে, যি কাব্যত পদ্য আৰু গদ্যৰ মিশ্ৰণ পোৱা যায়, তাক চম্পূকাব্য বোলে। ওপৰত উল্লেখ কৰা গদ্যৰ সংজ্ঞাৰ পৰা এইটো স্পষ্ট হয় যে, গদ্যকাব্য হ'ল এনে একপ্ৰকাৰ ৰচনা য'ত ছন্দৰ ব্যৱহাৰ নকৰাকৈ লেখকে ভাৱ-ভাষা আৰু ৰসালংকাৰ তথা ৰীতিৰ যথাৰ্থ প্ৰয়োগ কৰে। উল্লেখযোগ্য যে, বক্তা এজনৰ মনৰ ভাৱ স্বভাৱসুলভভাৱে গদ্যাত্মক ভাষাতে প্ৰকাশ পায়। গতিকে গদ্য হ'ল ভাষাৰ স্বাভাৱিক বা মৌলিক ৰূপ। আনহাতে, পদ্য হ'ল ভাষাৰ ছন্দোযুক্ত ৰূপ আৰু ছন্দোযুক্ত হোৱাৰ কাৰণে এই ধৰণৰ কাব্যত কিছু পৰিমাণে কৃত্ৰিমতাও অনুভূত হয়।

সংস্কৃত গদ্যৰ ইতিহাস অতি প্ৰাচীন। বৈদিক সংহিতাবোৰ যিমান পুৰণি সংস্কৃত গদ্যশৈলীও সিমানে পুৰণি। বেদ হ'ল বিশ্বৰ প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থ। এই চাৰিখন—বেদ ঋগ্বেদ, যজুঃবেদ, সামবেদ আৰু অথৰ্ববেদ। 'ঋগ্বেদত' পদ্যাত্মক শৈলী, 'যজুঃবেদ'ত গদ্যাত্মক শৈলী আৰু 'সামবেদ'ত গানময়ী শৈলীৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। ইয়াৰ পৰা এইটো প্ৰমাণ হয় যে, সংস্কৃত গদ্যশৈলীৰ সৰ্বপ্ৰথম উদ্ভৱ যজুঃবেদত দেখা যায়। পুনৰ সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদভেদে বেদৰ চাৰিটা অংশ আছে। প্ৰতিখন বেদৰে নিজা নিজা সংহিতা গ্ৰন্থ আছে। 'কৃষ্ণযজুঃবেদ' আৰু 'শুক্লযজুঃবেদ' নামেৰে যজুঃবেদ দুটা ভাগত বিভক্ত। কৃষ্ণযজুঃবেদৰ 'তৈত্তিৰীয়সংহিতা', 'মৈত্ৰায়ণীয়সংহিতা', 'কঠসংহিতা' ইত্যাদি শিৰোনামযুক্ত সংহিতা বিদ্যমান। 'শুক্ল যজুঃবেদ'ৰ সংহিতা গ্ৰন্থখন হ'ল 'বাজসনেয়ীসংহিতা'। 'কৃষ্ণযজুঃবেদ'ৰ 'তৈত্তিৰীয়সংহিতা'তে সৰ্বপ্ৰথম গদ্যৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। এই বৈদিক গদ্যশৈলী পৰৱৰ্তী সময়ত ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদতো দেখা যায়। উল্লেখযোগ্য যে, সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদত উপলব্ধ বৈদিক গদ্যশৈলীৰ নিজস্ব কিছুমান বৈশিষ্ট্য বিদ্যমান। সংহিতাকালৰ গদ্যশৈলীত সস্বৰ পদ প্ৰয়োগ দেখিবলৈ পোৱা যায়। উপনিষদত উপলব্ধ গদ্যশৈলী সুদীৰ্ঘ, সমাসবহুল আৰু এই গদ্যশৈলীসমূহত কিছুমান বিশেষ শব্দ যেনে— বৈ, হি, হ বা, হ স্ম, হোবাচ ইত্যাদিৰ সঘন ব্যৱহাৰ দেখা যায়।

'সূত্ৰসাহিত্য' (বেদাংগসাহিত্য)ৰ যুগত আৰু অন্যান্য বেদাংগসমূহত বৈদিক গদ্যশৈলীৰ এটা বেলেগ ৰূপ দৃষ্টিগোচৰ হয়। এই গদ্যশৈলী সংহিতা বা ব্ৰাহ্মণকালৰ গদ্যশৈলীৰ দৰে সুদীৰ্ঘ নহয়, এই শৈলী হ'ল সূত্ৰাত্মক অৰ্থাৎ অতি সংক্ষিপ্ত। বেদাংগ সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত কল্পবেদাংগ শ্ৰৌতসূত্ৰ, গৃহ্যসূত্ৰ, ধৰ্মসূত্ৰ আৰু শুল্বসূত্ৰ ভেদে চাৰিটা ভাগত বিভক্ত। এই সূত্ৰগ্ৰন্থসমূহত উপলব্ধ সূত্ৰাত্মক গদ্যশৈলীয়ে সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যক এক বিশেষ মাত্ৰা দিছিল। এইবোৰ অনলংকৃত হ'লেও বা অলংকাৰ শাস্ত্ৰত থকা কাব্যিক গুণবোৰ এই সূত্ৰগ্ৰন্থসমূহত উপলব্ধ নহ'লেও, সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যৰ বিকাশত এই সূত্ৰাত্মক গদ্যশৈলীৰ অৱদান অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি।

পৰৱৰ্তী সময়ত সুবন্ধু, বাণভট্ট আৰু দণ্ডীৰ হাতত সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যই পূৰ্ণতা লাভ কৰা দেখা যায়। পৰম্পৰামতে, সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যত সুবন্ধু, বাণ আৰু দণ্ডীৰ নাম সৰ্ব প্ৰথমে মনলৈ আহিলেও তেওঁলোকৰ বহু বছৰ আগতে সংস্কৃত গদ্যশৈলী বা গদ্যকাব্যৰ উদ্ভৱ হৈছিল। সুবন্ধু, বাণ আৰু দণ্ডীৰ গদ্যকাব্যসমূহ আকাশৰ পৰা সৰি পৰা ধূমকেতুৰ দৰে হঠাৎ আবিৰ্ভাৰ হোৱা কবিৰ নতুন উদ্ভাৱন নহয়। সম্ভৱতঃ পূৰ্বাচাৰ্য্যসকলৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত বা প্ৰভাৱিত হৈ স্বকীয় কাব্যশৈলীৰ দ্বাৰা প্ৰৌঢ় গদ্যকাব্য ৰচনা কৰিছে। এওঁলোকৰ গদ্যকাব্য অলংকৃত, ৰসগুণাদিযুক্ত অৰ্থাৎ অলংকাৰ শাস্ত্ৰই নিৰ্দিষ্ট কৰি আটাইবোৰ লক্ষণ বিদ্যমান। সুবন্ধুৰ গদ্যকাব্য হ'ল 'ৱাসৱদত্তা', বাণৰ গদ্যকাব্য 'হৰ্ষচৰিত' হ'ল আখ্যায়িকা আৰু 'কাদম্বৰী' হ'ল কথাকাব্য। আনহাতে, দণ্ডীৰ এখন গদ্যকাব্য পোৱা যায় আৰু সেইখন হ'ল 'দশকুমাৰচৰিত'। এওঁলোকৰ গদ্যকাব্যসমূহ নিজস্ব গদ্যশৈলীৰে প্ৰোজ্বল আৰু এই গদ্যকাব্যসমূহ সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যৰ আপুৰুগীয়া সম্পদ।

৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

(ক) সংহিতাকালৰ গদ্যশৈলীৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰক।

(খ) ব্ৰাহ্মণকালীন গদ্যশৈলীৰ বিশেষত্বসমূহ বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰক।

(গ) সুবন্ধু, বাণ আৰু দণ্ডীৰ গদ্যকাব্য আৰু গদ্যশৈলীৰ ওপৰত এটি আলোচনা যুগুত কৰক।

(ঘ) সুবন্ধু, বাণ আৰু দণ্ডীৰ গদ্যকাব্যত বৈদিক গদ্যশৈলীৰ প্ৰভাৱ কিদৰে পৰিছে আলোচনা কৰক।

(ঙ) গদ্যৰ সংজ্ঞা কি ? কথা আৰু আখ্যায়িকাৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰক।

৩.১০ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১। গোপথব্ৰাহ্মণম্ (মূলমাত্ৰম্), বিজয়পাল বিদ্যাবাৰিধি (সঃ), সবিত্ৰী দেৱী বাগড়িয়া ষ্ট্ৰাষ্ট, কলিকতা, ১৯৮০।

২। তাণ্ড্যমহাব্ৰাহ্মণম্, এচিয়াটিক চোচাইটি।

৩। তৈত্তিৰীয় সংহিতা, আনন্দাশ্ৰম গ্ৰন্থাৱলি।

৪। তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণম্, আনন্দাশ্ৰম গ্ৰন্থাৱলিঃ, ১৯৭৯।

৫। কাত্যায়ন শ্ৰৌতসূত্ৰম্, মণ্ডনমিশ্ৰ (সঃ), খণ্ড-১, ২, শ্ৰীলালবহাদুৰ শাস্ত্ৰী ৰাষ্ট্ৰীয় সংস্কৃত বিদ্যাপীঠম্, নতুন দিল্লী, ২০০৯।

৬। নিৰুক্তম্, মুকুন্দ ঝা শৰ্মা (সঃ), চৌখম্বা সংস্কৃত প্ৰতিষ্ঠান, ২০১২।

৭। শুক্ল যজুৰ্বেদ সংহিতা, জগদীশ লাল শাস্ত্ৰী, মোতীলাল বেনাৰসী দাস, দিল্লী, ২০০৭।

৮। শ্রৌতসূত্রম্, তি. এন্. ধৰ্মাধিকাৰী (সঃ), মোতীলাল বেনাৰসী দাস, দিল্লী, ১৯৯০।

৯। ভাগৱতী, শ্ৰী কামাখ্যাচৰণ, সংস্কৃত সাহিত্যৰ জিলিঙনি, গ্ৰন্থপীঠ, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী, ১৯৮৮।

১০। শৰ্মা, থানেশ্বৰ, সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত, চন্দ্ৰপ্ৰকাশ, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী, ২০২০।

১১। *The Satapatha Brahmana of the Shuklayajurveda Samhita* (Vol-III), Motilal Banarasi Das, Delhi, 1970.

১২। N.C. Panda (Ed.): *Principal Upanishads* (Vol- I), Bharatiya Kala Prakashan, 2012.

১৩। Sudhankar Malabiya (Ed.): *The Aitareya Brahmanam of the Rigveda* (Vol-I), Tara Book Agency, Banaras.

১৪। Umesh Ch. Pandey (Ed.): *The Gotama Dharmasutra*, Chowkhamba Sanskrit Sansthan, Banaras, 2005.

১৫। Sudhankar Malabiya (Ed.): *The Aitareya Brahmanam of the Rigveda* (Vol-I), Tara Book Agency, Banaras.

* * *

চতুৰ্থ বিভাগ
সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ বিশেষ শৈলী

বিভাগৰ গঠন ঃ

৪.১ ভূমিকা (Introduction)
৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
৪.৩ সংস্কৃত গদ্যৰ বৈশিষ্ট্য আৰু শৈলী
৪.৪ সংস্কৃত সাহিত্যৰ সুপ্ৰসিদ্ধ গদ্যকাব্য সমূহৰ চমু পৰিচয় আৰু কাব্যিক বৈশিষ্ট্য
৪.৪.১ সুবন্ধুৰ ৰাসৱদত্তা
৪.৪.২ বাণভট্ট
৪.৪.৩ দণ্ডী
৪.৪.৪ ধনপাল
৪.৪.৫ বাদীভসিংহ
৪.৪.৬ সোডঢল
৪.৪.৭ বামণভট্ট বাণ
৪.৫ সাৰাংশ (Summing Up)
৪.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
৪.৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ(References/Suggested Readings)

৪.১ ভূমিকা (Introduction)

সংস্কৃত সাহিত্যত গদ্য সাহিত্যয়ো এক বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে। ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষা গোষ্ঠীৰ অন্তৰ্গত সংস্কৃত ভাষাত বিৰচিত ঋগ্‌বেদ পৃথিৱীৰ প্ৰাচীনতম সাহিত্য। ঋগ্‌বেদৰ মন্ত্ৰসমূহ পদ্যাত্মক। বৈদিক সংহিতা সাহিত্যতে গদ্য সাহিত্যৰ বীজ অংকুৰিত হৈছিল বুলি ক'ব পৰা যায়। পৰৱৰ্তীকালত ব্ৰাহ্মণ সাহিত্য, উপনিষদ, কল্প সাহিত্য, দৰ্শনৰ ভাষ্যসমূহ, শিলালেখ, তাম্ৰলিপি ইত্যাদি বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন কৃতিৰ মাধ্যমেৰে প্ৰবাহিত হৈ সুবন্ধু, দণ্ডী, বাণভট্ট আদি প্ৰসিদ্ধ গদ্যকাৰসকলৰ অমূল্য শৈলীসমৃদ্ধ অম্লান কীৰ্ত্তিৰে সংস্কৃত গদ্য সাহিত্য সুসমৃদ্ধ তথা প্ৰাচুৰ্য্যময় হৈ আছে। দৰাচলতে সুবিশাল সংস্কৃত বাঙ্ময়ত কাব্য শব্দটোৰে পদ্যাত্মক আৰু গদ্যাত্মক সকলো ধৰণৰ ৰচনাকে সামৰি লোৱা হয়। সেয়ে পদ্যাত্মক ৰচনাশৈলীৰে সুপ্ৰসিদ্ধ কাব্য ৰচনা কৰি মহাকবি কালিদাস যিদৰে অনন্য ঠিক তেনেদৰে সুপ্ৰসিদ্ধ গদ্য ৰচনা কৰি গদ্যকাৰ বাণভট্টও অতুলনীয়।

৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটো অধ্যয়ন কৰাৰ অনন্ত আপোনালোকে —

- সংস্কৃত গদ্যৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে জানিব পাৰিব;
- সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ প্ৰাচীনতা আৰু পৰম্পৰা সম্বন্ধে জানিবলৈ সক্ষম হ'ব;
- সংস্কৃত গদ্যৰ বৈশিষ্ট্য আৰু শৈলীৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব;
- সংস্কৃত সাহিত্যৰ সুপ্ৰসিদ্ধ গদ্য কাব্য সমূহৰ চমু পৰিচয় আৰু সেই সমূহৰ কাব্যিক বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব।

৪.৩ সংস্কৃত গদ্যৰ বৈশিষ্ট্য আৰু শৈলী

সংস্কৃত সাহিত্যত গদ্যতকৈ পদ্যাত্মক ৰচনাৰ প্ৰাচুৰ্য্য দেখা যায়। ছন্দোৱদ্ধ ৰচনা হৈছে পদ্য আনহাতে ছন্দোবিহীন ৰচনা হৈছে গদ্য। পদ্যৰ শ্ৰুতিমাধুৰ্য্যই সহজতে পাঠকক আকৰ্ষণ কৰিব পাৰে। পদ্য মনত ৰাখিবলৈ সহজ হয়। সেয়ে শ্ৰুতি মাধ্যমেৰে পদ্যৰ গতিশীলতা তথা জনপ্ৰিয়তা অধিক। আকৌ পদ্য ছন্দৰ নিয়মেৰে শৃঙ্খলিত। মাত্ৰা ছন্দই হওঁক বা বৰ্ণবৃত্তই হওঁক দুয়োবিধতে সুনিৰ্দিষ্ট বৰ্ণৰ সংখ্যা থাকিব লাগে। লঘু-গুৰু বৰ্ণৰ সীমাৰেখা অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰে কবিয়ে। আনহাতে যতি বা বিৰামৰ কথাও আছে। এনেবোৰ নিয়মৰ ৰজ্জুৰে বান্ধি থোৱা কবিবাণী প্ৰায়েই অৱৰুদ্ধ হ'ব লগা হয়। কবি গৰাকী যেন স্বতন্ত্ৰ নহয়, সুনিৰ্দিষ্ট নিয়মৰ অধীন। আনহাতে ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত ক্ষেত্ৰভূমি হৈছে গদ্য। গদ্যত যেন কবি মুক্ত। কবিয়ে কাব্য কলাৰ পূৰ্ণ প্ৰয়োগ ঘটাব পাৰে গদ্যভূমিত। গদ্যকাৰ সকলেও পদ্যকাব্যৰ লালিত্য, মাধুৰ্য্য আনিবলৈ আনুপ্ৰাসিক গদ্য আৰু দীৰ্ঘ সমাসৰ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা গদ্যকাব্য ৰচনা কৰিবলৈ ধৰিলে। সাধাৰণ গদ্যকাব্যত কাব্যিক গুণ সম্পন্ন বাক্য প্ৰয়োগ হ'ল। গদ্যকাৰ সকলে লোককথা সমূহৰ পৰা বিষয়বস্তু আহৰণ কৰি কবি কল্পনাৰ প্ৰাচুৰ্য্যৰে অলঙ্কাৰ, গুণ, ৰীতি আদি কাব্যিক উপাদান সমৃদ্ধ গদ্য কাব্য ৰচনা কৰিব ধৰে ছন্দোবিহীন গদ্যত কাব্যিক কমনীয়তা ফুটাই তোলাটো সহজ সাধ্য কৰ্ম নাছিল। পদ্যতকৈ অধিক প্ৰযত্নেৰে কাব্যিক মৰ্যাদাৰে আকৰ্ষণীয় গদ্য ৰচনা কৰা কাৰ্য্য কবিসকলৰ বাবে কষ্টসাধ্য কৰ্ম আছিল। এনেবোৰ প্ৰসঙ্গতে এষাৰ লোকোক্তি পৰিচিত হৈ আছে— 'গদ্যং কৱীনাং নিকষং ৱদন্তি।' অৰ্থাৎ গদ্যই হৈছে কবিসকলৰ কষটি শিল। গদ্যতহে কবিসকলৰ প্ৰতিভা পৰীক্ষা কৰা হয় যিদৰে কষটি শিলত সোণৰ বিশুদ্ধতা নিৰূপিত হয়। এই ধৰণৰ এক ধাৰণা থকা হেতুকে সম্ভৱত সংস্কৃত বাঙ্ময়ত পদ্যাত্মক কাব্যতকৈ গদ্যকাব্যৰ ক্ষেত্ৰখন সীমিত হৈছিল। এইখিনিতে ক'ব পৰা যায় যে ওপৰত উদ্ধৃত লোকোক্তিৰ মাজেদি প্ৰাচীন কালৰ কবিসকলৰ ধাৰণাৰ প্ৰতিফলন ঘটিছে। সেয়ে ই এক বিশ্বজনীন অভিমত হ'ব নোৱাৰে। সময়ৰ গতিৰ লগে লগে কবিৰ সৃষ্টিপ্ৰবাহো গতিশীল হয় আৰু ই এক নিতান্ত স্বাভাৱিক প্ৰক্ৰিয়া।

সংস্কৃত গদ্যৰ বৈশিষ্ট্য আৰু শৈলী প্ৰসঙ্গত পোন প্ৰথমতেই ক'ব লাগিব ছন্দোবিহীন ৰচনা হৈছে গদ্য। এই প্ৰসঙ্গত দণ্ডীয়ে 'কাব্যাদৰ্শ'ত প্ৰদত্ত গদ্যৰ সংজ্ঞা মনকৰিবলগীয়া। তেওঁ কৈছে— "অপাদঃ পদসন্তানো গদ্যম্' অৰ্থাৎ দণ্ডীৰ মতে পাদ (চতুষ্পদী পদ্যৰ অন্যতম অঙ্গ, ছন্দ নিৰ্ণয়ৰ বাবে অপৰিহাৰ্য্য অংশ য'ত গুৰু বৰ্ণ অথবা মাত্ৰা নিৰ্ণয় কৰা হয়) বিহীন পদসমূহকে গদ্য বুলি কোৱা হয়। ঠিক তেনেদৰে বিশ্বনাথৰ 'সাহিত্যদৰ্পণতো' 'বৃত্তগন্ধোজ্‌ঝিতং গদ্যম' — বুলি গদ্যৰ সংজ্ঞা উপলব্ধ হয়। এই গ্ৰন্থতো স্পষ্টকৈ কোৱা হৈছে যে ছন্দোৱদ্ধ পদেৰে ৰচিত ৰচনা পদ্য আনহাতে ছন্দোবিহীন ৰচনা গদ্য।

সংস্কৃত গদ্যৰ বীজ বৈদিক সাহিত্যতে অঙ্কুৰিত হৈছিল। বৈদিক সাহিত্যৰ গদ্য সহজ-সৰল কথোপকথনৰ আৰ্হিত দেখা গৈছিল। বৈদিক সাহিত্যৰ গদ্যত চুটি চুটি বাক্য দেখা গৈছিল। সমাসৰ প্ৰয়োগ লৌকিক সংস্কৃতৰ তুলনাত বহু কম আছিল। 'হ', 'বৈ', 'উ' আদি অব্যয় সমূহ বাক্যালংকাৰৰূপে ব্যৱহৃত হৈছিল। এই কাব্যসমূহত উপমা, ৰূপক আদি সহজ বোধগম্য অলঙ্কাৰৰ প্ৰয়োগ উপলব্ধ হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে বৈদিক সাহিত্যত থকা গদ্যৰ দুই এটা নিদৰ্শন দিয়া হ'ল —

(ক) তদেকমভৱৎ, তল্ললামমভৱৎ, তন্নমহদভৱৎ; তজ্জেষ্ঠমভৱৎ, তদ ব্ৰহ্মাভৱৎ, তত্তপোহৰৎ, তৎসত্যমভৱৎ, তেন প্ৰজায়ত (অথৰ্ব, ১৫ কাণ্ড, ১ সূক্ত)

(খ) অগ্নিৰ্বৈ দেৱানামৱমো ৱিষ্ণুঃ পৰমস্তদন্তৰেণ সৰ্বা অন্যা দেৱতা। (ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণ-১)

(গ) য়ত্ৰ নান্যৎ পশ্যতি নান্যচ্ছৃণোতি নান্যদ ৱিজানাতি তদ্‌ভূমা। অথ য়ত্ৰান্যৎ পশ্যতি অন্যচ্ছৃনোতি অন্যদ্বিজানাতি তদল্পং য়ো বৈ ভূমা তদমৃতমথ য়দল্পং তন্মৰ্ত্যম্।"

(ছান্দোগ্য উপনিষদ ৭।২৪)

পুৰাণৰ যুগৰ গদ্যত বৈদিক আৰু লৌকিক সংস্কৃতৰ সংমিশ্ৰণত প্ৰসাদগুণযুক্ত গদ্য শৈলী উপলব্ধ হয়। উদাহৰণস্বৰূপে 'বিষ্ণুপুৰাণ'ৰ কিয়দংশ উদ্ধৃত কৰা হ'ল —

"শৰ্য্যাতেঃ কন্যা সুকন্যা নামাভৱৎ। যামুপয়েমে চ্যৱনঃ। আনৰ্ত্তশ্চ নাম ধাৰ্মিকঃ শৰ্য্যাতিপুত্ৰোহৰৎ। আনৰ্ত্তস্যাপি ৰেৱতনামা পুত্ৰো জজ্ঞে।" (বিষ্ণুপুৰাণ ৪।১)

উদ্ধৃত গদ্যাংশত সহজ সৰল চুটি চুটি বাক্য দেখা গ'ল। আকৌ একেখন পুৰাণত সমাস বহুল উপমাদি অলঙ্কাৰ সমৃদ্ধ গদ্যাংশত্ত উপলব্ধ হয় —

'পাতালে চাশ্বং পৰিভ্ৰমন্তমৱণীপতিনন্দনাস্তে দদৃশুঃ। নাতিদূৰস্থিতঞ্চ ভগৱন্তমপঘনে শৰৎকালে-হৰ্কমিৱ তেজোভিৰনৱৰতদূৰ্দ্ধমধশ্চাশেষদিশশ্চোদ্ভাসয়মানং কপিলৰ্ষিমপশ্যন্।'

(বিষ্ণুপুৰাণ ৪।৪।১০)

লাহে লাহে গদ্যকাব্যত সমাস বহুলতা অন্যতম বৈশিষ্ট্য হিচাবে পৰিগণিত হোৱা দেখা যায়। ওজঃ গুণৰ সমুপস্থিতিত গাঢ়বন্ধ, অলঙ্কাৰবহুল ৰচনা গদ্যৰ বৈশিষ্ট্যৰূপে পৰিগণিত হোৱা দেখা যায়। সেয়ে আলঙ্কাৰিক দণ্ডীয়ে কাব্যাদৰ্শত ওজঃগুণৰ সংজ্ঞা

প্ৰসঙ্গত কৈছিল — 'ওজঃ সমাসভূয়স্ত্বমেতদ্ গদ্যস্য জীৱিতম্' — অৰ্থাৎ সমাস বহুলতা ওজঃ গুণৰ লক্ষণ, ই হৈছে গদ্যৰ প্ৰাণ। উল্লেখযোগ্য যে গদ্য সাহিত্যৰ স্বৰ্ণ যুগতে দণ্ডীৰো আবিৰ্ভাৱ ঘটিছিল আৰু সুবন্ধু, বাণভট্টাদিৰ ৰচনাত গদ্যৰ এই বৈশিষ্ট্যৰ পদে পদে নিদৰ্শন দেখা যায়।

এইখিনিতে উল্লেখ কৰিব পৰা যায় যে গদ্য সাহিত্যৰ সমাসবহুলতা, অলঙ্কাৰৰ প্ৰাচুৰ্য্য, গাঢ়বন্ধতাদি বৈশিষ্ট্য যদিও গদ্যসাহিত্যৰ প্ৰসিদ্ধ কাব্যসমূহত পূৰ্ণ ৰূপত উপলব্ধ হয় কিন্তু প্ৰাচীন শিলালিপি সমূহৰ গদ্যাংশতো এই বৈশিষ্ট্য কিছু পৰিমাণে দেখা যায়। এইখিনিতে পশ্চিম ভাৰতৰ মহাক্ষত্ৰপ ৰুদ্ৰদামনৰ গিৰ্নাৰ শিলালেখৰ নাম ল'ব পৰা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে এই শিলালেখৰ কিয়দংশ উদ্ধৃত কৰা হ'ল —

"য়দাৰদৰ্থধৰ্ম ব্যৱহাৰ দৰ্শনৈৰনুৰাগমভিবৰ্দ্ধয়তা শক্তেন
দান্তেনাচপলেনাৱিস্মিতানৰ্য়েণাহাৰ্য়েণস্বধিতিষ্ঠতাধৰ্মকীৰ্তিয়শাংসি
ভৰ্তুৰভিৱৰ্দ্ধয়তানুষ্ঠিতমিতি।" (ৰুদ্ৰদামন, গিণাৰ শিলালেখ)

এনে গদ্য শৈলী অনুধাৱন কৰিলে গদ্য সম্ৰাট বাণভট্টৰ ৰচনাশৈলীৰ প্ৰতিফলন ইয়াত ঘটা যেন লাগে কিন্তু উল্লেখনীয় এয়ে যে এইখন শিলালেখ বাণভট্টৰ আৰ্বিভাৱ কালৰ প্ৰায় ৫০০ বছৰ পূৰ্বত অৰ্থাৎ ১৫০ খ্ৰীষ্টাব্দত খোদিত কৰা হৈছিল বুলি ঐতিহাসিক তথ্য উপলব্ধ হয়। তেনেদৰে কবি হৰিষেন কৃত সম্ৰাট সমুদ্ৰগুপ্তৰ প্ৰয়াগ প্ৰশস্তিতো সমাস বহুল গদ্য শৈলী দেখা যায়।

কাব্যৰ অন্যতম নিদৰ্শন হিচাবে গদ্য কাব্যতো বিশেষকৈ সুবন্ধু, বাণভট্ট, দণ্ডী প্ৰভৃতি গদ্যকাৰ সকলৰ ৰচনাত বৈদৰ্ভী, গৌড়ী, পাঞ্চালী আদি ৰীতিসমূহৰ প্ৰাচুৰ্য্য দেখা যায়। সুবন্ধু, বাণভট্ট, কবিৰাজ — এই তিনিগৰাকীক বক্ৰোক্তি মাৰ্গ নিপুণ বুলি অভিহিত কৰি প্ৰশংসামূলক প্ৰসিদ্ধ শ্লোক উপলব্ধ হয় —

সুবন্ধুৰ্বাণভট্টশ্চ কৱিৰাজ ইতি ত্ৰয়ঃ।
বক্ৰোক্তিমাৰ্গনিপুণাশ্চতুৰ্থো ৱিদ্যতে ন ৱা।।
(ৰাঘৱপাণ্ডৱীয়ম্ ১।৪১)

তেনেদৰে, বাণভট্টৰ পাঞ্চালী ৰীতিৰ প্ৰয়োগত থকা নিপুণতা সম্বন্ধে উপলব্ধ হয় —

শব্দাৰ্থয়োঃ সমো গুম্ফঃ পাঞ্চালীৰীতিৰিষ্যতে।
শীলাভট্টাৰিকাৱাচি ৱাণোক্তিষু চ সা য়দি।।

এনেবোৰ প্ৰসিদ্ধ শ্লোকৰ পৰা যথাৰ্থতেই সংস্কৃত গদ্যৰ বৈশিষ্ট্য তথা শৈলীৰ আভাস পোৱা যায়। আকৌ পদলালিত্যপূৰ্ণ ৰচনাৰে গদ্যকাৰ দণ্ডীয়ে এক বিশেষ স্থান অৰ্জন কৰিছিল। সেয়ে সংস্কৃত সাহিত্যত অতি সুপৰিচিত শ্লোক এফাঁকি উপলব্ধ হয় —

উপমা কালিদাসস্য ভাৰৱেৰৰ্থগৌৰৱম।
দণ্ডিনঃ পদলালিত্যং মাঘে সন্তি ত্ৰয়োগুণাঃ।।

লালিত্যময়, অনুপ্ৰাসিক শব্দ বিন্যাসৰ চাতুৰ্য্যৰ বাবে দণ্ডীৰ গদ্যৰ এই প্ৰসিদ্ধি পৰিলক্ষিত হয়।

সংস্কৃত গদ্যৰ প্ৰকাৰ প্ৰসংগত বিশ্বনাথ কৰিৰাজে সাহিত্যদৰ্পণত মুক্তক, বৃত্তগন্ধী, উৎকলিকাপ্ৰায় আৰু চূৰ্ণক — এই চাৰিবিধ গদ্যৰ উল্লেখ কৰিছে। সমাসবিহীন সহজ সৰল গদ্য হৈছে মুক্তক। সাধাৰণতে কথোপকথন, উপদেশ প্ৰদান, প্ৰেম, বিৰহাৱস্থা আদি বৰ্ণনাতে এই ধৰণৰ গদ্যৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। কোনো ছন্দৰ চৰণবিশেষেৰে নিৰ্মিত পংক্তিযুক্ত গদ্য বৃত্তগন্ধী, দীৰ্ঘসমাস বদ্ধ পদযুক্ত গদ্য উৎকলিকাপ্ৰায় আৰু লঘু সমাস যুক্ত পদ তথা কোমল আৰু মধুৰ পদৰ প্ৰয়োগত ৰচিত গদ্য চূৰ্ণক শ্ৰেণীৰ। এনে বিভাজনৰ পৰাও গদ্যৰ বৈশিষ্ট্য আৰু শৈলীৰ বিষয়ে জানিব পৰা যায়।

জানি থোৱা ভাল

ছন্দোবদ্ধ ৰচনা হৈছে পদ্য। ছন্দোবিহীন ৰচনা গদ্য। পদ্যৰ শ্ৰুতিমাধুৰ্য্য আৰু গতিশীলতাই সহজে পাঠকক আকৰ্ষিত কৰে। গদ্য কথোপকথনৰ দৰে মুক্ত। পদ্যত ছন্দৰ বান্ধোন আছে। 'গদ্যং কৱীনাং নিকষং ৱদন্তি' — বামনৰ কাব্যলঙ্কাৰ সূত্ৰবৃত্তিত উল্লেখিত জনপ্ৰিয় লোকোক্তি।
বৈদিক সাহিত্যৰ গদ্যত সমাসৰ ব্যৱহাৰ কম আছিল, ক্ৰমে ক্ৰমে সমাসবহুলতা সংস্কৃত গদ্যৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য হৈ পৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১ নং প্ৰশ্ন ঃ সংস্কৃত গদ্যৰ বীজ বৈদিক সাহিত্যত অঙ্কুৰিত হৈছিল বুলি ভাৱেনে? যুক্তিসহ প্ৰমাণ কৰি দেখুৱাওক।

....

....

....

২ নং প্ৰশ্ন ঃ 'ওজঃ সমাসভূয়স্তমেতদ্ গদ্যস্য জীৱিতম্' কথাষাৰৰ যুক্তিযুক্ততা প্ৰমাণ কৰি দেখুৱাওক।

....

....

....

৪.৪ সংস্কৃত সাহিত্যৰ সুপ্ৰসিদ্ধ গদ্যকাব্য সমূহৰ চমু পৰিচয় আৰু কাব্যিক বৈশিষ্ট্য

সংস্কৃত গদ্য কাব্যৰো পদ্যকাব্যৰ দৰে সোণালী অধ্যায় উপলব্ধ হয়। অলঙ্কৃত গদ্যশৈলী পূৰ্ণ গদ্যকাব্যকাৰ সকলৰ ভিতৰত সুবন্ধুৰ নাম প্ৰথমতে লোৱা হয়। সুবন্ধুৰ একমাত্ৰ প্ৰসিদ্ধ গদ্য কাব্য হৈছে 'ৱাসৱদত্তা'। 'ৱাসৱদত্তা' কথা শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত উৎকৃষ্ট গদ্য কাব্যৰ নিদৰ্শন। সুবন্ধুৰ আৰ্বিভাৰ কাল সম্বন্ধে ভিন্ন অভিমত উপলব্ধ হয়। কিছুমানে

সুবন্ধুক বাণভট্টৰ পৰবৰ্তী আৰু আন কিছুমানে পূৰ্ববৰ্তী বুলি ক'ব খোজে। বাণভট্টই 'হৰ্ষচৰিতম'ৰ প্ৰাৰম্ভত 'ৱাসৱদত্তা'ৰ প্ৰশংসা কৰিছে এইদৰে—

কৱীনামগলদ্দৰ্পো নূনং ৱাসৱদত্তয়া।
শক্তোৱ পাণ্ডুপুত্ৰাণাং গতয়া কৰ্ণগোচৰম্।।

বাণভট্টই 'ৱাসৱদত্তা' নামৰ কাব্যৰ দ্বাৰা কবিসকলৰ দৰ্পচূৰ্ণ হোৱা বুলি কৈছে। সম্ৰাট হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ (৬০৬-৪৮ খ্ৰীষ্টাব্দ) সভাপণ্ডিত হোৱা বাবে বাণভট্টৰ আৰ্বিভাৰ কালৰ বিষয়ে অনুমান কৰিব পৰা যায়। সেয়ে বাণৰ পূৰ্ববৰ্তী হিচাবে সুবন্ধুৰ সময় ৫০০-৬০০ খৃষ্টাব্দৰ মাজত বুলি ক'ব পৰা যায়। তেনেদৰে পৰবৰ্তী কালৰ হোৱা বাবে গদ্যকাব্যৰ প্ৰসিদ্ধ গদ্যকাৰ তিনিজনৰ সময় ক্ৰম সুবন্ধু-বাণভট্ট-দণ্ডী — এইদৰেও গ্ৰহণ কৰিব পৰা যায়। বাণভট্টই 'কাদম্বৰী' কথাৰ উপক্ৰমণিকা শ্লোকৰ সামৰণিত 'অলব্ধবৈদগ্ধ্যৱিলাসমুগ্ধয়া ধিয়া নিবদ্ধেয়মতিদ্বয়ী কথা' বুলি কৈ শ্লেষালংকাৰৰ সহায়ত 'অতিদ্বয়ী কথা' পদেৰে গুণাঢ্যৰ 'বৃহৎকথা' আৰু সুবন্ধুৰ 'ৱাসৱদত্তা'কে সূচাইছে বুলি কিছুমান পণ্ডিতে অভিমত আগবঢ়াইছে। গতিকে এনেবোৰ যুক্তি প্ৰমাণৰ আধাৰত সুবন্ধুক বাণভট্টৰ পূৰ্ববৰ্তী কালৰ গদ্যকাৰ বুলি ভৰা হয়।

৪.৪.১ সুবন্ধুৰ ৱাসৱদত্তা

সুবন্ধুৰ একমাত্ৰ কৃতি 'ৱাসৱদত্তা' এখন প্ৰসিদ্ধ কথা কাব্য। সংস্কৃত সাহিত্যৰ অতি জনপ্ৰিয় প্ৰেম কথা উদয়ন আৰু ৱাসৱদত্তাৰ কাহিনীৰ লগত এই গ্ৰন্থৰ কোনো সম্বন্ধ নাই। উদয়ন-ৱাসৱদত্তাৰ আখ্যানৰ লগত নায়িকাৰ নামৰ সাদৃশ্যৰ বাহিৰে অন্য কোনো সম্বন্ধ নাই। সেয়ে এই কথা কাব্যখনৰ কাহিনী সম্পূৰ্ণভাৱে কবিকল্পিত বুলি ক'ব পৰা যায়। সংক্ষিপ্ত ৰূপত কথা ভাগৰ এটি আভাস দাঙি ধৰা হ'ল--

ৰজা চিন্তামণিৰ পুত্ৰ ৰাজকুমাৰ কন্দৰ্পকেতুৱে এদিনাখন সপোনত অতিশয় ৰূপৱতী ৰাজকন্যা এগৰাকীক দেখিলে আৰু এই ৰাজকুমাৰীৰ অন্বেষণত বন্ধু মকৰন্দৰ সৈতে নগৰৰ পৰা ওলাই আহিল। বিন্ধ্যাৰণ্যৰ মাজত তেওঁলোকে ৰাতি জম্বুবৃক্ষৰ তলত জিৰণি ল'লে। তাৰ পাছত গছৰ ওপৰত থকা এহাল শুক-সাৰিকাৰ কথাবাৰ্তা তেওঁলোকৰ কাণত পৰিল। পক্ষীহালৰ কথাৰ পৰা তেওঁলোকে জানিব পাৰিলে যে কুসুমপুৰৰ ৰজা শৃঙ্গাৰশেখৰ আৰু ৰাণী অনঙ্গৱতীৰ কন্যা ৱাসৱদত্তাইও সপোনত কন্দৰ্পকেতুক দেখিছিল আৰু কন্দৰ্পকেতুক বিচাৰি উলিয়াবলৈ তমালিকা নামৰ বিশ্বাসী সাৰিকাক সেই দায়িত্ব অৰ্পণ কৰিছে। তমালিকাৰ (সাৰিকাৰ) সহায়ত তেওঁলোকৰ মিলন হ'ল। কিন্তু ৱাসৱদত্তাৰ পিতৃ শৃঙ্গাৰশেখৰে ৱাসৱদত্তাক কোনোবা এজন ৱিদ্যাধৰলৈ বিয়া দিবলৈ প্ৰস্তুত হোৱা বুলি জানি দুয়ো ৰাজপ্ৰসাদৰ পৰা পলাই বিন্ধ্যাটৱীত আশ্ৰয় লয়। মনোজৱ নামৰ এটা যাদুকৰী ঘোঁৰাত উঠি দুয়ো পলাই গুচি আহিছিল। কন্দৰ্পকেতু শুই থকা সময়ত পিছদিনাখন ৱাসৱদত্তা বনত ইফালে সিফালে ঘূৰি আছিল। এনেতে ৱাসৱদত্তাৰ ৰূপত আকৃষ্ট হৈ

দুজন কিৰাতৰ মাজত যুদ্ধ হৈ দুয়োজনৰ মৃত্যু হ'ল। দুই কিৰাতৰ যুদ্ধৰ ফলত এজন ঋষিৰ আশ্ৰমৰ ক্ষতি হোৱাত ঋষিয়ে বিবাদৰ মূল ৰাসৱদত্তাক শিলা হৈ যাবলৈ অভিশাপ দিলে আৰু প্ৰিয়জনৰ স্পৰ্শত পুনৰ জীৱন ঘুৰাই পাব বুলি ৰাসৱদত্তাক শাপ মুক্তিৰ উপায় দিয়ে। ইফালে ৰাসৱদত্তাৰ বিৰহত উদ্বাউল হোৱা কন্দৰ্পকেতুক আকাশবাণী উচ্চাৰিত হৈ তেনে কাৰ্য্যৰ পৰা বিৰত হ'বলৈ কয় আৰু অচিৰেই প্ৰিয়াৰ সৈতে মিলন হ'ব বুলি আশাৰ বাণী শুনায়। দুঃখ বেদনাত অনাই বনাই ঘূৰি ফুৰা কন্দৰ্পকেতুই সেই ঋষিৰ আশ্ৰমত ৰাসৱদত্তাৰ সৈতে সাদৃশ্য থকা শিলামূৰ্তিটোক আলিঙ্গন কৰাত ৰাসৱদত্তাই প্ৰাণ পাই উঠে। এইদৰে নায়ক-নায়িকাৰ পুনৰ মিলন ঘটে আৰু কাহিনী সমাপ্ত হয়।

কাব্যিক বৈশিষ্ট্য ঃ

'ৰাসৱদত্তা'ৰ কথাবস্তু অধিক চমৎকাৰ পূৰ্ণ নহয় যদিও গদ্যকাৰ গৰাকীৰ বৰ্ণন চাতুৰ্য্যৰ বাবে কথা কাব্যখন এখন ৰোমাঞ্চক প্ৰেমমূলক কাব্যৰূপে সমাদৃত হৈ আহিছে। 'ৰাসৱদত্তা'ৰ কাহিনী লৌকিক প্ৰেম কাহিনী। সংস্কৃত সাহিত্যত পুৰূৰৱা-উৰ্বশী, নল-দময়ন্তী আদি পৌৰাণিক প্ৰেমগাঁথা জনপ্ৰিয়, যিসমূহৰ উৎস বেদ, মহাভাৰত, পুৰাণাদি শাস্ত্ৰসমূহ। গুণাঢ্যৰ বৃহৎকথা গ্ৰন্থও সংস্কৃত সাহিত্যৰ বহুতো জনপ্ৰিয় লৌকিক প্ৰেম উৎস। কিন্তু সুবন্ধুই চিত্ৰিত কৰা কন্দৰ্পকেতু ৰাসৱদত্তাৰ কাহিনীটো সম্পূৰ্ণৰূপে কবিকল্পিত, সেয়ে এইখনে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰোক্ত কথা সংজ্ঞক গদ্য কাব্যৰ পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰিব পাৰিছে।

প্ৰসিদ্ধ সমালোচক ড° ভোলাশঙ্কৰ ব্যাসে তেওঁৰ 'সংস্কৃত কবি দৰ্শন'ত 'ৰাসৱদত্তা'ৰ কাহিনীৰ উপস্থাপনত কেতবোৰ বৈশিষ্ট্য যেনে - নায়ক-নায়িকাৰ স্বপ্ন দৰ্শন আৰু প্ৰেমভাৱৰ জাগৰণ, নায়ক-নায়িকাৰ মিলনত শুক পক্ষীৰ সহায়, শুকৰ মুখৰ পৰা নায়ক-নায়িকাৰ মনৰ ভাৱৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ, মনৰ দৰে গতিশীল ঘোঁৰাত উঠি প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাহালৰ পলায়ন, শাপ উচ্চাৰণ আৰু ৰাসৱদত্তা শিলাত পৰিণত হোৱা, আকাশবাণী উচ্চাৰিত হৈ নায়কক আত্মহত্যাৰ পৰা নিবাৰণ কৰা ইত্যাদি উপকৰণবোৰ সংস্কৃত সাহিত্যৰ অন্যান্য জনপ্ৰিয় প্ৰেম আখ্যানতো উপলব্ধ হয়। উদাহৰণস্বৰূপে ঊষা-অনিৰুদ্ধৰ আখ্যানত স্বপ্ন, কাদম্বৰী কথাত শুক পক্ষীৰ ভূমিকা, নল-দময়ন্তী আখ্যানত হংসৰ ভূমিকা, উদয়ন-ৰাসৱদত্তা কাহিনীত ভদ্ৰাৱতী নামৰ হাতীৰে পলায়ন ইত্যাদি আৰু একেদৰে উৰ্বশী, অহল্যা, শকুন্তলা আদি শাপগ্ৰস্থা হোৱাৰ বৰ্ণনা সমুপলব্ধ হয়। গতিকে সুবন্ধুৰ 'ৰাসৱদত্তা'ত কাহিনীৰ বিচিত্ৰতা তথা অভিনৱত্বৰ চমৎকাৰিত্ব নাই বুলি ক'ব পৰা যায়। প্ৰকৃতাৰ্থত গদ্যকাৰ গৰাকীয়ে কাব্যিক উপাদানৰ পৰিপুষ্টি ঘটাবলৈ কলাত্মক দিশ, নায়ক-নায়িকাৰ শৰীৰৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ সমূহৰ কাব্যিক বৰ্ণনা, নায়ক-নায়িকাৰ মিলনাকাংক্ষা, বিৰহ ইত্যাদি বিষয়ত অধিক গুৰুত্ব দিয়া দেখা যায়। তেনেদৰে কাহিনীৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি, কাব্যখনত নগৰ, সমুদ্ৰ, পৰ্বত, ঋতু, সূৰ্যোদয়, সূৰ্য্যাস্ত, চন্দ্ৰোদয়, যুদ্ধ আদিৰ অত্যধিক কলাত্মক বৰ্ণনা উপলব্ধ হয়। বহু ক্ষেত্ৰত গদ্যকাৰ গৰাকীয়ে শাস্ত্ৰীয় বিদগ্ধতাৰ প্ৰদৰ্শনত নিৰত থকা হেতুকে কাহিনীৰ আকৰ্ষণ ম্লান হোৱা দেখা যায়।

সুবন্ধুৰ সংস্কৃত ভাষাৰ ওপৰত থকা জ্ঞান অনস্বীকৰণীয়। বিশেষকৈ শব্দভাণ্ডাৰৰ সুন্দৰ প্ৰয়োগ সুবন্ধু কাব্যৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য। সুবন্ধুৰ শব্দ বিন্যাসৰ চাতুৰ্য্য বিষয়বস্তুৰ অনুৰূপ আছিল। শব্দচিত্ৰৰ চাতুৰ্য্যৰে গদ্যকাৰ গৰাকীৰ প্ৰাসঙ্গিক বিষয়বস্তু ফুটাই তুলিব পৰা দক্ষতা আছিল। উদাহৰণস্বৰূপে মলয়পৰ্বতৰ বতাহৰ বৰ্ণনাত কবিয়ে শব্দচিত্ৰৰেই যেন বলি থকা বতাহৰ ধাৰণা দিব যত্ন কৰিছে। তেনেদৰে বিষয়বস্তুৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি প্ৰয়োজন অনুসৰি এই কাব্যত সুদীৰ্ঘ সমাসবদ্ধ ৰচনা উপলব্ধ হয় আকৌ বাৰ্তালাপ, বিৰহাদি বৰ্ণনাত সহজ সৰল সমাসবিহীন বাক্য শৈলী উপলব্ধ হয়। সুবন্ধুই প্ৰসঙ্গক্ৰমে ধ্বন্যাত্মক শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে। যাৰ ফলত বৰ্ণনীয় বিষয় আৰু অধিক সজীৱ হৈ উঠিছে।

সংস্কৃতসাহিত্যৰ অগাধ শব্দভাণ্ডাৰৰ সম্যক জ্ঞান থকা হেতুকে একেটা শব্দৰে অনেক সমানাৰ্থক শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে সুবন্ধুয়ে। উদাহৰণস্বৰূপে বিষ্ণুৰ সমাৰ্থক হিচাবে অচ্যুত, কৃষ্ণ, চক্ৰধৰ, জনাৰ্দন, নাৰায়ণ, পীতাম্বৰ, মহাবৰাহ ইত্যাদি বহুসংখ্যক শব্দৰ ব্যৱহাৰ এই কাব্যত দেখা যায়। তেনেদৰে কামদেৱক বুজাবলৈ অজ, অনঙ্গ, কুসুমশৰ, কুসুমায়ধু, মন্মথ, মদন, মকৰধ্বজ, সমৰ, মকৰকেতু, কুসুমকেতু ইত্যাদি বহুসংখ্যক শব্দৰ প্ৰয়োগ ইয়াত দেখিবলৈ পোৱা যায়। এনেধৰণৰ অনেক প্ৰসঙ্গই সুবন্ধুৰ শব্দচয়নৰ পাৰদৰ্শিতা প্ৰকটিত কৰে।

সুবন্ধুৰ 'ৱাসৱদত্তা' গৌড়ী ৰীতি প্ৰধান। সেয়ে দীৰ্ঘ সমাসবদ্ধ আড়ম্বৰ- পূৰ্ণ ৰচনা ইয়াৰ প্ৰাণস্বৰূপ। উপমা, ৰূপক, উৎপ্ৰেক্ষা, বিৰোধাভাস, স্বভাৱোক্তি অলঙ্কাৰৰ প্ৰাচুৰ্য্য উপলব্ধ হয় এইখন কাব্যত। সকলো অলঙ্কাৰৰ ভিতৰত শ্লেষালঙ্কাৰ সুবন্ধুৰ প্ৰাণস্বৰূপ। কবি গৰাকীয়ে কাব্যৰ প্ৰাৰম্ভত নিজেই ব্যক্ত কৰিছে যে দেৱী সৰস্বতীৰ বৰ লাভ কৰি সজ্জনৰ একমাত্ৰ বন্ধু সুবন্ধুয়ে প্ৰত্যেক অক্ষৰতে শ্লেষালঙ্কাৰ প্ৰয়োগ কৰি এই কাব্য ৰচনা কৰিছে —

সৰস্বতীদত্তৱৰপ্ৰসাদশ্চক্ৰে সুবন্ধুঃ সুজনৈকবন্ধুঃ।
প্ৰত্যক্ষৰশ্লেষময়প্ৰবন্ধবিন্যাসবৈদগ্ধ্যনিধিৰ্নিবন্ধনম্।।

(ৱাসৱদত্তা - ১৩)

বিশেষকৈ শ্লেষ অলঙ্কাৰ সাধন কৰিবলৈ যাওঁতে কবি গৰাকীয়ে ৰামায়ণ, মহাভাৰত, বিভিন্ন শাস্ত্ৰ, আখ্যান, উপাখ্যান আদিৰ পৰা উপাদান গ্ৰহণ কৰিছে। শ্লেষালঙ্কাৰৰ ফলত দ্ব্যৰ্থক ব্যাখ্যা দিবলৈ যাওঁতে অনেক ক্ষেত্ৰত টীকাকাৰ সকলো বিপাঙত পৰা দেখা যায়। সেয়ে গদ্যকাৰ বাণভট্টই শ্লেষালঙ্কাৰ প্ৰয়োগ কৰি সুবন্ধুক প্ৰশংসা কৰিছিল — 'কৱীনামগলদ্দৰ্পো নুনং ৱাসৱদত্তয়া' (হৰ্ষচৰিত)

কাব্যখনত বিশেষভাৱে শ্লেষানুপ্ৰাণিত উপমা, বক্ৰোক্তি, অনুপ্ৰাসাদি অলঙ্কাৰ সমূহৰ সৰ্বাধিক প্ৰয়োগ পৰিদৃষ্ট হয়। এই সন্দৰ্ভত 'ৰাঘৱপাণ্ডৱীয়' গ্ৰন্থত উল্লিখিত ৱাসৱদত্তাকাৰৰ প্ৰশংসা উল্লেখনীয় —

সুবন্ধুৰ্বাণভট্টশ্চ কৱিৰাজ ইতি ত্ৰয়ঃ।
বক্ৰোক্তিমাৰ্গনিপুনাশ্চতুৰ্থো ৱিদ্যতে ন ৱা।। (ৰাঘৱপাণ্ডৱীয় ১।৪১)

সমালোচক সকলে সুবন্ধুৰ শ্লেষালঙ্কাৰৰ চাতুৰ্য্যৰ প্ৰতি অধিক দৃষ্টি ৰখা দেখা যায় যদিও ‘ৰাসৱদত্তা’ কাব্যত প্ৰসঙ্গ অনুসৰি সহজ সৰল, তথা প্ৰাঞ্জল ৰচনাও পৰিলক্ষিত হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে সৎ কবিসকলৰ বাণীৰ প্ৰশংসা থকা এটি শ্লোক উপস্থাপন কৰা হ’ল —

অবিদিতগুণাহপি সৎকবিভণিতিঃ কৰ্ণেষু ৰমতি মধুধাৰাম্।
অনধিগতপৰিমলাহপি হি হৰতি দৃশং মালতীমালা।। (বাসবদত্তা -১১)

অৰ্থাৎ গুণৰ (মাধুৰ্য্যাদি) বিষয়ে নাজানিলেও সৎ কবিসকলৰ উক্তিয়ে কাণত মধুধাৰা বৰ্ষণ কৰে, যেনেকৈ সৌৰভ আস্বাদন কৰিব নাপালেও মালতীমালাই চকুৰ দৃষ্টি হৰণ কৰে। উল্লেখযোগ্য যে বিশ্বনাথ কবিৰাজে ‘সাহিত্যদৰ্পণ’ত দৃষ্টান্ত অলঙ্কাৰৰ উদাহৰণ দিবলৈ উক্ত শ্লোকফাঁকি উদ্ধৃত কৰিছে। প্ৰকৃতিবৰ্ণনতো সুবন্ধু সিদ্ধহস্ত আছিল। এই প্ৰসঙ্গত বিন্ধ্যাচলবৰ্ণন, ৰেৱাবৰ্ণন, গঙ্গাবৰ্ণন, বসন্তবৰ্ণন, সাগৰবৰ্ণন, বৰ্ষাবৰ্ণন, বিন্ধ্যাটৱীবৰ্ণন আদি উল্লেখযোগ্য। তেনেদৰে প্ৰভাতবৰ্ণন, সূৰ্য্যাস্তবৰ্ণন, সন্ধ্যাবৰ্ণন, চন্দ্ৰোদয়বৰ্ণন আদি প্ৰকৃতিৰ নৈসৰ্গিক দৃশ্যৰ কাব্যিক বৰ্ণনা সুন্দৰ ৰূপত বৰ্ণিত হৈছে সুবন্ধুৰ কাব্যত। পৰিশেষত ক’ব পৰা যায় যে গদ্য কাব্যৰ প্ৰোজ্জ্বল নক্ষত্ৰ বাণভট্টৰ তুলনাত সুবন্ধুক যদিও কিছু পৰিমাণে নিষ্প্ৰভ যেন লাগে তথাপি গদ্যকাব্যৰ পথপ্ৰদৰ্শক হিচাবে সুবন্ধু তথা ‘ৰাসৱদত্তা’ সদায় সমাদৃত হৈ থাকিব।

জানি থোৱা ভাল

সুবন্ধুৰ একমাত্ৰ কৃতি ‘ৰাসৱদত্তা’। ‘ৰাসৱদত্তা’ এখন কথা শ্ৰেণীৰ গদ্যকাব্য। সংস্কৃত সাহিত্যৰ গদ্যকাৰত্ৰয়ৰ সময় সীমা সময়সীমা অনুসৰি ক্ৰম হ’ল সুবন্ধু - বাণভট্ট-দণ্ডী। ‘বাসৱদত্তা’ৰ কাহিনী কবিকল্পিত। সুবন্ধুৰ গদ্য শ্লেষালঙ্কাৰ প্ৰধান।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

৩ নং প্ৰশ্ন ঃ সুবন্ধুক এগৰাকী সফল গদ্যকাৰ বুলি ভাবেনে? (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

....

....

....

৪.৪.২ বাণভট্ট ঃ

সংস্কৃত গদ্যকাব্য জগতত বাণভট্ট অনন্য তথা অদ্বিতীয় গদ্যকাৰ। সাধাৰণতে সংস্কৃত সাহিত্যৰ মহাকবিসকলৰ আত্মপৰিচয় তথা কাল নিৰূপণ এক জটিল বিষয় হৈ পৰা দেখা যায়। পৰম্পৰাগত ভাৰতীয় দৰ্শনৰে অনুপ্ৰাণিত কবিসকলে প্ৰায়েই

আত্মপ্ৰশংসা পৰাঙ্‌মুখী হৈ নিজ পৰিচয় প্ৰদানৰ পৰাও বিৰত থকা দেখা যায়। গদ্য সম্ৰাট বাণভট্ট কিন্তু এই ক্ষেত্ৰত বিলক্ষণ। বাণভট্টই তেওঁৰ 'কাদম্বৰী'ৰ উপক্ৰমণিকা শ্লোক এঘাৰটাত নিজৰ বংশ পৰিচয় দিছে। 'হৰ্ষচৰিত'ৰো প্ৰথম তিনিটা উচ্ছ্বাসত কবিয়ে বংশ পৰিচয় আগবঢ়াইছে। 'হৰ্ষচৰিত'ত উপলব্ধ তথ্য অনুসৰি বাণভট্টৰ পিতামহৰ নাম অৰ্থপতি, পিতৃৰ নাম চিত্ৰভানু আৰু মাতৃৰ নাম আছিল ৰাজদেৱী। বাৎসগোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ কুলত জন্ম লাভ কৰা বাণভট্ট নিচেই সৰু থাকোতে মাতৃহাৰা হয় আৰু চৈধ্য বছৰ বয়সত পিতৃকো হেৰুৱায়। বাণভট্টৰ পূৰ্বপুৰুষ সকলে বহু দিনৰ পৰাই হিৰণ্যবাহু (শোণ) নামৰ নদৰ পশ্চিম তীৰত থকা প্ৰীতিকুট নামৰ গাঁৱত বাস কৰি আছিল। পিতৃ-মাতৃক হেৰুৱাই বাণভট্টই লগৰীয়াৰ সৈতে বহু ঠাই ভ্ৰমণ কৰি বাসস্থান প্ৰীতিকুটলৈ আহে। হৰ্ষবৰ্ধনৰ ভ্ৰাতৃৰ অনুগ্ৰহত সম্ৰাটৰ অনুগ্ৰহ লাভ কৰে আৰু কালক্ৰমত ৰাজসভাত স্থান লাভ কৰে।

বাণভট্টৰ কাল ঃ

বাণভট্ট সম্ৰাট হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ ৰাজসভাৰ কবি আছিল। মহাকবি গৰাকীয়ে পৃষ্ঠ-পোষক গৰাকীৰ জীৱনৰ আধাৰত 'হৰ্ষচৰিত' গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। চীন দেশীয় পৰিব্ৰাজক হিউয়েন চাঙে খৃষ্টীয় ৬০৬ - ৬৪৫ চনৰ কালছোৱাত ভাৰত ভ্ৰমণ কৰি ভাৰত সম্বন্ধে টোকা লিখি থৈ গৈছিল। এইগৰাকী পৰিব্ৰাজকে সম্ৰাট হৰ্ষবৰ্দ্ধন আৰু তেওঁৰ শাসনৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে। সম্ৰাট হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ ৰাজত্ব কাল ৬০৬ - ৬৪৬ বা ৬৪৭ খ্ৰীষ্টাব্দ বুলি জনা যায়। এইগৰাকী নৃপতিৰ সমসাময়িক হিচাবে বাণভট্টৰ আৰ্বিভাৰ কাল খ্ৰীষ্টিয় ষষ্ঠ শতকৰ শেষ ভাগৰ পৰা সপ্তম শতাব্দীৰ প্ৰথম ভাগ বুলি নিশ্চিত কৰিব পৰা যায়।

বাণভট্টৰ কৃতিসমূহ ঃ

সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ অনন্য প্ৰতিভাধৰ বাণভট্টৰ কৃতি হিচাবে কেইবাখনো গ্ৰন্থৰ নাম সংযুক্ত হয়। ইয়াৰ ভিতৰতে বাণভট্টক সততে 'কাদম্বৰী' আৰু 'হৰ্ষচৰিত' - এই প্ৰসিদ্ধ গদ্য কাব্য দুখনৰ ৰচয়িতা বুলি উল্লেখ কৰা হয়। কিন্তু ভাৰতীয় পৰম্পৰাই আন কেইবাখনো গ্ৰন্থ বাণভট্টৰ ৰচনা বুলি দাবী কৰি আহিছে। বাণভট্টৰ কাদম্বৰী কথা শ্ৰেণীৰ গদ্য কাব্য। 'হৰ্ষচৰিত' আখ্যায়িকা শ্ৰেণীৰ প্ৰসিদ্ধ গদ্য গ্ৰন্থ। আখ্যায়িকা হোৱা হেতুকে ই ঐতিহাসিক কাব্যৰ শাৰীত অন্তৰ্ভুক্ত হয়। আঠটা উচ্ছ্বাসত বিভক্ত এই গ্ৰন্থখনত প্ৰথম দুটা উচ্ছ্বাসত গ্ৰন্থকাৰে স্বপৰিচয় আগবঢ়াইছে আৰু পাছৰ উচ্ছ্বাস কেইটাত সম্ৰাট হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ জীৱন বৃত্ত কীৰ্তিত হৈছে।

'চণ্ডীশতক' নামৰ দেৱী শ্ৰীশ্ৰীকালীৰ অন্য ৰূপ চণ্ডীৰ স্তুতিমূলক ১০২ টা পদ্যত ৰচনা কৰা গীতিকাব্য বাণভট্টৰ কৃতি বুলি কোৱা হয়। শাৰ্দূলবিক্ৰীড়িত ছন্দত ৰচিত এই কাব্যখনৰ উৎস গ্ৰন্থ হৈছে মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণ। বাণভট্টৰ দেৱীভক্তিৰ বিষয়ে কাদম্বৰী কাব্যৰ চণ্ডিকা মন্দিৰৰ সুন্দৰ বৰ্ণনাৰ পৰাও বুজিব পৰা যায়।

'পাৰ্বতী পৰিণয়' নামৰ পাঁচটা অঙ্ক যুক্ত এখন নাটক বাণভট্টই ৰচনা কৰা বুলি প্ৰসিদ্ধি আছে। এই নাটকখন ৱামণভট্ট বাণ বা অভিনৱ বাণে ৰচনা কৰা বুলি অভিমত পোৱা যায় যদিও পি.ভি.কাণে, এছ. ভি. দীক্ষিত আদি সমালোচক সকলে বাণভট্টৰ ৰচনা বুলি দৃঢ়তাৰে প্ৰতিপন্ন কৰা দেখা যায়।

'মুকুটাড়িতক' নামৰ নাটক এখনো গুণবিজয়গণি নামৰ জৈন পণ্ডিত এগৰাকীয়ে ত্ৰিবিক্ৰমভট্ট বিৰচিত 'নলচম্পূ' কাব্যৰ টীকাত উল্লেখ কৰিছে।

ইয়াৰ উপৰিও 'শিৱশতক' আৰু 'শাৰদচন্দ্ৰিকা' নামৰ দুখন গ্ৰন্থ বাণভট্টৰ ৰচনা বুলি পণ্ডিত এম কৃষ্ণমাচাৰ্যাৰেয়ে মন্তব্য কৰিছে। শাৰদাতনয়াৰ 'ভাৱ প্ৰকাশ' আৰু ধনঞ্জয়ৰ 'দশৰূপক' গ্ৰন্থত এই দুখন গ্ৰন্থ বাণভট্টৰ ৰচনা বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে।

বাণভট্টৰ প্ৰশংসা ঃ

বাণভট্ট বাগ্‌দেৱী সৰস্বতীৰ বৰপুত্ৰ আছিল বুলি কবিসমাজত সুপ্ৰসিদ্ধি দেখা যায়। অপৰিমেয় প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ স্বৰূপ বাণভট্ট পৰৱৰ্তীকালৰ কবিসকলৰ প্ৰশংসাৰে কৃতধন্য। পণ্ডিত গোবৰ্দ্ধনাচাৰ্য্যই বাণভট্টক বাগ্‌দেৱীৰ সাক্ষাৎ অৱতাৰ বুলি প্ৰশংসা কৰিছে —

জাতা শিখণ্ডিনী প্ৰাগ্ য়থা শিখণ্ডী তথাহৱগচ্ছামি প্ৰাগল্‌ভ্যমধিকমাপ্তুং ৱাণী বাণো বভূৱেতি।। (আৰ্য়াসপ্তশতী, ৩৭)

অৰ্থাৎ যেনেকৈ প্ৰথমতে শিখণ্ডিনী হৈ জন্ম লাভ কৰি পাছত শিখণ্ডী হৈছিল তেনেকৈ হয়তো অধিকৰূপত প্ৰকাশ পাবলৈ বাণীয়ে বাণ ৰূপ লৈছে। বাণভট্টৰ ৰচনাৰ লালিত্য তথা মাধুৰ্য্যত বিমুগ্ধ হৈ ধৰ্মদাস নামৰ কবি গৰাকীয়ে তেওঁৰ 'বিদগ্ধমুখমণ্ডন' নামৰ গ্ৰন্থত কৈছে —

ৰুচিৰস্বৰবৰ্ণপদা ৰসভাৱৱতী জগন্মনো হৰতি।
সা কিং তৰুণী? নহি নহি ৱাণী বাণস্য মধুৰশীলস্য।

অৰ্থাৎ জগতৰ মন হৰণ কৰোতা, সুন্দৰ স্বৰ, সুন্দৰ বৰণ আৰু ৰসময়ী, ভাৱ প্ৰকাশশীলা এই এগৰাকী তৰুণী নেকি? নহয়, নহয়, সেই সুন্দৰ স্বৰ, সুন্দৰ অক্ষৰ, সৰস আৰু ভাৱ প্ৰকাশক সেয়া বাণৰ সাহিত্যহে।

সোড্‌ঢলে 'উদয়সুন্দৰীকথা' (৮।৫) গ্ৰন্থত মহাকবি কালিদাসক 'ৰসেশ্বৰ' বুলি কৈ বাণভট্টক আকৌ 'সৰ্বেশ্বৰ' বুলি কৈছে —

'ৰসেশ্বৰং স্তৌমি চ কালিদাসং বাণং তু সৰ্বেশ্বৰমানতোহস্মি।'

কবি জয়দেৱে বাণক কবিতাৰূপিণী কামিনীৰ হৃদয়ত বাস কৰা কামদেৱ বুলি অভিহিত কৰিছে —

"হৃদয়ৱসতিঃ পঞ্চবাণস্তু বাণঃ।" (প্ৰসন্নৰাঘৱ) কবি ত্ৰিবিক্ৰমভট্টই 'নলচম্পূ' কাব্যত বাণভট্টৰ প্ৰশংসা এইদৰে কৰিছে —

শশ্বদ্বাণদ্বিতীয়েন নমদাকাৰধাৰিণা।

ধনুষেৱ গুণাঢ্যেন নিঃশেযো ৰঞ্জিতো জনঃ।।

অৰ্থাৎ নিৰন্তৰ বাণভট্টৰ সৈতে অগৰ্বিত আকাৰ ধাৰী গুণাঢ্য কবিয়ে সকলো লোককে অনুৰঞ্জিত কৰিছিল যিদৰে নিৰন্তৰ শৰৰ সৈতে বক্ৰ আকৃতিধাৰী গুণযুক্ত ধনুই শত্ৰুক জয় কৰে।

কবিতাৰূপ বিন্ধ্যাটৱীত নিৰ্ভৰ বিচৰণ কৰা বাণভট্টক সিংহৰ লগত তুলনা কৰি চন্দ্ৰদেৱ নামৰ কবি গৰাকীয়ে প্ৰশংসা কৰিছে — 'শ্লেষে কেচন শব্দগুম্ফৱিষয়ে কেচিদ্ৰসে চাপৰেহ লঙ্কাৰে কতিচিৎ সদৰ্থবিষয়ে চান্যে কথাবৰ্ণনে আ সৰ্বত্ৰ গম্ভীৰধীৰকৱিতাৱিন্ধ্যাটৱীচাতুৰীসঞ্চাৰী কৱিকুম্ভিকুভাভিদুৰো বাণস্তু পঞ্চাননঃ'। অৰ্থাৎ 'কিছুমানে শ্লেষৰ (শ্লেষ নামৰ অলঙ্কাৰ বিশেষ) প্ৰয়োগত, কোনো কোনোৱে শব্দ যোজনাত, কোনোৱে ৰস আৰু অলঙ্কাৰত, কোনোৱে অৰ্থ প্ৰকাশত, কোনোৱে কথা বস্তু বৰ্ণনাত নিপুণতা লাভ কৰে, (কিন্তু) সকলো বিষয়তে নিপুণতা প্ৰকাশ কৰি কাব্যৰূপ বিন্ধ্যাটৱীত চাতুৰ্য্যৰে বিচৰণ কৰি কবিৰূপী হাতী সমূহৰ কুম্ভ ভেদ কৰা সিংহ হ'ল বাণ।'

বাণভট্টৰ 'কাদম্বৰী' কাব্যক উপজীব্য কৰি সহৃদয় সমাজত অনেক প্ৰশংসাসূচক মন্তব্য উপলব্ধ হয়। সোমেশ্বৰ দত্ত নামৰ কবিগৰাকীয়ে 'কীৰ্তিকৌমুদী' গ্ৰন্থত কৈছে যে কাদম্বৰী কথাৰ দ্বাৰা বাণ (ভট্ট)ৰ ধ্বনি শুনাৰ লগে লগে কবিসকল নিজ নিজ ৰচনাৰ পৰা মৌন (বিৰত) হ'ব লগা হয়, যিদৰে বাণ (শৰ) সংযোজনৰ ধ্বনি শুনিলে শ্ৰুতি অধ্যয়নৰ অনধ্যায় হয় —

কাদম্বৰীকথাং শ্ৰুত্বা কবয়ো মৌনমাগতাঃ।

বাণধ্বনাৱনধ্যায়ো ভৱতীতি শ্ৰুতিৰ্যতঃ।।

তেনেদৰে 'কাদম্বৰী'ৰ প্ৰসঙ্গত উপলব্ধ হয়, যিদৰে কাদম্বৰী (সুৰা) পান কৰোতা জনৰ আহাৰৰ প্ৰতি ৰুচি নোহোৱা হয় ঠিক তেনেকৈ কাদম্বৰী গ্ৰন্থৰ ৰসাস্বাদন কৰা জনৰো আহাৰৰ প্ৰতি ৰুচি নোহোৱা হৈ যায় —

কাদম্বৰীৰসজ্ঞানামাহাৰোহপি ন ৰোচতে।

কাদম্বৰী গ্ৰন্থখন সম্পূৰ্ণ নৌহওঁতে বাণভট্টৰ মৃত্যু হোৱাত তেওঁৰ সুযোগ্য পুত্ৰ ভূষণভট্টই গ্ৰন্থখন সম্পূৰ্ণ কৰে। সেয়ে বাণভট্টই ৰচনা কৰা 'কাদম্বৰী'ৰ পূৰ্বভাগ আৰু ভূষণভট্টই সম্পূৰ্ণ কৰা অৱশিষ্ট অংশ 'কাদম্বৰী'ৰ (উত্তৰভাগ) বুলি জনা যায়। ভূষণভট্টই 'কাদম্বৰী' কাব্যৰ প্ৰশংসা কৰি নিজৰ যোগ্যতা সম্পৰ্কে যেন সংশয়ান্বিত হৈ পৰিছে—

কাদম্বৰীৰসভৰেণ সমস্ত এৱ মত্তো ন কিঞ্চিদপি চেতয়তে জনোহয়ম্।

ভীতোহস্মি য়ন্ন ৰসবৰ্ণবিবৰ্জিতেন তচ্ছেষমাত্মবচসাপ্যনুসন্দধানঃ।।

এনেধৰণৰ অনেক প্ৰশংসাপৰক বাক্যৰাশিৰে বাণভট্ট তথা বাণভট্টৰ কৃতি 'কাদম্বৰী'ৰ যথোচিত মৰ্য্যাদা প্ৰদান কৰি আহিছে সহৃদয় সুধীবৃন্দই।

কাদম্বৰী ঃ

সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ দৃষ্টিৰে 'কাদম্বৰী' কথা শ্ৰেণীৰ গদ্যকাব্য। 'কাদম্বৰী' দুভাগত বিভক্ত — পূৰ্বাৰ্ধ আৰু উত্তৰাৰ্ধ। পূৰ্বাৰ্ধ বাণভট্টৰ ৰচনা আৰু উত্তৰাৰ্ধ পিতৃৰ নিৰ্দেশ অনুসৰি পুত্ৰ ভূষণভট্টই সমাপ্ত কৰে। এই সন্দৰ্ভত ভূষণভট্টৰ উক্তি উপলব্ধ হয়—

যাতে দিৱং পিতৰি তদ্বচসৈৱ সাধং
ৱিচ্ছেদমাপ ভূৰি যস্তু কথাপ্ৰৱন্ধঃ।
দুঃখং সতাং তদসমাপ্তিকৃতং বিলোক্য
প্ৰাৰব্ধ এৱ স ময়া ন কৱিদৰ্পাৎ।।

এইগৰাকী ভূষণভট্টৰ ভূষণবাণ, পুলিন্দভট্ট আৰু পুলিন্দভট্ট — এই নাম কেইটাও উপলব্ধ হয়। খৃঃ দশম শতাব্দীৰ তিলকমঞ্জৰীকাৰ ধনপালে বাণভট্টৰ প্ৰশংসাসূচক এটি শ্লোকত বাণভট্টৰ পুত্ৰৰ নাম 'পুলিন্দ' বুলি উল্লেখ কৰা দেখা যায় —

কেৱলোহপি স্ফুৰন্বাণঃ কৰোতি ৱিমদান্‌কবীন্।
কিং পুনঃ ক্লৃপ্তসন্ধানঃ পুলিন্দকৃতসন্নিধিঃ।।

কাদম্বৰীৰ উৎস ঃ

সংস্কৃত সাহিত্যৰ বহুতো জনপ্ৰিয় কথাৰ তথা প্ৰেম কাহিনীৰ উৎস গ্ৰন্থ, গুণাঢ্য কবিয়ে পৈশাচী প্ৰাকৃতত ৰচনা কৰা 'বৃহৎকথা'ৰ দ্বাৰা বাণভট্ট অনুপ্ৰাণিত হৈছিল। গুণাঢ্যৰ 'বৃহৎকথা' অধুনা বিলুপ্ত। 'বৃহৎকথা'ৰ সংস্কৃত ৰূপ হিচাবে সোমদেৱৰ (খৃষ্টীয় একাদশ - দ্বাদশ শতিকা) দ্বাৰা ৰচিত 'কথাসৰিৎসাগৰ' উপলব্ধ হয়। 'বৃহৎকথা'ৰ আধাৰত ক্ষেমেন্দ্ৰৰ (একাদশ শতিকা) 'বৃহৎকথামঞ্জৰী' আৰু বুধস্বামীৰ (অষ্টম-নৱম শকিতা) বৃহৎকথাশ্লোকসংগ্ৰহঃ গ্ৰন্থ উপলব্ধ হয়।

বাণভট্টই কাদম্বৰীৰ কাহিনীভাগৰ উৎস হিচাবে সোমদেৱৰ 'কথাসৰিৎসাগৰ'ৰ দশম লম্বকৰ ত্ৰয়োদশ তৰঙ্গত বৰ্ণিত কাহিনীভাগ গ্ৰহণ কৰিছিল বুলি ক'ব পৰা যায়। ইয়াৰোপৰি ক্ষেমেন্দ্ৰৰ 'বৃহৎকথা মঞ্জৰী'ত (১৬।১৮৩-২৪৮) বৰ্ণিত কাহিনীভাগৰ সৈতে 'কাদম্বৰী'ৰ কাহিনীভাগৰ সাদৃশ্য দেখা যায়। বাণভট্টই কাদম্বৰীত কাহিনীভাগৰ কিছু পৰিবৰ্তন সাধন কৰিছে যদিও 'কাদম্বৰী'ত ঘটনাৰ স্থান আৰু পাত্ৰসকলৰ নামৰ অধিক পৰিবৰ্তন কৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে কাদম্বৰীত বৰ্ণিত বিদিশা নগৰীৰ ৰজা শূদ্ৰকজন 'কথাসৰিৎসাগৰ'ত কাঞ্চনপুৰীৰ ৰজা সুমনা (সুমনস), 'কাদম্বৰী'ৰ চণ্ডাল কন্যাগৰাকী 'কথাসৰিৎসাগৰ'ত মুক্তালতা (ব্যাধ দুহিতা), কাদম্বৰীৰ ভাটৌ পোৱালীটোৰ জন্মস্থান বিন্ধ্যপৰ্বতৰ শাল্মলি বৃক্ষ, কথাসৰিৎসাগৰত আকৌ ৰোহিণী বৃক্ষ। কাদম্বৰীত ভাটৌ পোৱালীটোক মণিকুমাৰ হাৰীতে পিতৃ জাবালিৰ ওচৰলৈ লৈ গৈছে, মূলত আকৌ মৰীচিমুনিয়ে পুলস্ত্যৰ আশ্ৰমলৈ লৈ গৈছে।

কাদম্বৰীৰ ঐশ্বৰ্য্যময়ী নগৰী উজ্জয়িনী ৰজা তাৰাপীড় আৰু ৰাণী বিলাসৱতী মূল গ্ৰন্থ 'কথাসৰিৎসাগৰ'ত ৰত্নাকৰ নগৰৰ ৰজা জ্যোতিষপ্ৰভ আৰু ৰাণী হৰ্ষৱতী। সেইদৰে তাৰাপীড়ৰ পুত্ৰ চন্দ্ৰাপীড় 'কথাসৰিৎসাগৰ'ত জ্যোতিষপ্ৰভৰ পুত্ৰ সোমপ্ৰভ। চন্দ্ৰাপীড়

ঘোঁৰা ইন্দ্ৰায়ুধ ‘কথাসৰিৎসাগৰ’ত সোমপ্ৰভৰ ঘোঁৰা আশুশ্ৰব্য। তেনেদৰে ‘কাদম্বৰী’ৰ নায়িকা কাদম্বৰী আৰু মহাশ্বেতা যথাক্ৰমে মূলত মকৰন্দিকা আৰু মনোৰথপ্ৰভা। পুণ্ডৰীক, শুকনাস, বৈশম্পায়ন যথাক্ৰমে উৎস গ্ৰন্থত ৰশ্মিৱান, প্ৰভাকৰ আৰু প্ৰিয়ংকৰ। এনেদৰে গ্ৰন্থখনৰ মাজত স্থান আৰু পাত্ৰসমূহৰ নামৰ যথেষ্ট বৈসাদৃশ্য পৰিলক্ষিত হয়। কাদম্বৰী গ্ৰন্থখন বাণভট্টৰ অনন্য বৰ্ণন চাতুৰ্য্যৰ বলত অনুপম গদ্য কাব্যৰূপে পৰিণত হয়।

কাদম্বৰীৰ কথাবস্তু ঃ

বিদিশানৃপতি শূদ্ৰকৰ বৰ্ণনাৰে কথামুখ প্ৰাৰম্ভ হৈছে। শূদ্ৰকৰ ৰাজসভালৈ এগৰাকী চণ্ডালকন্যাই পিঞ্জৰাবদ্ধ শুকপক্ষী এটা লৈ আহে। ৰজাক উপহাৰ দিয়া, মানুহৰ দৰে কথা কোৱা পক্ষীটোৱে তাৰ নিজৰ কথা কবলৈ ধৰে। বিন্ধ্যাৰণ্যৰ দণ্ডকবনত থকা অগস্ত্য মুনিৰ আশ্ৰমৰ নাতিদূৰত থকা পম্পাসৰোবৰৰ পাৰত থকা শাল্মলী বৃক্ষত তাৰ জন্ম হয়। সৰুতে মাতৃক হেৰুৱা শুক পক্ষীটোৰ পিতৃও এদিনাখন শবৰৰ হাতত মৃত্যুমুখত পৰে। ভাগ্যক্ৰমে প্ৰাণৰক্ষা পৰা শুক পক্ষীটোক ঋষি জাবালিৰ পুত্ৰ হাৰীতে পাই আশ্ৰমলৈ নিয়ে আৰু ঋষি জাবালিয়ে তাক দেখি তাৰ পূৰ্বজন্মৰ কাহিনী মুনিসকলৰ আগত ক’ব ধৰে।

উজ্জয়িনীৰ ৰজা তাৰাপীড় আৰু ৰাণী বিলাসৱতীৰ পুত্ৰ চন্দ্ৰাপীড়ৰ যিদিনাখন জন্ম হৈছিল সেইদিনাখনেই ৰজাৰ মন্ত্ৰী শুকনাস আৰু পত্নী মনোৰমাৰ পুত্ৰ বৈশম্পায়নৰ জন্ম হৈছিল। দুয়ো একেলগে বিদ্যাশিক্ষা লাভ কৰিলে আৰু যথাসময়ত চন্দ্ৰাপীড়ে মিত্ৰ বৈশম্পায়ন আৰু সৈন্যবাহিনী লৈ দিগ্‌বিজয় যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিলে। ঘটনাক্ৰমে অচ্ছোদসৰোবৰৰ তীৰত শিৱ মন্দিৰৰ সমীপত সুন্দৰী তৰুণী মহাশ্বেতাক লগ পালে আৰু মহাশ্বেতাৰ মুখৰ পৰা পুণ্ডৰীকৰ অকাল মৃত্যুৰ কথা জানিব পাৰিলে। অনুৰোধ অনুসৰি চন্দ্ৰাপীড় গন্ধৰ্বলোকলৈ গ’ল আৰু কাদম্বৰীক দেখা পালে। দুয়ো দুয়োৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হয়। ইয়াৰ কিছুদিন পাছত চন্দ্ৰাপীড় পিতৃৰ নিৰ্দেশ অনুসৰি উজ্জয়িনীলৈ প্ৰত্যাগমন কৰে। কাদম্বৰীৰ বাৰ্তা লৈ পত্ৰলেখা আহিব বুলি চন্দ্ৰাপীড়ে অপেক্ষা কৰি থাকিল। ইয়াতেই কাদম্বৰী কাব্যৰ পূৰ্বাৰ্দ্ধৰ অন্ত পৰিছে।

বাণভট্টৰ মৃত্যুৰ পাছত পুত্ৰ ভূষণভট্টই উত্তৰাৰ্ধ প্ৰাৰম্ভ কৰে। পত্ৰলেখাৰ মুখৰ পৰা কাদম্বৰীৰ বিৰহাবস্থাৰ বিষয়ে জানিব পাৰি চন্দ্ৰাপীড় ব্যথিত হৈ পৰে। পত্ৰলেখাৰ হাতত কাদম্বৰীৰ ওচৰলৈ বাৰ্তা প্ৰেৰণ কৰি বৈশম্পায়নৰ সন্ধানত দশপুৰলৈ যায়। ইন্দ্ৰায়ুধ অশ্বত আৰোহণ কৰি অচ্ছোদসৰোবৰৰ তীৰ পালে আৰু মহাশ্বেতাক তাত দেখা পায়। মহাশ্বেতাৰ শাপত বৈশম্পায়নৰ মৃত্যু হোৱা বুলি শুনি চন্দ্ৰাপীড়ে দুঃখত ভাগি পৰে। মহাশ্বেতাৰ সৈতে বাৰ্তালাপ কৰি থকা সময়ত এজন ব্ৰাহ্মণৰ শাপত চন্দ্ৰাপীড় শুক যোনিত জন্ম প্ৰাপ্ত হ’ব বুলি অভিশাপ বাণী শ্ৰুতিগোচৰ হয়। চন্দ্ৰাপীড়ৰ মৃত্যু ঘটাত মহাশ্বেতা, তৰলিকা আৰু সহযাত্ৰীসকল শোকত ম্ৰিয়মান হৈ পৰে। আশ্ৰমত সেই সময়ত কাদম্বৰী উপস্থিত হৈ প্ৰিয়জনৰ শৱদেহ দেখি মূৰ্চ্ছিতা হৈ পৰে। মদনলেখাই কাদম্বৰীক

মাটিত নপৰাকৈ ৰাখে। কাদম্বৰীয়ে চন্দ্ৰাপীড়ৰ চৰণ দুখন কোলাত তুলি লোৱাত চন্দ্ৰৰ দৰে জ্যোতি নিৰ্গত হ'ল আৰু দৈববাণী উচ্চাৰিত হ'ল যে পুণ্ডৰীকৰ দেহ চন্দ্ৰলোকত সুৰক্ষিত হৈ আছে আৰু অচিৰেই মহাশ্বেতাৰ সৈতে পুণ্ডৰীকৰ মিলন হ'ব। চন্দ্ৰাপীড়ৰ সৈতে কাদম্বৰীৰো মিলন হ'ব। চন্দ্ৰাপীড় হৈছে চন্দ্ৰৰ অংশ। পত্ৰলেখা আৰু ইন্দ্ৰায়ূধ অদৃশ্য হ'ল। সৰোবৰৰ পৰা তপস্বী এগৰাকী ওলাই আহে, তেওঁ পুণ্ডৰীকৰ বন্ধু কপিঞ্জল বুলি কয়। কপিঞ্জলে শ্বেতকেতু মুনিৰ ওচৰলৈ বেগাবেগীকৈ যাওতে এজন ঋষিৰ দ্বাৰা অশ্ব হৈ জন্ম পাবলৈ অভিশপ্ত হয়। সেই ঋষিয়ে জনালে যে চন্দ্ৰ ৰজা তাৰাপীড়ৰ পুত্ৰ চন্দ্ৰাপীড় আৰু পুণ্ডৰীক মন্ত্ৰী শুকনাসৰ পুত্ৰ হৈ জন্ম পাব।

জাবালি মুনিয়ে ঋষিসকলৰ আগত ভাটৌটোৰ পূৰ্বজন্মৰ কাহিনী বৰ্ণনা কৰিলে। ভাটৌটোৰ প্ৰথম জন্ম পুণ্ডৰীক আৰু লক্ষ্মীদেৱী তেওঁৰ মাতৃ। ৰজা শূদ্ৰক পূৰ্ব জন্মত চন্দ্ৰাপীড় আছিল। মহাশ্বেতাৰ আশ্ৰমত কাদম্বৰীৰ স্পৰ্শত চন্দ্ৰাপীড়ে জীৱন লাভ কৰে। শাপৰ অন্ত পৰা বাবে শূদ্ৰকৰ প্ৰাণ চন্দ্ৰাপীড়ৰ শৰীৰত প্ৰৱেশ কৰিলে। চন্দ্ৰাপীড়ে উজ্জয়িনীলৈ আহি আত্মীয় সকলক দৰ্শন দিলে। চন্দ্ৰাপীড় কেতিয়াবা উজ্জয়িনীত, কেতিয়াবা কাদম্বীৰৰ জন্মভূমি হেমকূটত আৰু কেতিয়াবা ৰোহিণীৰ বাসস্থান চন্দ্ৰলোকত বাস কৰিব ধৰিলে।

বাণভট্টৰ কাব্যিক বৈশিষ্ট্য ঃ

সংস্কৃত গদ্য কাব্য জগতত বাণভট্ট অতুলনীয় তথা অনন্য গদ্যকাৰ। মহাকবি কালিদাসে পদ্য বা মহাকাব্যাদি ৰচনাৰ ক্ষেত্ৰত যি স্থান লাভ কৰে বাণভট্টই নিঃসন্দেহে গদ্য কাব্যৰ ক্ষেত্ৰত সেই স্থান লাভ কৰে বুলি সকলোৱে একেমুখে স্বীকাৰ কৰে।

ইতিমধ্যে জানিবলৈ পাৰিছে যে বাণভট্টৰ সুপ্ৰসিদ্ধ গদ্য কাব্য দুখন হৈছে 'কাদম্বৰী' আৰু 'হৰ্ষচৰিত'। সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ দৃষ্টিকোণেৰে কাদম্বৰী কথা শ্ৰেণীৰ গদ্যকাব্য আৰু 'হৰ্ষচৰিত' আখ্যায়িকা শ্ৰেণীৰ গদ্যকাব্য। সুপ্ৰসিদ্ধ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰসমূহত সুনিৰ্দিষ্ট কৰা কাব্যশাস্ত্ৰীয় লক্ষণ দুয়োখনতে সিদ্ধ হোৱা দেখা যায়। এই দুয়োখনৰ ভিতৰত 'কাদম্বৰী' বাণভট্টৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ কৃতি। প্ৰকৃতাৰ্থত এখন সৰ্বোৎকৃষ্ট ৰচনা হ'বলৈ যিবোৰ কাব্যিক উপাদানৰ সুষম প্ৰয়োগ প্ৰয়োজনীয় বাণভট্টৰ 'কাদম্বৰী'ত এই আটাইবোৰ উপাদানেই উপলব্ধ হয়। বাণভট্টৰ চমৎকাৰপূৰ্ণ বৰ্ণন-নৈপুন্য, অতি সূক্ষ্ম পৰ্য্যবেক্ষণ শক্তি, শক্তিশালী তথা যথাযথ চৰিত্ৰচিত্ৰণ, বৰ্ণনীয় বিষয়বস্তু অনুসৰি গদ্যশৈলী তথা যথোপযুক্ত শব্দচয়ন, শব্দালংকাৰ আৰু অৰ্থালংকাৰৰ কাব্যিক সৌন্দৰ্য্যৰ প্ৰাচুৰ্য্য, প্ৰকৃতিৰ নৈসৰ্গিক ৰূপ চিত্ৰণ, তদানীন্তন সমাজখনৰ শিক্ষা, সংস্কৃতি, ৰাজনীতি, লোকবিশ্বাস, লোকন্যায়, ৰাজতন্ত্ৰ, সামৰিক জীৱন, ৰজাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বৃদ্ধ তপস্বীৰ আৰণ্যক জীৱন ইত্যাদি সকলোবোৰ দিশৰে সজীৱ তথা সূক্ষ্মাতিসূক্ষ্ম বৰ্ণনা আকৰ্ষণীয় ৰূপত উপলব্ধ হয় এইখন গ্ৰন্থত।

বাণভট্টৰ কাদম্বৰীত চৰিত্ৰ চিত্ৰণ অতি আকৰ্ষণীয়। কাদম্বৰীৰ নায়ক-নায়িকা, (চন্দ্ৰাপীড়-কাদম্বৰী), পাৰ্শ্ব চৰিত্ৰ (পুণ্ডৰীক-মহাশ্বেতা), কপিঞ্জল, পত্ৰলেখা, বৈশম্পায়ন

আদি চৰিত্ৰসমূহে তিনিটাকৈ জন্ম অতিক্ৰম কৰিছে। প্ৰকৃতাৰ্থত ইয়াত প্ৰায় প্ৰত্যেকটো মুখ্য পাত্ৰই পূৰ্বজন্মৰ সৈতে সংযুক্ত। সমগ্ৰ কাহিনী এটি শুক পক্ষীৰ দ্বাৰা বৰ্ণিত হৈছে, যি প্ৰকৃততে কথা কাব্যখনৰ উপনায়ক পুণ্ডৰীক। গদ্যকাৰ বাণভট্টই এই বিস্ময়জনক কৌতূহলপূৰ্ণ কাহিনী তথা পাত্ৰ সমূহক বিভিন্ন কথা-কথানকৰ মাজত সম্পৃক্ত কৰি ক'তো অকণো খোকোজা নলগাকৈ একসূত্ৰৰে বান্ধি ৰাখিব পাৰিছে। এইফালৰ পৰা চাবলৈ গ'লে 'কাদম্বৰী'ৰ কথা সমূহৰ উপস্থাপন যথেষ্ট জটিল কিন্তু বাণভট্টৰ অদ্ভূত কল্পনা শক্তি আৰু অভিনৱ সংযোজনৰ চাতুৰ্য্যৰ বাবে মূলতকৈ এই সমূহ অধিক কৌতূহলোদ্দীপক আৰু ৰমণীয় হৈ উঠিছে। সকলোতকৈ আচৰিত কথা এয়ে যে চৰিত্ৰসমূহৰ বিচিত্ৰতা- কোনোবাটো চৰিত্ৰ দেৱতা, কিন্তু অভিশাপৰ বাবে মৰ্ত্যলোক পাইছে, কোনোবাটো গন্ধৰ্ব, কোনোজন মনুষ্য আৰু কোনোজন ইতৰ প্ৰাণী। নিজ নিজ ক্ষেত্ৰত সকলোবোৰ পাত্ৰই স্বকীয় বৈশিষ্ট্যৰে সমুজ্জল চৰিত্ৰ। প্ৰায় প্ৰত্যেক পাত্ৰই পূৰ্বজন্মৰ কৃতকৰ্মৰ ফল ভোগ কৰি পৰজন্মৰ ভূমিকা পালন কৰা দেখা যায়।

বাণভট্টৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণৰ ক্ষেত্ৰত দেখা যায় সকলো চৰিত্ৰই স্বকীয় গুণেৰে সমলংকৃত। প্ৰজাপালক পৰাক্ৰমী ৰজা শূদ্ৰকৰ আদৰ্শ নৃপতিত্বৰ বৰ্ণনাই সকলোকে উৎসাহিত কৰে, তেনেদৰে শান্ত সৌম্য তপস্বীহাৰীত, জ্ঞানবৃদ্ধ জাবালি মুনি, আদৰ্শ নৃপতি তাৰাপীড়, শাস্ত্ৰজ্ঞ তথা লোকজ্ঞানপাৰদৰ্শী অভিজ্ঞ মন্ত্ৰী শুকনাস, শুভবসনা তপস্বিনী মহাশ্বেতা, অপূৰ্ব সুন্দৰী কাদম্বৰী ইত্যাদি সকলোৰ পাত্ৰই একো একোটা সমুজ্জল ব্যক্তিত্বৰে মহিমামণ্ডিত।

বাণভট্টৰ গদ্যশৈলী পৰবৰ্তী কালৰ কবিসকলৰ আদৰ্শ হৈ পৰা পৰিলক্ষিত হয়। বাণভট্টৰ গদ্য পাঞ্চালী ৰীতিপ্ৰধান। মাধুৰ্য্য আৰু সৌকুমাৰ্য গুণেৰে অলংকৃত ৰচনা হৈছে পাঞ্চালী ৰীতি। বামনে 'কাব্যালঙ্কাৰসূত্ৰবৃত্তিঃ' গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰিছে — 'মাধুৰ্য্যসৌকুমাৰ্য়োপপন্না পাঞ্চালী।' বিশ্বনাথ কবিৰাজে 'সাহিত্যদৰ্পণ'ত পাঞ্চালী ৰীতিৰ বিষয়ে কৈছে যে যি ৰচনাত বৈদৰ্ভী আৰু গৌড়ীৰ প্ৰকাশক গুণ অৰ্থাৎ মাধুৰ্য্য আৰু ওজঃ গুণৰ বাহিৰে অৰ্থাৎ প্ৰসাদগুণব্যঞ্জক পাঁচটা বা ছয়টা পদৰ সমাসবদ্ধ পদতকৈ বেছি সমাসবদ্ধ পদ নাথাকে তেনে ৰচনাক পাঞ্চালীৰীতি যুক্ত কাব্য বুলি কোৱা হয় — 'বৰ্ণৈ শেষৈঃ পুনৰ্দ্বয়োঃ। সমস্তপঞ্চষট্পদোবদ্ধঃ পাঞ্চালিকা মতা।।' (সাহিত্যদৰ্পণ)

বাণভট্টৰ গদ্যত পাঞ্চালী ৰীতিৰ প্ৰাচুৰ্য্য লক্ষ্য কৰি সংস্কৃত সাহিত্যত জনপ্ৰিয় মন্তব্য সমুপলব্ধ হয়। জল্হনৰ 'সূক্তিমুক্তাৱলী' গ্ৰন্থত উদ্ধৃত এটি শ্লোকত কোৱা হৈছে—

শব্দাৰ্থয়োঃ সমো গুম্ফঃ পাঞ্চালীৰীতিৰিষ্যতে।
শীলাভট্টাৰিকাৱাচি ৱাণোক্তিষু চ সা যদি।।

অৰ্থাৎ য'ত শব্দ আৰু অৰ্থৰ ব্যৱহাৰত সামঞ্জস্য থাকে তাকে পাঞ্চালী ৰীতি বুলি কোৱা হয়। 'শীলাভট্টাৰিকা' আৰু বাণৰ গদ্যতহে এই ৰীতি দেখা যায়। উল্লেখনীয় যে শীলাভট্টাৰিকাৰ ৰচনা অধুনা বিলুপ্ত। বাণভট্টৰ ৰচনাত পাঞ্চালী ৰীতি সততে বিদ্যমান। শব্দ আৰু অৰ্থৰ সুষম প্ৰয়োগ, বৰ্ণনীয় বিষয়বস্তু অনুসৰি শব্দৰ বিন্যাস বাণভট্টৰ অন্যতম

বৈশিষ্ট্য আৰু ইয়ে পাঞ্চালী ৰীতিৰ প্ৰাণ। বাণভট্টই বৰ্ণনীয় বিষয়বস্তুৰ স্বৰূপ অনুসৰি শব্দবিন্যাস তথা বাক্যশৈলী প্ৰয়োগ কৰিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে বিন্ধ্যাটৱীৰ ঘনাৰণ্য প্ৰকাশ কৰিবলৈ দীৰ্ঘ সমাসবদ্ধ পদাৱলী পৰিলক্ষিত হয় আনহাতে নায়িকাদিৰ কমনীয় কান্তি বৰ্ননাত, বিৰহ বেদনাদি হৃদয়ৰ সুকোমল অনুভূতি প্ৰসঙ্গত সহজ-সৰল, লালিত্য পূৰ্ণ পদাৱলী চকুত পৰে। বিন্ধ্যাটবীৰ বৰ্ণনা আৰম্ভ হৈছে —

"অস্তি পূৰ্বাপৰজলনিধিবেলাবনিলগ্নামধ্যদেশালঙ্কাৰভূতা মেখলেৱ ভূৱঃ, বনকৰিকুলমদজলসেকসংৱৰ্দ্ধিতৈৰতিবিকচ-ধৱলকুসুমনিকৰমত্যুচ্চতয়া তাৰাগণমিৱ-শিখৰদেশলগ্নমুদ্বহদ্ভিঃ পাদপৈৰুপশোভিতা" — অৰ্থাৎ 'পূব আৰু পশ্চিম সাগৰৰ পাৰৰ বননিলৈকে সংলগ্ন হৈ থকা মধ্যদেশৰ অলঙ্কাৰ স্বৰূপ পৃথিৱীৰ কৰধনিৰ দৰে বিন্ধ্যাটৱী নামৰ এখন অৰণ্য আছে। য'ত বনৰীয়া হাতীবোৰৰ মদজলৰে সেমেকা হৈ ভূমিত বাঢ়ি অহা অতিশয় ওখ গছ-গছনিবোৰৰ প্ৰস্ফুটিত ফুলসমূহক অতি উচ্চতাত থকা বাবে তাৰকামণ্ডলীৰ দৰে দেখা গৈছিল।' তেনেদৰে যুৱাৰাজ চন্দ্ৰাপীড়ৰ নগৰীত প্ৰৱেশ কালত পুৰনাৰী সকলৰ মনত উদয় হোৱা ভাৱৰ চিত্ৰ পোৱা যায় — 'ত্বৰিতগমন। মামপি প্ৰতিপালয়। দৰ্শনোন্মত্তে। গৃহাৰ্নাত্তৰীয়ম্। চপলে। উল্লাসয় অলকলতামাননাবলম্বিনীম্। মূঢ়ে। চন্দ্ৰলেখামুপহৰ। উপহাৰ-কুসুম-স্খলিত চৰণা পতসি মদনান্ধে।' — অৰ্থাৎ হেৰা, বেগা-বেগীকৈ যোৱাজনী! মোলৈ ও অপেক্ষা কৰা। দৰ্শনৰ বাবে উন্মত্তা হৈ থকা জনী! চাদৰখন তুলি লোৱা। চঞ্চলাজনী! মুখলৈ ওলমি থকা অলক কেইডাল সামৰি লোৱা। হেৰা মূঢ়জনী! চন্দ্ৰলেখা ধাৰ তুলি লোৱা! হেৰা মদনৰ প্ৰভাৱত অন্ধহোৱাজনী, সিচৰিত হৈ থকা ফুলবোৰত ভৰি পিছল খাব।'

বাণভট্টৰ ৰচনাত পাঞ্চালী ৰীতিৰ উপৰিও বৈদৰ্ভী আৰু গৌড়ী ৰীতিৰো সুন্দৰ নিদৰ্শন উপলব্ধ হয়। বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ মৃদুতা আৰু স্নিগ্ধতা বৈদৰ্ভী ৰীতিৰ মাধ্যমত প্ৰকাশিত হয়। বিশ্বনাথ কবিৰাজে 'সাহিত্যদৰ্পণ'ত বৈদৰ্ভীৰীতি প্ৰসঙ্গত উল্লেখ কৰিছে — 'মাধুৰ্যব্যঞ্জকৈৰ্বৰ্ণৈঃ ৰচনা ললিতাত্মিকা। অবৃত্তিৰল্পবৃত্তিৰ্বা বৈদৰ্ভী ৰীতিৰিষ্যতে।।' অৰ্থাৎ মাধুৰ্য্য গুণব্যঞ্জক বৰ্ণৰ সমাবেশত সুললিত সমাসবিহীন বা অলপ সমাস থকা ৰচনা বৈদৰ্ভীৰীতি বিশিষ্ট ৰচনা হয়। 'কাদম্বৰী'ত 'শুকনাসৰ উপদেশ', 'মহাশ্বেতা-পুণ্ডৰীকৰ বৰ্ণনা', 'কাদম্বৰীৰ বিৰহাৱস্থা' আদিত বৈদৰ্ভীৰীতিৰ নিদৰ্শন উপলব্ধ হয়। উদাহৰণস্বৰূপে 'শুকনাসৰ উপদেশ' প্ৰসঙ্গত লক্ষ্মীৰ বৰ্ণনাত বৈদৰ্ভীৰীতিযুক্ত বাক্য উপলব্ধ হয় — 'গঙ্গেৰ ৱসুজনন্যপি তৰঙ্গবুদবুদচঞ্চলা দিবাকৰ-গতিৰিৱ প্ৰকটিতবিবিধসংক্ৰান্তি। পাতালগৃহেৱ তমোবহুলা। হিডিম্বেৱ ভীমসাহসৈকাহাৰ্য্যহৃদয়া।' ইত্যাদি।

বাণভট্টৰ কাদম্বৰীত গৌড়ীৰীতি বিশিষ্ট ৰচনাৰ প্ৰাচুৰ্য্য মনকৰিবলগীয়া। ৱামনে 'কাব্যালঙ্কাৰসুত্ৰবৃত্তি' গ্ৰন্থত - 'ওজঃ কান্তিমতী গৌড়ীয়া' বুলি কৈছে। আকৌ ওজঃ গুণৰ বিষয়ে ৱামনে কৈছে — 'গাঢ়বন্ধত্বমোজঃ' (কাব্যালঙ্কাৰসূত্ৰবৃত্তি, ৩।১।৫)। অৰ্থাৎ পদবন্ধৰ গাঢ়তা অৰ্থাৎ দীৰ্ঘসমাসবদ্ধ পদ, কঠিন পদাংশ, যুক্তাক্ষৰ যুক্ত পদ আৰু শ্লেষাত্মক পদসমূহক যি ৰচনাত দেখা যায় সেয়াই ওজঃগুণযুক্ত ৰচনা। এই সমাসবহুল ওজঃগুণযুক্ত

ৰচনাকেই গদ্যৰ প্ৰাণ বুলি দণ্ডীয়ে উল্লেখ কৰিছে — ‘ওজঃ সমাসভূয়স্ত্বমেতদ্গদ্যস্য জীৱিতম্’ (কাব্যাদৰ্শ, ১।৮০)। বাণভট্টৰ ৰচনাত গৌড়ীৰীতিযুক্ত এই ধৰণৰ ৰচনা ‘বিন্ধ্যাটৱী বৰ্ণনা, ইন্দ্ৰায়ুধ বৰ্ণনা, অচ্ছোদসৰোবৰ বৰ্ণনা, চন্দ্ৰাপীড়দিগ্‌বিজয় বৰ্ণনা ইত্যাদিত স্পষ্ট ৰূপত দৃষ্ট হয়।

অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰসমূহত আলোচিত চাৰিপ্ৰকাৰ গদ্যৰ উপস্থিতি কাদম্বৰীত অনায়াসে পৰিদৃষ্ট হয়। বিশ্বনাথে ‘সাহিত্যদৰ্পণ’ গ্ৰন্থত চাৰিবিধ গদ্যৰ বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰিছে —

বৃত্তগন্ধোজ্ঝিতং গদ্যং মুক্তকং বৃত্তগন্ধি চ
ভৱেদুৎকলিকাপ্ৰায়ং চূৰ্ণকং চ চতুৰ্বিধম্।
আদ্যং সমাসৰহিতং বৃত্তভাগযুতং পৰম্।
অন্যদ্দীৰ্ঘসমাসাঢ্যং তুৰ্য্যং চাল্পসমাসকম্।।

(সাহিত্যদৰ্পণ, ৬।৩৩০-৩২)

অৰ্থাৎ মুক্তকশ্ৰেণীৰ গদ্য হৈছে সমাসবিহীন গদ্য। ‘কাদম্বৰী’ত মহাশ্বেতা, কাদম্বৰী, কপিঞ্জল আদিৰ বিৰহাৱস্থা বৰ্ণনাত এই ধৰণৰ গদ্যৰ প্ৰাচুৰ্য্য দেখা যায়। তেনেদৰে চন্দ্ৰাপীড়ৰ দৰ্শনৰ বাবে উৎসুক পুৰনাৰীসকলৰ বৰ্ণনাতো এই ধৰণৰ চুটি চুটি সমাসবিহীন প্ৰাঞ্জল বৰ্ণনা উপলব্ধ হয়। আকৌ কোনো ছন্দৰ চৰণবিশেষৰ পংক্তিৰে ৰচিত গদ্যক বৃত্তগন্ধি বুলি কোৱা হয়। এই ধৰণৰ গদ্যও কাদম্বৰীত উপলব্ধ হয়, দীৰ্ঘ সমাসবহুল ৰচনাক উৎকলিকাপ্ৰায় বুলি কোৱা হয়। গদ্য কাব্যৰ এইবিধ প্ৰকাৰ কাদম্বৰীত সততে উপলব্ধ হয়। উজ্জয়িনী বৰ্ণনা, ৰাজকুল বৰ্ণনা, ইন্দ্ৰায়ুধ বৰ্ণনা, ৰাজভোগবিলাস বৰ্ণনা, শাল্মলীতৰু বৰ্ণনা ইত্যাদি বৰ্ণনাতে এই শ্ৰেণীৰ গদ্য দৃষ্ট হয়। কম সংখ্যক সমাসবদ্ধ পদৰ গদ্য হৈছে চতুৰ্থবিধ অৰ্থাৎ চূৰ্ণক শ্ৰেণীৰ গদ্য। সহজ-সৰল প্ৰাঞ্জল শব্দৰ সমাবেশত সহজেই বোধগম্য হোৱা এইবিধ গদ্যও কাদম্বৰীত দেখা যায় বিশেষকৈ হৃদয়ৰ অনুভূতি বৰ্ণনা, বাৰ্তালাপ, হৰ্ষ-বিষাদ আদি ভাৱাবেগৰ বৰ্ণনাত। অলঙ্কাৰৰ সুষম প্ৰয়োগত বাণভট্ট অতি উচ্চ স্থান অধিকাৰ কৰা দেখা যায়। শব্দালঙ্কাৰ আৰু অৰ্থালঙ্কাৰ দুয়োটাৰে উপস্থাপনত বাণভট্ট সিদ্ধহস্ত আছিল। ‘কাদম্বৰী গ্ৰন্থত শব্দলংকাৰৰ ভিতৰত অনুপ্ৰাস, শ্লেষ আদি অলঙ্কাৰৰ বহুল প্ৰয়োগ দেখা যায়। তেনেদৰে অৰ্থালঙ্কাৰৰ ভিতৰত উপমা, ৰূপক, উৎপ্ৰেক্ষা, পৰিসংখ্যা, ব্যতিৰেক, বিৰোধাভাস আদি অলঙ্কাৰৰ প্ৰাচুৰ্য্য উপলব্ধ হয়। ইয়াৰ উপৰিও স্বভাৱোক্তি, নিদৰ্শনা, বিষম, সমাসোক্তি, অতিশয়োক্তি, কাব্যলিংগ, সমুচ্চয়, তুল্যয়োগিতা, দৃষ্টান্ত, অপ্ৰস্তুতপ্ৰশংসা, পৰিকৰ, সহোক্তি, ব্যাজোক্তি, বিভাৱনা তদ্‌গুণ আদি অলঙ্কাৰৰ যথাৰ্থ প্ৰয়োগ পৰিলক্ষিত হয়।

বাণভট্টৰ কাদম্বৰীত সঘনে চকুত পৰা অলঙ্কাৰ হৈছে শ্লেষ। শ্লেষানুপ্ৰাণিত উপমাৰেই প্ৰায়বোৰ চৰিত্ৰ, বৰ্ণনীয় বিষয় উপস্থাপন কৰা দেখা যায়। এই সন্দৰ্ভত বাণভট্টই নিজেই তেওঁৰ কথাকাব্যত প্ৰয়োগ কৰিবলৈ লোৱা অলঙ্কাৰ শ্লেষ, উপমা, দীপক আদি অলংকাৰৰ বিষয়ে ‘কাদম্বৰী’ৰ প্ৰাৰম্ভত ব্যক্ত কৰিছে —

হৰন্তি কং নোজ্জ্বলদীপকোপমৈর্নবৈঃ পদাৰ্থৈৰুপপাদিতাঃ কথাঃ।
নিৰন্তৰশ্লেষঘনাঃ সুজাতয়ো মহাস্ৰজশ্চম্পককুড্‌মলৈৰিৱ।।

অৰ্থাৎ উজ্জ্বল চাকিৰ দৰে মাজে মাজে জাঁতি ফুল দিয়া ঘন ঘন কে গঁথা চম্পক কলিৰ মালাধাৰিয়ে কাৰনো হিয়া শাঁত নেপেলায় যিদৰে নতুন নতুন বিষয়ৰ মাজে মাজে শ্লেষ অলঙ্কাৰ থকা জাতি ছন্দত ৰচিত স্পষ্ট দীপক উপমাদি অলঙ্কাৰে কাক আনন্দ নিদিব? উল্লেখযোগ্য যে উক্ত শ্লোকফাঁকি উপমা আৰু অৰ্থাপত্তি অলঙ্কাৰৰ সংমিশ্ৰণত সঙ্কৰ অলঙ্কাৰৰ সুন্দৰ নিদৰ্শন।

কাদম্বৰীত শ্লিষ্ট উপমা, উৎপ্ৰেক্ষা আদি অলঙ্কাৰৰ প্ৰাচুৰ্য্য অন্যতম বৈশিষ্ট্য। শ্লেষ আৰু উপমাৰ সঙ্কৰালঙ্কাৰৰ উদাহৰণ এটি দাঙি ধৰা হ'ল — 'অপ্ৰত্যয়বহুলা চ দিৱসান্তকমলমিৱ সমুপচিতমূলদণ্ডকোশমণ্ডলমপি মুঞ্চতি ভূভৃজম্। লতেৱ বিটপকানধ্যাৰোহিত।'

লক্ষ্মীৰ বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত শুকনাসৰ মুখেৰে প্ৰকাশ কৰা বাক্যশাৰীত কমল আৰু ৰজাসমূহৰ ক্ষেত্ৰত মূল, দণ্ড, কোশ আদি শব্দই দুটা বেলেগ বেলেগ অৰ্থ সূচাইছে। তেনেদৰে বিটপ শব্দই গছৰ ডাল বুজোৱাৰ লগতে ধূৰ্তজনক বুজাইছে।

উৎপ্ৰেক্ষালঙ্কাৰৰ নিদৰ্শন হিচাবে নিম্নোক্ত বাক্যসমূহ - 'বিশ্বৰূপত্বমিৱ গ্ৰহীতুমাশ্ৰিতা নাৰায়ণমূৰ্তিম্', 'সৰস্বতীপৰিগৃহীতমীৰ্ষ্যয়েৱ নালিঙ্গতি', 'জনং গুণৱন্তমপবিত্ৰমিৱ ন স্পৃশতি', 'মনস্বিনমুন্মত্তমিবোপহসতি।' গ্ৰহণ কৰিব পাৰি।

বহুক্ষেত্ৰত দেখা যায় যে 'কাদম্বৰী'ত বিৰোধাভাস অলঙ্কাৰৰ সহায়ত বক্তব্য বিষয়ৰ গুৰুত্ব অধিক উজ্জ্বল কৰি প্ৰকাশ কৰা হৈছে। উদাহৰণ স্বৰূপে বিৰোধাভাসৰ নিদৰ্শন দেখুওৱা হ'ল — 'তোয়ৰাশিসম্ভৱাপি তৃষ্ণাং সংবৰ্দ্ধয়তি'। অৰ্থাৎ লক্ষ্মী ক্ষীৰ সমুদ্ৰসম্ভৱা হৈও তৃষ্ণা বৃদ্ধিকাৰিণী। এইক্ষেত্ৰত ধনৰ তৃষ্ণা বৃদ্ধিকাৰিণী -এই অৰ্থ গ্ৰহণ কৰিলে বিৰোধ পৰিহাৰ হয়। তেনেদৰে 'অমৃতসহোদৰাপি কটুক বিপাকা, বিগ্ৰহবত্যপ্যপ্ৰত্যক্ষদৰ্শণা। পুৰুষোত্তমৰতাপি খলজনপ্ৰিয়া' -ইত্যাদি বাক্যবোৰতো বিৰোধাভাস অলঙ্কাৰ আছে আৰু এইবোৰ ক্ষেত্ৰত পৃথক অৰ্থগ্ৰহণৰ মাজেৰে বিৰোধ পৰিহাৰ কৰি বৰ্ণনীয় বস্তুৰ যোগসূত্ৰ ৰক্ষা কৰিব পৰা যায়। পুৰ্ণোপমালঙ্কাৰৰ সমুপস্থিতিও 'কাদম্বৰী'ত সততে চকুত পৰে। উদাহৰণস্বৰূপে লক্ষ্মীৰ বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত নিম্নোক্ত বাক্যত সুন্দৰভাৱে পুৰ্ণোপমা দেখা যায় — 'য়থা য়থা চেয়ং চপলা দীপ্যতে তথা তথা দীপশিখেৱ কজ্জলমলিনমেৱ কৰ্ম কেৱলমুদ্বমতি।' অৰ্থাৎ যিভাৱেই এই গৰাকী চঞ্চলা (লক্ষ্মী) আৰ্বিভূতা হয় সেইদৰেই দীপশিখাই কাজল উৎপাদন কৰাৰ দৰে মলিন কৰ্ম প্ৰকটিত কৰে। এনেদৰে প্ৰায় প্ৰত্যেক পাত্ৰ তথা বিষয়ৰ উপস্থাপনত উপমা, উৎপ্ৰেক্ষা তথা ৰূপকালঙ্কাৰৰ অধিকাধিক প্ৰয়োগ বাণভট্টৰ 'কাদম্বৰী' গ্ৰন্থত পৰিলক্ষিত হয়।

পৰিসংখ্যা অলঙ্কাৰৰ প্ৰয়োগত বাণভট্টসদৃশ কবি দুৰ্লভ বুলি কলেও অত্যুক্তি কৰা নহয়। ৰজা শূদ্ৰক, উজ্জয়িনী নগৰী, নৃপতি তাৰাপীড়ৰ বৰ্ণনা ইত্যাদিত পৰিসংখ্যা

অলঙ্কাৰৰ চিত্ৰণে বৰ্ণনীয় বস্তুৰ মহত্ব অধিক চমৎকাৰপূৰ্ণ কৰি তুলিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে তাৰাপীড়ৰ শাসনকালৰ বৰ্ণনাত প্ৰজাগণৰ বৰ্ণনা শাব্দী পৰিসংখ্যা আৰু শ্লেষঅলঙ্কাৰৰ চিত্ৰণৰে মনোগ্ৰাহী ৰূপত উপস্থাপিত হোৱা দেখা যায়। যেনে- 'য়স্মিংশ্চ ৰাজণি গিৰীণাংৰিপক্ষতা প্ৰত্যয়ানাং পৰত্বম্, দৰ্পণানামভিমুখাবস্থানম্, শূলপাণিপ্ৰতিমানাং দুৰ্গাশ্লেষ, ... মহাভাৰতে দুঃশাসনাপৰাধাকৰ্ণময়্বয়ঃ পৰিণামেে দণ্ড গ্ৰহণম্' ইত্যাদি। অৰ্থাৎ 'সেই তাৰাপীড়ৰ শাসনকালত পৰ্বতসমূহৰ বিপক্ষতা অৰ্থাৎ পক্ষহীনতা আছিল, প্ৰজাগণৰ মাজত শত্ৰুতা নাছিল, প্ৰত্যয়ৰ ক্ষেত্ৰতহে পৰত্ব আছিল, প্ৰজাগণৰ মাজত শত্ৰুতা নাছিল, দৰ্পণৰ ক্ষেত্ৰতহে অভিমুখত্ব আছিল প্ৰজাগণৰ মাজত নাছিল, মহাদেৱৰ মূৰ্ত্তিৰ ক্ষেত্ৰতহে দুৰ্গাৰ আশ্লেষ অৰ্থাৎ আলিঙ্গন আছিল প্ৰজাগণৰ মাজত দুৰ্গৰ বন্ধন নাছিল, মহাভাৰততহে দুঃশাসনৰ অপৰাধ শ্ৰৱণ আছিল, প্ৰজাগণৰ মাজত দুষ্ট শাসনৰ শ্ৰৱণ নাছিল, বয়সৰ পৰিণামতহে দণ্ড অৰ্থাৎ লাঠি লৈছিল, প্ৰজাৰ মাজত দণ্ড বিধান নাছিল ইত্যাদি।' এইদৰে সমগ্ৰ 'কাদম্বৰী'তেই শব্দালংকাৰ আৰু অৰ্থালঙ্কাৰৰ প্ৰাচুৰ্য্য বাণভট্টৰ গদ্যৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্যৰূপে চিত্ৰিত হোৱা দেখা যায়।

ৰসসমূহৰ সম্যক অভিব্যঞ্জনাৰ ফলত কাব্যৰ উৎকৰ্ষতা প্ৰকটিত হয়। বাণভট্টৰ বৰ্ণনাত পাত্ৰসমূহৰ আবেগ অনুভূতিৰ মূৰ্ত প্ৰকাশ উপলব্ধ হয়। সেয়ে প্ৰাচীন সমালোচক ধৰ্মদাসৰ উক্তি — 'ৰুচিৰস্বৰবৰ্ণপ্ৰদা ৰসভাৱৰতী' — কথাষাৰ কাদম্বৰীৰ পাত্ৰসমূহৰ চিত্ৰণত দেখা যায়।

কাদম্বৰীৰ কাহিনী প্ৰেমমূলক। যথাৰ্থতেই শৃঙ্গাৰৰসৰ প্ৰাধান্য এই ৰচনাত অনুভৱ হয়। সম্ভোগ আৰু বিপ্ৰলম্ভ এই দুবিধ ভেদেৰে সমৃদ্ধ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বৰ্ণিত শৃঙ্গাৰৰসৰ প্ৰকাশ 'কাদম্বৰী'ত ঘটিছে। 'কাদম্বৰী'ৰ মুখ্যৰস বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰ। পুণ্ডৰীক আৰু মহাশ্বেতা, চন্দ্ৰাপীড় আৰু কাদম্বৰী — এই দুই হাল প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ প্ৰণয় কাহিনীক অৱলম্বন কৰি 'কাদম্বৰী'ৰ কথাভাগ আগবাঢ়িছে। অচ্ছোদসৰোবৰৰ তীৰত পুণ্ডৰীক আৰু মহাশ্বেতাৰ পৰস্পৰৰ মাজত দৰ্শন, স্পৰ্শ আদিৰ বৰ্ণনাত সম্ভোগ শৃঙ্গাৰ অভিব্যঞ্জিত হৈছে। তেনেদৰে গন্ধৰ্বলোকৰ কন্যান্তঃপুৰত 'কাদম্বৰী' আৰু চন্দ্ৰাপীড়ৰ পৰস্পৰৰ প্ৰতি অনুৰাগাদি বৰ্ণনাত সম্ভোগ শৃঙ্গাৰৰ অভিব্যঞ্জনা ঘটিছে। 'কাদম্বৰী'ত সম্ভোগ শৃঙ্গাৰ বৰ্ণিত হৈছে যদিও বাণভট্টৰ মাৰ্জিত ৰুচিৰ পৰিচয় অনুমিত হয় কিয়নো 'কাদম্বৰী' গ্ৰন্থত ক'তো অশ্লীলতা সুলভ বৰ্ণনা দেখা নাযায়। 'কাদম্বৰী'ত সম্ভোগ শৃঙ্গাৰতকৈ অধিক শক্তিশালী ৰূপত বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰ বৰ্ণিত হৈছে। 'ন বিপ্ৰলম্ভেন ৱিনা শৃঙ্গাৰঃ পুষ্টিমশ্নুতে' — এই উক্তি শাৰীৰ যথাৰ্থতা কাদম্বৰীত প্ৰতিফলিত হৈছে।

পুণ্ডৰীকৰ অৰ্বতমানত মহাশ্বেতাৰ মনৰ অৱস্থা বৰ্ণনত বিপ্ৰলম্ভ শৃঙ্গাৰ ফুটি উঠিছে। সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত 'কামদশা' বৰ্ণন প্ৰসঙ্গত উল্লেখ কৰা আটাইবোৰ অৱস্থাৰ চিত্ৰ কাদম্বৰীত উপলব্ধ হয়। বিশ্বনাথ কবিৰাজে 'সাহিত্য দৰ্পণ'ত উল্লেখ কৰা দহবিধ কামদশা হ'ল —

অভিলাষশ্চিন্তা স্মৃতিগুণকথনোদ্বেগসম্প্রলাপাশ্চ।
উন্মাদোথ ব্যাধির্জড়তা মৃত্যুৰিতি দশাহত্র কামদশাঃ।।

(সাহিত্যদৰ্পণ, ৩।১৯০)

অৰ্থাৎ অভীষ্ট প্ৰাপ্তিৰ ইচ্ছা, পৰস্পৰৰ প্ৰাপ্তিৰ বাবে চিন্তা, স্মৰণ, গুণকীৰ্ত্তন, উদ্বেগ, প্ৰলাপ, উন্মাদ, ব্যাধি, জড়তা আৰু মৃত্যু — এই দহটা হৈছে মদনপীড়িত অৱস্থা। সংস্কৃত সাহিত্যৰ অন্যান্য কাব্যত চিত্ৰিত নকৰা 'মৃত্যুদশা'ও বাণভট্টই পুণ্ডৰীকৰ প্ৰাণ ত্যাগৰ দ্বাৰা চিত্ৰিত কৰিছে। চন্দ্ৰাপীড়ৰ বিৰহত 'ব্যাধি' নামৰ কামদশাত ভূগি থকা কাদম্বৰীৰ বাবে বাণভট্টই হিমগৃহৰ অভিনৱ বৰ্ণনা দিছে।

কৰুণ ৰসৰ চিত্ৰণো 'কাদম্বৰী'ত উপলব্ধ হয় কথামুখত বৰ্ণিত নিষ্ঠুৰ ব্যাধজনে ভাটৌ চৰাই কেইটাৰ ওপৰত কৰা অত্যাচাৰৰ বৰ্ণনাত। শুক শাৱকটিৰ মুখত পিতৃবিয়োগৰ বৰ্ণনাত কৰুণৰসৰ উদ্ৰেক হয়। পুণ্ডৰীকৰ মৃত্যুত মহাশ্বেতাৰ বিলাপ, কপিঞ্জলৰ শোক আদিত কৰুণৰসৰ পৰিস্ফুৰণ ঘটিছে। মাতঙ্গ নামৰ শবৰসেণাপতিৰ মৃগয়া বৰ্ণনাত ৰৌদ্ৰ ৰস অনুভূত হয়। আনহাতে চন্দ্ৰাপীড়ৰ দিগ্‌বিজয়যাত্ৰাত বীৰ ৰসৰ স্ফুৰণ ঘটিছে। গৌড়ীৰীতিৰ সম্যক প্ৰকাশ ঘটা সেই বৰ্ণনাসমূহ বীৰ ৰসৰ অভিব্যঞ্জনাৰে সমৃদ্ধ। মৃগয়াৰত সৈন্যৰ চাল চলনত বিন্ধ্যাটৱীৰ অৰণ্যৰ জীৱ-জন্তুৰ মাজত ভয়ানক ৰসৰ অভিব্যক্তি ফুটি উঠিছে। দ্ৰাৱিড়দেশীয় বৃদ্ধ ধাৰ্মিকৰ অদ্ভুত কাৰ্য্যকলাপে বীভৎস ৰসৰ উদ্ৰেক কৰে। বসন্তৰোগৰ বাবে গাত ফোঁহাৰ চিনে বিকৃত কৰা অম্বিকাদেৱীৰ মন্দিৰৰ মজিয়াত শোৱা বাবে ক'লা বৰণৰ সন্যাসীজনৰ কপালৰ টেমুনা বাঢ়ি গৈছিল। এটা চকুৰে নেদেখা বাবে দিনতে ঘুৰি ফুৰা পেটুৱা বৃদ্ধজনে বহুবাৰ বান্দৰৰ নখৰ আঁচোৰ খাইছিল। ভালুকে আঁচুৰি গাল ছিৰাছিৰি কৰিছিল। এনেধৰণৰ বিস্তৃত বৰ্ণনাত বীভৎস ৰসৰ অনুভৱ জাগৃত হয়। এইজন বৃদ্ধৰে আকৌ কিছুমান কাৰ্য্যই হাস্য ৰসৰ উদ্ৰেক কৰিছে। বৃদ্ধ ধাৰ্মিকে নাৰী বশীকৰণৰ বাবে চূৰ্ণ ব্যৱহাৰ, দক্ষিণাপথ লাভৰ বাবে দেৱীক কৰা প্ৰাৰ্থনা, কালিন্দী নামৰ সাৰিকা আৰু পৰিহাস নামৰ শুকৰ কোলাহলপূৰ্ণ তৰ্ক-বিতৰ্ক ইত্যাদি শ্ৰৱণতো হাস্যৰসৰ উদ্ৰেক অনুভূত হয়। তেনেদৰে পুণ্ডৰীক চন্দ্ৰাপীড়ৰ পুনৰ্জন্ম, নায়ক-নায়িকাৰ বহু সংঘাতৰ অন্তত মিলন, পুণ্ডৰীকৰ মৃতদেহ আকাশমাৰ্গৰে তুলি নিয়া কাৰ্য্য, বৈশাম্পায়ন নামৰ শুক পক্ষীৰ পূৰ্বস্মৃতি স্মৰণ, পাণ্ডিত্য আদি অদ্ভূত কাৰ্য্যাৱলীয়ে যথাৰ্থতে অদ্ভূত ৰসৰ আস্বাদন দিছে। তেনেদৰে তাৰাপীড় আৰু ৰাণী বিলাসৱতীৰ পুত্ৰ চন্দ্ৰাপীড়লৈ স্নেহানুভূতিৰ বৰ্ণনাত বাৎসল্য ৰস অনুভূত হয়। শুকশাৱকৰ প্ৰতি তাৰ পিতৃৰ আকুলতা বৰ্ণনাত বাৎসল্য ৰসৰ পৰিস্ফুৰণ ঘটিছে।

মানৱ মনৰ অনুভূতি আদি সুকোমল দিশটোৰ চিত্ৰণত বাণভট্ট সিদ্ধহস্ত আছিল। পুণ্ডৰীকৰ বিচ্ছেদত মহাশ্বেতাৰ অন্তৰৰ বেদনা বাণভট্টৰ শব্দৰ মায়াজালেৰে প্ৰকটিত হৈছে। তেনেদৰে কাদম্বৰীৰ মনৰ অৱস্থা বৰ্ণনতো মনোবৈজ্ঞানিক বিশ্লেষণ ফুটি উঠা দেখা যায়। বাণভট্টৰ প্ৰেমৰ চিত্ৰণ অতি উচ্চ মৰ্যাদাসম্পন্ন আছিল। বাণভট্টই বাহ্যিক

দিশটোতকৈ হৃদয়ৰ অন্তঃস্থলৰ অনুভূতিক প্ৰাধান্য দিছিল। প্ৰকৃত প্ৰেমে কুল তথা সমাজৰ মৰ্যাদা উলঙঘন নকৰে, ই সংযত আৰু পৱিত্ৰ। প্ৰকৃত প্ৰেম জন্ম জন্মান্তৰৰ সম্বন্ধ। কাদম্বৰী আৰু চন্দ্ৰাপীড়ৰ তিনিটা জন্ম অতিক্ৰম কৰা প্ৰেমবন্ধনে তাকেই প্ৰমাণ কৰিছে। কৰ্মফলহেতু বিভিন্ন শৰীৰ তথা নানা যোনিত জন্ম ল'লেও প্ৰেমৰ বন্ধনে জন্ম-জন্মান্তৰ অনুগমন কৰে। কাদম্বৰী কথাৰ পাত্ৰ সমূহৰ প্ৰেমৰ চিত্ৰণেৰে বাণভট্টই তাকেই প্ৰমাণিত কৰা দেখা যায়।

প্ৰকৃতি চিত্ৰণত বাণভট্টৰ বৰ্ণনা অদ্বিতীয় বুলি ক'ব পৰা যায়। সংস্কৃত সাহিত্যৰ মহাকাব্যাদিত সাধাৰণতে প্ৰকৃতিৰ নৈসৰ্গিক সৌন্দৰ্য্যৰ দিশত অধিক গুৰুত্ব দিয়া দেখা যায়, ভয়ংকৰ ৰূপৰ বৰ্ণনা নাথাকে। কিন্তু বাণভট্টৰ ৰচনাত প্ৰকৃতিৰ কমনীয় দিশটোৰ লগেত ঘোৰ অৰণ্যৰ ভয়ংকৰ ৰূপৰো বৰ্ণনা উপলব্ধ হয়। বনৰীয়া জীৱ-জন্তুৰ বিচৰণৰ ভয় লগা দৃশ্যও উপলব্ধ হয়। বিন্ধ্যাটৱী, অগস্ত্যাশ্ৰম, জাবালিমুনিৰ আশ্ৰম, পম্পাসৰোবৰ, অচ্ছোদসৰোবৰ আদিৰ বৰ্ণনাত প্ৰকৃতিৰ অতি যথাযথ বৰ্ণনা উপলব্ধ হয়। প্ৰায়বোৰ বৰ্ণনাত শ্লিষ্ট উপমা, উৎপ্ৰেক্ষা আদি অলঙ্কাৰৰ সহায়ত পৌৰাণিক আখ্যান আদিত থকা চৰিত্ৰ আদিৰো উপস্থাপনৰে প্ৰকৃতিৰ বৰ্ণনা কৰাৰ অভিনৱ কৌশল দেখা যায়। বিন্ধ্যাটৱী, অগস্ত্যাশ্ৰম বৰ্ণনা ইত্যাদিত এইধৰণৰ বৰ্ণনাৰ প্ৰাচুৰ্য্য পৰিলক্ষিত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে অগস্ত্যাশ্ৰমবৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত দেখা যায় —

"যত্ৰ চ দশৰথ-সুত-নিশিত-শৰ-নিকৰ-নিপাত-নিহত-ৰজনীচৰ-বল-বহল-ৰুধিৰ-সিক্ত-মূলমদ্যাপি তদ্ৰাগাবিদ্ধ নিৰ্গত পলাশমিবাভাতি নবকিসলয়মৰণ্যম্" — অৰ্থাৎ য'ত দশৰথ নন্দন ৰাম-লক্ষ্মণৰ তীক্ষ্ণ শৰসমূহৰ আঘাতত নিহত ৰাক্ষস সৈন্যৰ তেজৰ ধাৰাৰে এই অৰণ্যৰ গছবোৰৰ মূলসমূহ সিক্ত হৈছিল বাবে আজিও নৱকিসলয় যুক্ত অৰণ্যৰ বৃক্ষসমূহ সেই ৰঙেৰে ৰঞ্জিত হৈ আছে। এই বৰ্ণনাত সুন্দৰভাৱে উৎপ্ৰেক্ষা অলঙ্কাৰৰ চিত্ৰণ উপলব্ধ হয়।

প্ৰভাতবৰ্ণনা, সন্ধ্যাবৰ্ণনা, শাল্মলীতৰু বৰ্ণনা ইত্যাদিতো প্ৰকৃতি চিত্ৰণৰ মনোৰম বৰ্ণনা উপলব্ধ হয় যিবোৰ পৰৱৰ্তী কালৰ কবিসকলৰ আদৰ্শ স্বৰূপ হৈ পৰা দেখা যায়। তদানীন্তন ভাৰতবৰ্ষৰ গছ-গছনি, ফল-মূল, নদ-নদী, পৰ্বত-পাহাৰ আদিৰো ছবি একোখন এইখন গদ্যকাব্যত বিচাৰি পোৱা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে জাবালিমুনিৰ আশ্ৰমৰ বৰ্ণনা উল্লেখ কৰিব পৰা যায়। গছ-গছনি, চৰাই-চিৰিকতিৰে পৰিপূৰ্ণ অত্যন্ত আপোন মনে বিচৰণ কৰা পশু-পক্ষীৰ জাকেৰে সমৃদ্ধ এখন আশ্ৰম। আশ্ৰমখনৰ বৰ্ণনাৰ প্ৰাৰম্ভতে পুষ্পফলেৰে সমৃদ্ধ এক পৰিবেশৰ ছবি অঙ্কিত হৈছে —

অনতিদূৰমিব গত্বা দিশিদিশি সদাসন্নিহিত-কুসুমফলৈঃ তাল-তিলক-তমাল-হিন্তাল-বকুল-বহুলৈঃ, এলালতাকুলিত-নাৰিকেল-কলাপৈঃ আলোল-লোধ্ৰ-লৱলী-লৱঙ্গ-পল্লৱৈঃ, উল্লসচ্চুত ৰেণু পটলৈঃ, অলিকুল-ঝঙ্কাৰ সহকাৰৈঃ উন্মদ-কোকিল-কুল-কলালাপ-কোলাহলিভিঃ, উৎফুল্ল-কেতকী-কুসুম-মঞ্জৰীৰজঃপুঞ্জ-পিঞ্জৰৈঃ" — অৰ্থাৎ নাতিদূৰত ঘন ঘন ফুল ফলেৰে সমৃদ্ধ বনৰাজিৰে আবৃত আশ্ৰম আছিল য'ত তাল, তিলক,

তমাল, হিন্তাল আৰু বকুল গছ বহু পৰিমাণে আছিল, নাৰিকল গছবোৰক এলাচি লতাই আৱৰি আছিল, লোধ্ৰ, লৱলী আৰু লৱঙ্গ লতাৰ কোমল কুঁহিপাত বতাহত কম্পিত হৈ আছিল, আমৰ মল সিচঁৰিত হৈ পৰি আছিল, ভোমোৰাৰ গুঞ্জনেৰে মুখৰিত হৈ আছিল, আমগছ সমূহ, কুলি চৰাইৰ মাতেৰে বননিত কোলাহল উঠি আছিল, কেতেকী ফুলৰ মঞ্জৰীৰ পৰাগ ৰেণুৰে বননি হালধীয়া হৈ আছিল। এই ধৰণৰ বৰ্ণনাৰে প্ৰাচুৰ্য্যময় কাদম্বৰীৰ আশ্ৰম তথা অটৱী আদিৰ বৰ্ণনা। জাৱালি মুনিৰ আশ্ৰমৰ মনোৰম পৰিবেশৰ বৰ্ণনাই প্ৰাচীন ভাৰতৰ আৰণ্যক জীৱনৰ শান্ত সৌম্য দিশটো সুন্দৰভাৱে প্ৰকাশ কৰে।

বাণভট্টৰ বৰ্ণন-চাতুৰ্য্যৰ চূড়ান্ত নিদৰ্শন কাদম্বৰীৰ বুকুত সততে চকুত পৰে। শূদ্ৰকৰ ৰাজসভাৰ বৰ্ণনা, উজ্জয়িনী বৰ্ণনা, ৰাজকুল বৰ্ণনা, তাৰাপীড় বৰ্ণনা, কাদম্বৰীৰ অন্তঃপুৰ বৰ্ণনা, কাদম্বৰীৰ হিমগৃহ বৰ্ণনা, চণ্ডিকাদেৱী বৰ্ণনা ইত্যাদিত বাণভট্টৰ সূক্ষ্ম পৰ্য্যবেক্ষণ শক্তি, কল্পনা শক্তি, অন্তঃদৃষ্টি আদি দিশবোৰ ফুটি উঠা দেখা যায়। চণ্ডালকন্যাৰ বৰ্ণনা, ৰাণী বিলাসৱতীৰ বৰ্ণনা, পত্ৰলেখাৰ বৰ্ণনা, মহাশ্বেতাৰ বৰ্ণনা, কাদম্বৰীৰ বৰ্ণনা ইত্যাদিত নাৰীসৌন্দৰ্য্য বৰ্ণনাৰ অনুপম চিত্ৰ উপলব্ধ হয়; ঠিক তেনেদৰে শূদ্ৰকৰ বৰ্ণনা, শবৰ সেনাপতিৰ বৰ্ণনা, তাৰাপীড় বৰ্ণনা, চন্দ্ৰাপীড় বৰ্ণনা ইত্যাদিত পুৰুষৰ সৌন্দৰ্য্য বৰ্ণনাৰ সমৃদ্ধিশালী ৰূপ এটি পৰিলক্ষিত হয়। ইন্দ্ৰায়ুধ নামৰ অশ্বটিৰ অপূৰ্ব চিত্ৰণে বাণভট্টৰ অনন্য প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ বহন কৰে। ইয়াৰোপৰি গৰ্ভৱতী বিলাসৱতীৰ বৰ্ণনা, সূতিকা গৃহৰ বৰ্ণনা, পুত্ৰ জন্মোৎসৱৰ বৰ্ণনা ইত্যাদিয়ে তদানীন্তন ভাৰতীয় সমাজখনৰ লোকবিশ্বাস, লোকপৰম্পৰা ইত্যাদি ধৰ্মীয় তথা সাংস্কৃতিক দিশৰ আভাস দিয়ে। চন্দ্ৰাপীড়ৰ শিক্ষা গ্ৰহণৰ বৰ্ণনাত প্ৰাচীন ভাৰতৰ বহু বিস্তৃত পাঠ্যক্ৰমৰ সম্যক ছবি এখন বিচাৰি পোৱা যায়। গুৰুকুল শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ অংশ হিচাবে ৰাজপুত্ৰ চন্দ্ৰাপীড়ৰ ব্যাকৰণ, মীমাংসা, ন্যায়, বৈশেষিক আদি দৰ্শন, মনুসংহিতা আদি ধৰ্মশাস্ত্ৰ, শুক্ৰাচাৰ্য্য কামন্দকাদিৰ ৰাজনীতিশাস্ত্ৰ, ব্যায়াম শিক্ষা, ধনু-চক্ৰ-চৰ্ম- কৃপান-তোমৰ-পৰশু-গদা আদি অস্ত্ৰশিক্ষা, ৰথ-গজ-অশ্বাৰোহণৰ প্ৰশিক্ষণ, বীণা-বেণু-সুৰজ-কৰতাল-দুৰ্দুৰপটাদি বাদ্য শিক্ষা, নৃত্যশিক্ষা, গান্ধৰ্ববিদ্যা, হস্তীশিক্ষা, তুৰগবয়োজ্ঞান, পুৰুষলক্ষণ, চিত্ৰকৰ্ম, যন্ত্ৰচ্ছেদ্য, পুস্তকব্যাপাৰ, লেখ্যকৰ্ম, দ্যুতকলা, গন্ধশাস্ত্ৰ, শকুনিনিবিষয়ক জ্ঞান, গ্ৰহগণিত, ৰত্নপৰীক্ষা, দাৰুকৰ্ম, গজদন্তব্যাপাৰ, বাস্তুবিদ্যা, আয়ুৰ্বেদ, মন্ত্ৰব্যাপাৰ, বিষাপহৰণ, সুৰাৰঙ্গপভেদ, সন্তৰণ, লঙ্ঘন, প্লুতি, আৰোহণ, ৰতিতন্দ্ৰ, ইন্দ্ৰজাল, কথা, নাটক, আখ্যায়িকা, কাব্য, মহাভাৰত, পুৰাণ, ইতিহাস, ৰামায়ণ, সৰ্বলিপি, বিবিধ ভাষাজ্ঞান, সংজ্ঞাজ্ঞান, সৰ্বশিল্প, ছন্দ আদি কলাসমূহ বৰ্ণনা কৰা বাণভট্টৰ ৰচনাত তদানীন্তন সমাজখনৰ ৰাজতন্ত্ৰৰ স্বৰূপ, শাসন ব্যৱস্থা, ৰাজপ্ৰাসাদৰ চিত্ৰ, সামৰিক ব্যৱস্থা, বৰ্ণ প্ৰথা, বিবাহ, পুত্ৰ জন্ম আদি সংস্কাৰ, শক্তিপূজা, বৈদিক ধৰ্ম ইত্যাদিৰ প্ৰতিফলন ঘটিছে। ৰাজকীয় জীৱনৰ লগতে আৰণ্যক জীৱনৰো ছবি এইখন গ্ৰন্থত বিচাৰি পোৱা যায়।

শব্দ সম্ভাৰৰ প্ৰাচুৰ্য্য বাণভট্টৰ গদ্যত অতুলনীয়। একোটা শব্দৰ অনেক পৰ্য্যায়বাচক শব্দৰে বাণভট্টৰ ৰচনা সমৃদ্ধিশালী। কাদম্বৰীত প্ৰযুক্ত শব্দ সম্ভাৰৰ দুটামান উদাহৰণ দাঙি ধৰা হ'ল।

কমল — পঙ্কজ, পদ্ম, কুৱলয়, অম্বুজ, উৎপল, ৰাজীৱ, সৰোজ, নলিন, অৰবিন্দ, তামৰস, অম্বুৰুহ, পুণ্ডৰীক, পঙ্কেৰুহ ইত্যাদি।

কামদেৱ — কন্দৰ্প, কুসুমায়ুধ, অনঙ্গ, কাম, পঞ্চশৰ, কুসুমশৰ, মকৰকেতু, মনোভৱ, মন্মথ, মকৰধ্বজ, মনসিজ, মকৰলাঞ্ছন ইত্যাদি।

সমূহ — সংহতি, সাৰ্থ, পেটক, পটল, নিকট, পুঞ্জ, গণ, বাত, দল, কপাল, মণ্ডল, জাল, নিবহ, ৰাশি, কুল, যুথ, বৃন্দ, গ্ৰাম, প্ৰকৰ, কদম্বক, জাল, সঞ্চয়, নিচয় ইত্যাদি।

শব্দ — নিনাদ, ধ্বনি, ৰণিত, ৰসিত, ঝঙ্কাৰ, কেঙ্কাৰ, নাদ, কোলাহল, নিঃস্বন, কলকল, ৰৱ, ঘৰ্ঘৰ, হুংকৃত, ক্বণিত, বিৰুত, গৰ্জিত, কুজিত, টংকাৰ, ঝন-ঝন, চীৎকৃত, স্বন, স্বৰ, ঘোষ, ধ্বান ইত্যাদি।

এনোবোৰ বৈশিষ্ট্যৰে সমৃদ্ধ, গদ্যকাব্য জগতৰ মূৰ্ধণ্যতম গদ্যকাৰ বাণভট্ট মহাকবিসকলৰ অগ্ৰগণ্য, অদ্বিতীয় চূড়ামণি হিচাবে বন্দনীয় হৈ আছে। কবি সোড্‌ঢলৰ মন্তব্য সেয়েহে যথাৰ্থতেই গ্ৰহণীয় হৈ থাকিব —

ৰাগীশ্বৰং হন্ত! ভজতেহভিনন্দমৰ্থেশ্বৰংৰাক্‌পতিৰাজমীড়ে।
ৰসেশ্বৰংস্তৌমি চ কালিদাসং বাণং তু সৰ্বেশ্বৰমানতোহস্মি।।

জানি থোৱা ভাল

বাণভট্ট সংস্কৃত সাহিত্যৰ অদ্বিতীয় গদ্যকাৰ। বাণভট্টৰ প্ৰসিদ্ধ গদ্যকাব্য দুখন - 'কাদম্বৰী' আৰু 'হৰ্ষচৰিত'। 'কাদম্বৰী' কথা শ্ৰেণীৰ গদ্যকাব্য আৰু 'হৰ্ষচৰিত' আখ্যায়িকা শ্ৰেণীৰ গদ্যকাব্য। কাদম্বৰীৰ দুটা ভাগ - পূৰ্বাৰ্ধ আৰু উত্তৰাৰ্ধ। পূৰ্বাৰ্ধ বাণভট্টৰ ৰচনা আৰু উত্তৰাৰ্ধ তেওঁৰ পুত্ৰ ভূষণভট্টই ৰচনা কৰে। কাদম্বৰীৰ উৎস গ্ৰন্থ সেমদেৱৰ 'কথাসৰিৎসাগৰ'।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

৪ নং প্ৰশ্ন ঃ বাণভট্টৰ কাব্যিক বৈশিষ্ট্য সংস্কৃত সাহিত্যৰ গদ্য-কাব্যৰ আদৰ্শ হৈ পৰিছিল বুলি ভাবেনে?

....

....

....

৫ নং প্ৰশ্ন ঃ বাণভট্টৰ কাব্যিক উপাদানৰ চিত্ৰণৰ ওপৰত সুবিস্তৃত আলোচনা উপস্থাপন কৰিব পাৰি বুলি ভাবেনে? যুক্তি সহকাৰে দেখুৱাই দিয়ক।

....

....

....

৪.৪.৩ দণ্ডী ঃ

দণ্ডী সংস্কৃত সাহিত্যৰ অন্যতম এগৰাকী প্ৰসিদ্ধ গদ্যকাৰ। দণ্ডীৰ জীৱন কালৰ বিষয়ে দণ্ডীকৃত 'অৱন্তীসুন্দৰীকথা' গ্ৰন্থৰ পৰা কিছু তথ্য লাভ কৰিব পৰা যায়। সেই তথ্য অনুসৰি দণ্ডীৰ জন্ম কৌশিক গোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণকুলত হৈছিল। দণ্ডীৰ পূৰ্বপুৰুষ সকলে গুজৰাটত আছিল। পাছলৈ মহাৰাষ্ট্ৰৰ নাচিকৰ ওচৰৰ অচলপুৰত বাস কৰে। তাৰ পাছত কাঞ্চীলৈ যায় আৰু এই বংশতে প্ৰসিদ্ধ 'কিৰাতাৰ্জুনীয়' মহাকাব্যৰ প্ৰণেতা ভাৰৱিৰ জন্ম হয়। দামোদৰ ওৰফে ভাৰৱিৰ মধ্যম পুত্ৰ মনোৰথৰ চাৰিজন পুত্ৰৰ ভিতৰত মাজু গৰাকী পুত্ৰ হৈছে শ্ৰীবীৰদত্ত। দাৰ্শনিক পণ্ডিত শ্ৰীবীৰদত্তৰ পত্নী গৌৰিপ্ৰিয়াৰ গৰ্ভত দণ্ডীৰ জন্ম হয়। শৈশৱতে পিতৃ-মাতৃক হেৰুৱাবলগীয়া হোৱা দণ্ডীয়ে আনুমানিক ৬৫৫ খৃষ্টাব্দত চালুক্য নৃপতি বিক্ৰমাদিত্যৰ কাঞ্চী অৱৰোধৰ বাবে সেই নগৰী ত্যাগ কৰি নানা ঠাই পৰিভ্ৰমণ কৰি বহু বিদ্যা অৰ্জন কৰে। পাছলৈ ৰজা নৰসিংহবৰ্মনে পুনৰ কাঞ্চী অধিকাৰ কৰাত দণ্ডী স্বনগৰীলৈ আহে আৰু ৰজাৰ পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰে।

দণ্ডী দাক্ষিণাত্যবাসী আছিল বুলি বহু তথ্য উপলব্ধ হয়। বিশেষকৈ 'কাব্যাদৰ্শ', 'দশকুমাৰচৰিত'ত উল্লিখিত কাঞ্চী, সুক্ষ্মদেশ, লাটদেশ, উজ্জয়িনী, শ্ৰাৱন্তী ইত্যাদি স্থানৰ প্ৰতি থকা পক্ষপাতিত্বই এই যুক্তি সমৰ্থন কৰে। আনহাতে বিদৰ্ভ নগৰীৰ সঘন উল্লেখ, বৈদৰ্ভী ৰীতিৰ প্ৰাচুৰ্য্য, অৱন্তীসুন্দৰীৰ বৰ্ণনা আদিয়ে দণ্ডীক দাক্ষিণাত্যবাসী হলেও বিদৰ্ভৰ সৈতে তেওঁ সংযুক্ত আছিল বুলি সমৰ্থন আগবঢ়ায়। দণ্ডীয়ে কাঞ্চীৰ পল্লৱৰাজকুলৰ ছত্ৰছায়াত কাব্য ৰচনা কৰিছিল বুলি ইতিহাস আৰু কিম্বদন্তীৰ সমৰ্থন উপলব্ধ হয়।

দণ্ডীৰ আৰ্বিভাৰ কাল ঃ

সংস্কৃত সাহিত্যৰ প্ৰায় সকলোবোৰ মহাকবিৰ জন্মস্থান, কাল আদিৰ সঠিক সিদ্ধান্ত নথকাৰ দৰে দণ্ডীৰো আবিৰ্ভাৱ কাল সম্বন্ধে ভিন্নমত দেখা যায়। খ্ৰীষ্টীয় নৱম শতিকাত ৰচিত কেইবাখনো গ্ৰন্থত দণ্ডীৰ নামৰ সুস্পষ্ট উল্লেখ পোৱা যায়। ইয়াৰ পৰা বুজা যায় দণ্ডী নৱম শতিকাৰ আগৰ কালৰ হ'ব লাগিব। দণ্ডীৰ 'কাব্যাদৰ্শ'ত, ভাস, কালিদাস আৰু বাণভট্টৰ ৰচনাৰ সুস্পষ্ট প্ৰভাৱ উপলব্ধ হয়। দণ্ডীৰ ৰচনাত বাণভট্টৰ গদ্যৰ প্ৰভাৱ, আদৰ্শ তথা কল্পনাৰ প্ৰভাৱ প্ৰসিদ্ধ সমালোচক কৃষ্ণমাচাৰিয়াৰে বিশদভাৱে দেখুৱাই দিছে। বাণভট্ট ৰজা শ্ৰীহৰ্ষৰ (খৃ. ৬০৬-৮৬) ৰাজসভাৰ সভাকবি আছিল বুলি সৰ্বসন্মত সিদ্ধান্ত উপলব্ধ হয়। গতিকে বাণভট্ট আৰু দণ্ডীৰ কাল সপ্তম শতিকাৰ আদিভাগ বুলি গ্ৰহণ কৰিব পৰা যায়। বামনৰ 'কাব্যালঙ্কাৰসূত্ৰবৃত্তি' গ্ৰন্থত ৰীতিসিদ্ধান্তৰ আলোচনাত দণ্ডীৰ 'কাব্যাদৰ্শ'ৰ প্ৰভাৱৰ কথা সমালোচক সকলে দেখুৱাই দিছে। বামনৰ স্থিতিকাল খৃঃ ৮০০ শতিকা বুলি ভৱা হয়। গতিকে নিশ্চিতভাৱে দণ্ডীৰ স্থিতিকাল খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ আদিভাগ বুলি ভাৱিব পৰা যায়।

দণ্ডীৰ কৃতিসমূহ ঃ

সংস্কৃত গদ্যসাহিত্য জগতত দণ্ডীৰ ৰচনা সমূহেও এক বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে। দণ্ডীৰ ৰচনাসমূহৰ বিষয়েও সমালোচক সকলৰ মাজত ভিন্ন মত দেখা যায়। আলঙ্কাৰিক ৰাজশেখৰে দণ্ডীৰ তিনিখন গ্ৰন্থ আছে বুলি এটি শ্লোক উল্লেখ কৰিছে—

ত্ৰয়োগ্নয়স্ত্ৰয়ো দেৱাস্ত্ৰয়ো বেদাস্ত্ৰয়ো গুণাঃ।

ত্ৰয়ো দণ্ডিপ্ৰৱন্ধাশ্চ ত্ৰিষু লোকেষু ৱিশ্ৰুতা।।

অৰ্থাৎ তিনি অগ্নি, দেৱতা তিনিগৰাকী, তিনিখন বেদ, তিনি গুণ আৰু তিনিখন দণ্ডীৰ ৰচনা তিনি লোকত সুপ্ৰসিদ্ধ। দণ্ডী বিৰচিত এই তিনিখন গ্ৰন্থৰ বিষয়ে মতানৈক্য দেখা যায়। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে ‘কাব্যাদৰ্শ’, ‘দশকুমাৰচৰিত’ আৰু ‘অৱন্তীসুন্দৰীকথা’ দণ্ডীৰ দ্বাৰা বিচৰিত গ্ৰন্থত্ৰয়। আন কিছুমানে আকৌ ‘কাব্যাদৰ্শ’, ‘দশকুমাৰচৰিত’ আৰু ‘দ্বিসন্ধানকাব্য’ — এই তিনিখনক দণ্ডীৰ গ্ৰন্থত্ৰয় বুলি ক’ব খোজে। উল্লেখনীয় যে ভোজৰাজে ‘শৃঙ্গাৰ প্ৰকাশ’ গ্ৰন্থত — “ৰামায়ণমহাভাৰতয়োৰ্দণ্ডিদ্বিসন্ধানমিৱ’ বুলি ‘দ্বিসন্ধানকাব্য’ দণ্ডীৰ ৰচনা বুলি উল্লেখ কৰিছে। কিন্তু ‘দ্বিসন্ধানকাব্য’ সম্প্ৰতি অনুপলব্ধ। সেয়েহে কাব্যাদৰ্শ নামৰ অলঙ্কাৰশাস্ত্ৰ, ‘দশকুমাৰচৰিত’ আৰু ‘অৱন্তীসুন্দৰীকথা নামৰ গদ্যকাব্য দুখন দণ্ডীকৃত প্ৰসিদ্ধ ৰচনা বুলি গ্ৰহণ কৰা হয়।

“অৱন্তীসুন্দৰীকথা” ঃ অৱন্তীসুন্দৰী এখন কথা শ্ৰেণীৰ গদ্যকাব্য। ইয়াত বাণভট্টৰ ‘কাদম্বৰী’ৰ কথাভাগৰ প্ৰভাৱ অতি সুস্পষ্ট। গ্ৰন্থৰ প্ৰাৰম্ভত গ্ৰন্থকাৰে পূৰ্বজ কবিসকলৰ স্তুতিমূলক শ্লোক উপস্থাপন কৰাৰ লগতে নিজৰ বংশৰ বৰ্ণনা আগবঢ়াইছে। উদাত্তশৈলীৰ গদ্যৰে সমৃদ্ধ ৰচনা এই গ্ৰন্থত পৰিলক্ষিত হয়। বৰ্ণনীয় বিষয় অনুসৰি গাঢ়বন্ধৰ উপযুক্ত সমাসবহুল গদ্য তথা প্ৰয়োজন অনুসৰি সহজ সৰল সমাসবিহীন সুললিত পদবিন্যাস দেখা যায় দণ্ডীৰ এইখন গদ্যকাব্যত।

দশকুমাৰচৰিত ঃ

‘দশকুমাৰচৰিত’ এখন সুপ্ৰসিদ্ধ গদ্যকাব্য। সুবন্ধুৰ ‘ৱাসৱদত্তা’, বাণভট্টৰ ‘কাদম্বৰী’ আৰু দণ্ডীৰ ‘দশকুমাৰচৰিত’ — এই তিনিখন গ্ৰন্থ সংস্কৃত সাহিত্যত ‘গদ্যত্ৰয়’ নামেৰে জনা যায়। ‘দশকুমাৰচৰিত’ নামটোৰ পৰাই বুজা যায় যে এইখন গ্ৰন্থত দহজন কুমাৰৰ কাহিনী বৰ্ণিত হৈছে। গ্ৰন্থখন তিনিটা ভাগত বিভক্ত। পূৰ্বপীঠিকা, দশকুমাৰচৰিত আৰু উত্তৰপীঠিকা। পূৰ্ব আৰু উত্তৰ পীঠিকা নামৰ অংশ দুটা দণ্ডীৰ নহয় বুলি কিছুসংখ্যক পণ্ডিতে স্বীকাৰ কৰে। মধ্যস্থ অংশত আঠজন কুমাৰৰ বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ ঘটনা আছে আৰু আন দুজন কুমাৰৰ চৰিত পিছত সংযোজিত হয়। পূৰ্বপীঠিকাৰ ৰচকৰ বিষয়ে জনা নাযায় কিন্তু উত্তৰপীঠিকাৰ ৰচক চক্ৰপাণি বুলি জনা যায়।

কাহিনীভাগ ঃ

মগধনৃপতি ৰাজহংসই মালবেশ্বৰ মানসাৰক যুদ্ধত পৰাস্ত কৰাত মানসাৰে তপস্যাৰ বলত সিদ্ধি লাভ কৰি পাটলিপুত্ৰ অধিকাৰ কৰে। পৰাভূত ৰজা ৰাজহংসই অৰণ্যত আশ্ৰয় লৈ থকা কালত ৰাজবাহন নামৰ পুত্ৰ সন্তানটিৰ জন্ম হয়। সেই অৰণ্যতেই তেওঁৰ চাৰিগৰাকী অমাত্যৰ চাৰিজন পুত্ৰ জন্ম লাভ কৰে। তেওঁলোকৰ সৈতে আন পাঁচজন ৰাজকুমাৰ লগ হয়। যথা সময়ত সৰ্ববিদ্যা শিক্ষা প্ৰাপ্ত হৈ কুমাৰসকল দিগ্‌বিজয় যাত্ৰাত ওলাল। ৰাজবাহনে মাতঙ্গ নামৰ ব্ৰাহ্মণ এগৰাকীক বিন্ধ্যাৰণ্যত লগ পালে। দেশ দেশান্তৰ ভ্ৰমি তেওঁলোক অৱশেষত আহি এখন উপবনত লগ হ'ল আৰু সকলোৱে নিজ নিজ দুঃসাহসিক ঘটনাবহুল অভিজ্ঞতা ব্যক্ত কৰিলে। এইদৰে ৰোমাঞ্চকৰ কৌতূহলোদ্দীপক ঘটনাৰ বৰ্ণনাৰে 'দশকুমাৰচৰিত'ৰ কাহিনীভাগ বৰ্ণিত হৈছে।

দণ্ডীৰ কাব্যিক বৈশিষ্ট্য ঃ

সকলো কবিৰে স্বকীয় বৈশিষ্ট্য থকাৰ দৰে গদ্যকাৰ দণ্ডীৰো ৰচনাৰাশিত কিছুমান বৈশিষ্ট্য উপলব্ধ হয়। দশকুমাৰচৰিত এখন ঘটনাবহুল গদ্যকাব্য। নানাবিধ কাহিনীৰ উল্লাসময় বৰ্ণনত পাঠক কেতিয়াবা পৰম কৌতূহলী হৈ পৰাৰ লগতে কেতিয়াবা বিষন্ন হ'ব লগা হয়। কেতিয়াবা পাঠকে ভয়ানক অৰণ্যৰ মাজত ভয়ংকৰ জন্তুৰ চীৎকাৰ শুনিব লগা হয় আকৌ উত্তাল সমুদ্ৰৰ মাজত ডুবি যোৱা জাহাজৰ দৃশ্য প্ৰত্যক্ষ কৰিবলগা হয়। মিত্ৰগুপ্ত নামৰ কুমাৰজনৰ কাহিনীত জলযাত্ৰাৰ ৰোমাঞ্চকৰ তথা শিহৰণকাৰী বৰ্ণনা উপলব্ধ হয়।

দণ্ডীৰ 'দশকুমাৰচৰিতত' বিভিন্ন চৰিত্ৰৰ সমাবেশ ঘটিছে। সমাজৰ সুন্দৰ দিশটোৰ লগতে অন্ধকাৰ দিশটোৰো ছৰি এইখন গ্ৰন্থত ফুটি উঠা দেখা যায়। ৰাজকীয় জীৱন শৈলীৰ লগতে নিম্নবৰ্গৰ লোকৰ জীৱনো ইয়াত চৰ্চিত হৈছে। দাম্ভিক তপস্বী, কপট ব্ৰাহ্মণ, ছলনাময়ী, বেশ্যা আদিৰো বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ চৰিত্ৰ চিত্ৰিত হৈছে। অপহাৰবৰ্মা নামৰ কুমাৰৰ চৰিত কথনত কামমঞ্জৰী নামৰ বেশ্যা আৰু মৰীচি নামৰ ভণ্ড তপস্বীৰ ছলনাময় কাৰ্য্যকলাপ বৰ্ণিত হৈছে। নাৰী হৃদয়ৰ বিচিত্ৰ অনুভূতি বৰ্ণনাত দণ্ডীৰ কল্পনাশক্তিৰ পৰিচয় পোৱা যায়। গোমিনী নামৰ পতিব্ৰতা নাৰীৰ উজ্জ্বল চৰিত্ৰ বৰ্ণনাৰ বিপৰীতে ধূমিনী নামৰ এগৰাকী স্ত্ৰীৰ নিষ্ঠুৰ হৃদয়ৰ ছবি এইখন গ্ৰন্থত অঙ্কিত হৈছে।

'দশকুমাৰচৰিত'ত কাহিনীৰ বিচিত্ৰতাৰ বাবে গ্ৰন্থখনত অদ্ভূত ৰসৰ প্ৰাচুৰ্য্য ঘটিছে। ৰাজনীতি, কামশাস্ত্ৰ তথা তদানীন্তন সমাজৰ ধাৰ্মিক দিশটোৰ অনেক তথ্য দণ্ডীৰ ৰচনাত ফুটি উঠিছে। সেই সময়ৰ বিদেশী সকলৰ সৈতে থকা ভাৰতবৰ্ষৰ বাণিজ্যিক দিশটোৰ কথাও উল্লেখিত হৈছে। ইৰাণী বণিকসকলৰ ভাৰতৰ সৈতে থকা বেপাৰ বাণিজ্যৰ কথা কাহিনীৰ মাজত উপলব্ধ হয়।

দণ্ডীৰ 'দশকুমাৰচৰিত'ত প্ৰাচীন ভাৰতীয় সমাজৰ বহু দিশৰ প্ৰতিফলন উপলব্ধ হয়। সেই সময়ৰ সমাজখনৰ অৰ্থব্যৱস্থা, ন্যায়ব্যৱস্থা, শাসনব্যৱস্থা ইত্যাদিৰ আভাস ফুটি উঠা দেখা যায় এই গ্ৰন্থখনত। দণ্ডীৰ স্থিতিকালত বিদেশী জাতিৰ ভাৰতত প্ৰৱেশ ঘটিছিল

আৰু বহুতো বিদেশী ভাষাৰ শব্দ দণ্ডীয়ে তেওঁৰ ৰচনাত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে। পাৰিভাষিক শব্দ নিৰ্মাণত দণ্ডী সিদ্ধহস্ত আছিল। ভাৰতীয় নৌ পৰিবহন আৰু নৌ শব্দাৱলী দণ্ডীৰ লেখনীত ঠাই পাইছে। উদাহৰণস্বৰূপে মদ্‌গু ডাঙৰ যুদ্ধপোত বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। দৈনন্দিন ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োজনীয় উপকৰণ সমূহৰ বাবে দণ্ডীয়ে অনেক শব্দ নিৰ্মাণ কৰিছিল।

দণ্ডিনঃ পদলালিত্যম্ ঃ

সংস্কৃত সাহিত্যৰ কেইগৰাকীমান অতি জনপ্ৰিয় মহাকবিৰ কাব্যৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্যৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি এটি অতি প্ৰসিদ্ধ শ্লোক উপলব্ধ হয় —

উপমা কালিদাসস্য ভাৰৱেৰৰ্থগৌৰৱম্।
নৈষধে পদলালিত্যং মাঘে সন্তি ত্ৰয়ো গুণাঃ।।

এই শ্লোকফাঁকিতে দ্বিতীয় শাৰীৰ প্ৰথম পাদৰ ‘নৈষধে পদলালিত্যং’ অংশটিৰ ঠাইত কোনো কোনোৱে ‘দণ্ডিনঃ পদলালিত্যং’ অংশটি সংযুক্ত কৰা দেখা যায়। এইখিনিতে প্ৰশ্ন হয় পদলালিত্য নো কি? ললিতস্য ভাৱঃ লালিত্যম্। পদগতং লালিত্যম্ পদলালিত্যম্। অৰ্থাৎ পদৰ সৌন্দৰ্য্যই লালিত্য। আলঙ্কাৰিক উদ্ভটে তেওঁৰ ‘কাব্যালঙ্কাৰসাৰসংগ্ৰহ’ নামৰ গ্ৰন্থত কাব্যৰ তিনিটা বৃত্তি স্বীকাৰ কৰি তিনিবিধ অনুপ্ৰাস অলঙ্কাৰ স্বীকাৰ কৰিছে। উপনাগৰিকা বৃত্তি, পুৰুষাবৃত্তি আৰু গ্ৰাম্যাবৃত্তি। এই উপনাগৰিকা বৃত্তিকেই অভিনৱগুপ্ত আদি আলঙ্কাৰিকে ললিতাবৃত্তি বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। প্ৰতিহাৰেন্দুৰাজ নামৰ আলঙ্কাৰিক গৰাকীয়ে সৰলভাৱে দেখুৱাই দিছে যে একে আখৰৰ দ্বিত্বৰ যদি যুক্তাক্ষৰ হয় (যেনে ক্ক, প্প, চ্চ ইত্যাদি), তেনেদৰে যদি বৰ্গৰ পঞ্চম বৰ্ণৰ যুক্তাক্ষৰ হয় (যেনে - ন্ত, ঙ্গ, ন্দ ইত্যাদি) আৰু তাৰ ফলত যদি অনুপ্ৰাস হয় তেতিয়া হ’লে উপনাগৰিকাবৃত্তি হয়। গতিকে ক’ব পৰা যায় যে শৃঙ্গাৰ, কৰুণ, শান্ত আদি মাধুৰ্য্য গুণসম্পন্ন ৰস সমূহৰ অনুকূল অনুপ্ৰাস অলঙ্কাৰৰ প্ৰাচুৰ্য্যত লালিত্যৰ সৃষ্টি হয়। দণ্ডীৰ ৰচনাত এই পদলালিত্যৰ প্ৰাচুৰ্য্য বিদ্যমান। সেয়ে দণ্ডীৰ কাব্যৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্যৰূপে পদলালিত্যৰ কথা কোৱা হৈছে। শাস্ত্ৰীয় ব্যাখ্যাৰ উপৰিও যদি ললিত পদৰ সাধাৰণ অৰ্থ সুন্দৰ বা ৰমণীয় গ্ৰহণ কৰা যায় তেতিয়াহ’লেও দেখা পোৱা যায় যে অনুপ্ৰাস আৰু যমক অলঙ্কাৰৰ প্ৰাচুৰ্য্যত দণ্ডীৰ ৰচনা ৰমণীয়। উদাহৰণস্বৰূপে নিম্নোদ্ধৃত বাক্যশাৰীত অনুপ্ৰাসৰ লালিত্য দেখা যায় — ‘সহকাৰ কিসলয়মকৰন্দাস্বাদনৰক্তকণ্ঠানাং মধুকৰকলকণ্ঠানাং কাকলীকলকলেন দিক্‌চক্ৰবাচালয়ন্, মানিনীমানসোৎকলিকামুপনয়ন’... ইত্যাদি। দণ্ডীৰ গদ্য সহজ, সৰল, বোধগম্য আৰু প্ৰবাহময়। ইয়াত অবান্তৰ বৰ্ণনাই পাঠকক ৰস আস্বাদনত ব্যাঘাত নজন্মায়। এইখন গ্ৰন্থত চুটি চুটি বাক্য শৈলী তথা প্ৰবচনমূলক উক্তিৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। সুবন্ধুৰ দৰে শ্লেষময় অথবা বাণভট্টৰ দৰে শ্লিষ্টোপমা, উৎপ্ৰেক্ষাদি অলঙ্কাৰবহুল, গাঢ়বন্ধযুক্ত সমাসবহুল গদ্যশৈলী যুক্ত নহয় দণ্ডীৰ গদ্য। ‘দশকুমাৰচৰিত’ৰ প্ৰায় প্ৰতি

পাতে পাতে আনুপ্ৰাসিক পদাৱলী সংযোজিত হোৱা দেখা যায়। গতিকে সহজেই বোধগম্য, প্ৰবাহময়, আনুপ্ৰাসিক চমৎকাৰৰ বাবে দণ্ডীৰ গদ্যই সহৃদয় সকলৰ হৃদয়গ্ৰাহ্যতা লাভ কৰি আহিছে।

জানি থোৱা ভাল

দণ্ডী বিৰচিত গদ্যকাব্য দুখন — 'অবন্তীসুন্দৰীকথা' আৰু 'দশকুমাৰচৰিত'। দুয়োখন কথা শ্ৰেণীৰ গদ্যকাব্য।

দণ্ডীকৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ — কাব্যাদৰ্শ।

সংস্কৃত সাহিত্যৰ গদ্যত্ৰয় — সুবন্ধুৰ 'ৱাসৱদত্তা', বাণভট্টৰ 'কাদম্বৰী' আৰু দণ্ডীৰ 'দশকুমাৰচৰিত'।

দণ্ডিনঃ পদলালিত্যম্ — দণ্ডীৰ কাব্যৰ প্ৰশংসামূলক এটি প্ৰসিদ্ধ বাক্য।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

৬ নং প্ৰশ্ন ঃ দণ্ডীক সংস্কৃত সাহিত্যৰ এগৰাকী সফল গদ্যকাৰ বুলি ভাবেনে? (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ কৰক)

....

....

....

৪.৪.৪ ধনপাল ঃ

সুবন্ধু, বাণভট্ট আৰু দণ্ডীৰ আৰ্বিভাৱৰ পাছৰ কালৰ এগৰাকী প্ৰসিদ্ধ গদ্যকাৰ হৈছে ধনপাল। ধনপালৰ 'তিলকমঞ্জৰী' এখন কথা শ্ৰেণীৰ গদ্যকাব্য। বাণভট্টৰ 'কাদম্বৰী' কথাকাব্যৰ অনুকৰণত ৰচিত এখন প্ৰেমমূলক কাব্যগ্ৰন্থ এইখন।

ধনপাল উজ্জয়িনীৰ কাশ্যপগোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ সৰ্বদেৱৰ পুত্ৰ আছিল। ঘটনাক্ৰমে ধনপালে জৈন ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰে। ধনপাল ভোজৰাজৰ পিতৃব্য মুঞ্জনৃপতি (খৃঃ ৯৭৫-১০২২) সভাকবি আছিল আৰু ৰজাৰ পৰা 'সৰস্বতী' উপাধি লাভ কৰিছিল বুলি ধনপালে উল্লেখ কৰিছে 'তিলকমঞ্জৰী' গ্ৰন্থত। ধনপালৰ স্থিতিকাল সেয়ে খৃঃ ১০ ম শতিকাৰ আদিভাগ বুলি ভাবিব পৰা যায়। ৰজা ভোজৰ অনুপ্ৰেৰণাত 'তিলকমঞ্জৰী' কথাখন লিখে। তিলকমঞ্জৰী আৰু সমৰকেতুৰ প্ৰেম গাঁথা ইয়াত চিত্ৰিত হৈছে। এইখন গ্ৰন্থত কাদম্বৰীৰ প্ৰভাৱ অতি সুস্পষ্ট। বাণভট্টই প্ৰদৰ্শন কৰা গদ্যশৈলী ধনপালে অতি সফলতাৰে অনুসৰণ কৰিছে। আনহাতে বাণভট্টতকৈ তুলনামূলকভাৱে ধনপালৰ গদ্য সৰল আৰু সহজে বোধগম্য। উপমা, উৎপেক্ষা পৰিসংখ্যা আদি অলঙ্কাৰৰ অতি সুন্দৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। বাণভট্টৰ দৰে বৰ্ণনচাতুৰ্য্যশালী ধনপাল বৰ্ণনীয় বিষয় অনুসৰি কোমল অথবা কঠোৰ বৰ্ণৰ সমাবেশ ঘটাই ঘটনা প্ৰবাহ আগবঢ়াই নিয়া ইয়াত দেখা যায়। ধনপালৰ 'তিলকমঞ্জৰী'ত সংস্কৃত গদ্যৰ ব্যৱহাৰিক ৰূপৰ নিদৰ্শন সততে দেখা যায়।

৪.৪.৫ বাদীভসিংহ ঃ

বাদীভসিংহ ৰচিত 'গদ্যচিন্তামণি' এখন মনোৰম গদ্য কাব্য। এঘাৰটা লম্বকত বিভক্ত এই গ্ৰন্থখনত জিনসেনৰ মহাপুৰাণ (খৃঃ ৮৯৭)ত বৰ্ণিত জীৱন্ধৰৰ কাহিনী বৰ্ণিত হৈছে। বাদীভসিংহৰ স্থিতিকাল একাদশ শতিকাৰ বুলি ভৰা হয়।

৪.৪.৬ সোড্‌ঢল ঃ

সোড্‌ঢলৰ 'উদয়সুন্দৰীকথা' এখন সুপ্ৰসিদ্ধ গদ্যকাব্য। গ্ৰন্থখনৰ ৰচনাকাল খৃষ্টীয় ১০২৬-১০৮০ বৰ্ষ বুলি ভবা হয়, কিয়নো এই সময়ছোৱাত ৰাজত্ব কৰা বৎস ৰজাৰ পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰিছিল গদ্যকাৰ গৰাকীয়ে। নাগৰাজ কন্যা উদয়সুন্দৰী আৰু প্ৰতিষ্ঠান নৃপতি মলয়বাহনৰ প্ৰেম কাহিনী গ্ৰন্থখনত চিত্ৰিত হৈছে। 'উদয়সুন্দৰীকথা' ৮ টা উচ্ছ্বাসত বিভক্ত। গ্ৰন্থৰ প্ৰাৰম্ভত কবিৰ বংশ বৰ্ণনা আৰু বাক্যৰচনাৰ ভূমিকা বৰ্ণিত হৈছে।

৪.৪.৭ বামণভট্ট বাণ ঃ

বামণভট্ট বাণৰ 'বেমভূপালচৰিত' এখন প্ৰসিদ্ধ গদ্যকাব্য। পঞ্চদশ শতাব্দীৰ ৰেড্ডীবংশীয় ৰজা বেমভূপাল কবি হোৱাৰ উপৰিও কবিসকলৰ আশ্ৰয়দাতা আছিল। বাণৰ 'হৰ্ষচৰিত'ৰ আৰ্হিত বিৰচিত 'বেমভূপালচৰিত' নিঃসন্দেহে ঐতিহাসিক তথ্যৰ আঁকৰ। গ্ৰন্থখনৰ গদ্যশৈলী অলঙ্কাৰপূৰ্ণ আৰু সুমধুৰ পদাৱলী বিশিষ্ট।

জানি থোৱা ভাল

ধনপালৰ 'তিলকমঞ্জৰী' এখন কথা শ্ৰেণীৰ গদ্য কাব্য। বাণভট্টৰ 'কাদম্বৰী'ৰ আৰ্হিত ৰচিত ৰমণীয় গদ্যকাব্য এইখন। 'গদ্যচিন্তামণি'ৰ ৰচক বাদীভসিংহ। 'উদয়সুন্দৰী কথা'ৰ ৰচক সোড্‌ঢল।

৪.৫ সাৰাংশ (Summing Up)

বৈদিক সাহিত্যৰ বুকুতে গদ্য সাহিত্যৰ বীজ অঙ্কুৰিত হৈছিল। সংস্কৃত ভাষাৰ প্ৰাচীনতম সাহিত্যকৃতি ঋগ্‌বেদ পদ্যাত্মক। ঋগ্‌বেদৰ নিগদাধ্যায়, কৃষ্ণজুৰ্বেদৰ তৈত্তিৰীয় সংহিতা, কাঠক সংহিতা, মৈত্ৰায়ণী সংহিতা, অথৰ্ববেদৰ ব্ৰাত্যকাণ্ড ইত্যাদিত সহজ-সৰল বাক্যৰ গদ্যৰ উপস্থিতি দেখা যায়। যাস্কৰ নিৰুক্ত তথা, কল্পসূত্ৰসমূহতো একশ্ৰেণীৰ সূত্ৰাত্মক শৈলীৰ গদ্যৰ উপস্থিতি পৰিলক্ষিত হয়। পুৰাণ সাহিত্যত বিশেষকৈ বিষ্ণুপুৰাণ আৰু 'শ্ৰীমদ্ভাগৱত'ত গদ্যৰ ৰচিত কিছু অংশ উপলব্ধ হয়। 'মহাভাৰত'তো গদ্যত ৰচিত কিছু অংশ পোৱা যায়। পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্য, শিলালেখ কেইখনমানত গদ্যৰ উপস্থিতি দেখা যায়। এইক্ষেত্ৰত 'ৰুদ্ৰদামনৰ গিৰ্নাৰ শিলালিপি, সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদপ্ৰশস্তি' উল্লেখনীয়। শাস্ত্ৰীয় গ্ৰন্থসমূহত বিশেষকৈ দৰ্শনৰ টীকাগ্ৰন্থসমূহত আকৰ্ষণীয় ৰূপত গদ্য উপস্থাপিত হোৱা দেখা যায়।

ব্যাকৰণশাস্ত্ৰৰ প্ৰসঙ্গত পাণিনিৰ 'অষ্টাধ্যায়ীত' কেইখনমান গদ্যকাব্যৰ নাম পোৱা যায় হয় যদিও সেইসমূহ অধুনা অনুপলব্ধ। পৰবৰ্তী কালত সুবন্ধুৰ পৰা সংস্কৃত সাহিত্যৰ গদ্যকাব্যৰ গৌৰৱময় অধ্যায় আৰম্ভ হয়। এই গদ্যকাব্যই সুবন্ধু, বাণভট্ট আৰু দণ্ডীৰ হাতত পূৰ্ণ বিকাশৰ স্তৰত উপনীত হয়। গদ্যকাব্যৰ সুবিস্তৃত পৰিক্ৰমাত তিনিটা স্তৰ লক্ষ্য কৰিব পৰা যায় — বৈদিক গদ্য, শাস্ত্ৰীয় গদ্য আৰু লৌকিক সংস্কৃত কাব্যাত্মক গদ্যকাব্য।

সংস্কৃত সাহিত্যত গদ্যতকৈ পদ্যৰ প্ৰাচুৰ্য্য বেছি। ছন্দোৱদ্ধ ৰচনা হৈছে পদ্য, আনহাতে ছন্দোবিহীন ৰচনা হৈছে গদ্য। পদ্যৰ শ্ৰুতি মাধুৰ্য্যই সহজে পাঠকক আকৰ্ষিত কৰে। পদ্য মনত ৰাখিবলৈ সহজ। পদ্যক বৰ্ণ, মাত্ৰা, ছন্দই নিয়ন্ত্ৰিত কৰে। আনহাতে গদ্য মুক্ত। কবি কল্পনাৰ মুক্ত প্ৰকাশ ঘটাব পৰা যায় গদ্যত। পদ্যতকৈ অধিক প্ৰযত্নৰে গদ্য ৰচনা কৰি আকৰ্ষণীয় কৰোতে কবিসকলৰ নৈপুণ্য পৰীক্ষিত হয়। কষটি শিলত সোণৰ বিশুদ্ধতা নিৰূপণৰ দৰে গদ্যতহে কবিত্ব নিৰূপিত হয় প্ৰকৃতাৰ্থত। এনেধৰণৰ ধাৰণাবোৰেও গদ্যৰ বিকাশৰ লগতে ক্ৰমে আগবাঢ়িব ধৰে।

অলঙ্কাৰশাস্ত্ৰসমূহে গদ্যৰ সংজ্ঞা, গদ্যৰ প্ৰকাৰ আদি সুনিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়া দেখা যায়। ছন্দোবিহীন ৰচনাক গদ্য বুলি কোৱা হৈছে যদিও ছন্দৰ চৰণৰ বৈশিষ্ট্যবিশিষ্ট গদ্যৰ কথাও উল্লেখ কৰা দেখা যায়। সমাসৰ ন্যূন্যতা অথবা আধিক্যই গদ্যৰ ভেদৰ ভেটি হোৱা পৰিলক্ষিত হয়। গদ্যত সমাসবহুলতা একপ্ৰকাৰ গদ্যকাৰৰ চাতুৰ্য্য প্ৰকাশৰ মাধ্যম হিচাবেও দেখা যায়। সমাসৰ আধিক্যই গদ্যৰ প্ৰাণ বুলি গদ্যসাহিত্যৰ বিকাশৰ প্ৰৱণতাৰ দেখা যায়। লাহে লাহে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰোক্ত ৰীতি সমূহৰ সমুচিত প্ৰয়োগত গদ্যকাৰসকলৰ মন নিবিষ্ট হয়। বৈদৰ্ভী, গৌড়ী, পাঞ্চালী আদি ৰীতিসমূহৰ চাতুৰ্য্যময় প্ৰকাশেৰে গদ্যকাব্যৰ উৎকৃষ্টতা প্ৰকাশ পায়। সুবন্ধু, বাণভট্ট আৰু কবিৰাজ - এই তিনিগৰাকী বক্ৰোক্তিমাৰ্গত সুনিপুণ বুলি খ্যাতি অৰ্জন কৰে। বাণভট্টই পাঞ্চালীৰীতিৰ প্ৰয়োগত নিপুণতা অৰ্জন কৰে বুলি প্ৰসিদ্ধি পোৱা যায়। 'দণ্ডিনঃ পদলালিত্যম্' বুলি দণ্ডীয়ে খ্যাতি অৰ্জন কৰা উপলব্ধ হয়। সেইবাবে দণ্ডী সৰ্বপ্ৰথম গদ্যকাব্যকাৰ হিচাবে সুপ্ৰসিদ্ধ। আকৌ তেখেত শ্লেষালঙ্কাৰৰ সুনিপুণ প্ৰয়োগেৰে কবিসমাজত সমাদৃত হৈছে। সুবন্ধুৰ একমাত্ৰ কৃতি ৱাসৱদত্তা কবি কল্পনাসমৃদ্ধ এক মনোৰোম গদ্যকাব্য। গদ্যসাহিত্যৰ অদ্বিতীয় অনন্য গদ্যকাৰ বাণভট্ট সৰ্বকালৰ এজন সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ গদ্যকাৰ। 'কাদম্বৰী' আৰু 'হৰ্ষচৰিত' এই দুইখন গদ্য কাব্যেৰে বাণভট্ট পৰবৰ্তী কালৰ আদৰ্শ গ্ৰন্থ প্ৰণেতা হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। বাণভট্টৰ বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ গদ্যশৈলীত, অতি আকৰ্ষণীয় বৰ্ণন- নৈপুণ্য, ৰস, গুণ, অলঙ্কাৰ, প্ৰকৃতিচিত্ৰণ চৰিত্ৰবৰ্ণন আদি অলেখ কাব্যিক উপাদান পৰিলক্ষিত হয়। এইবোৰ গুণেৰে পৰিপুষ্ট 'কাদম্বৰী' সংস্কৃতগদ্যসাহিত্যৰ অনুপম কৃতি। 'কাদম্বৰী' এখন কাব্যই নহয় তদানীন্তন ভাৰতৰ সমাজ জীৱনৰ সকলোবোৰ দিশৰে প্ৰতিফলন ঘটা এখন বিশাল ভাণ্ডাৰ। সেয়ে বাণভট্টই কবিসমাজত চিৰনমস্য এজন কবি। দণ্ডীৰ গদ্যশৈলীও বিশেষ গুণবিশিষ্ট। 'দশকুমাৰচৰিত' গ্ৰন্থখনতো প্ৰাচীন ভাৰতৰ সেই সময়ৰ ৰাজকীয় ব্যৱস্থা,

জলপৰিবহন, আৰ্থিকব্যৱস্থা, বিদেশী জাতিৰ আগমন, লোকব্যৱহাৰ আদিৰ প্ৰতিফলন ঘটিছে। দণ্ডীৰ পাছত গদ্য সাহিত্যৰ উজ্জ্বলতম কৃতি দেখা নাযায় যদিও ধনপাল, সোড্ঢল আদি গদ্যকাৰ সকলৰ উপস্থিতি দেখা যায় আৰু তেওঁলোকৰ নিজৰ নিজৰ ৰচনা অত্যুৎকৃষ্ট নহলেও সংস্কৃতসাহিত্যৰ চানেকী বহন কৰে।

৪.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১। সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যৰ উদ্ভৱ, প্ৰাচীনতা আৰু ক্ৰমবিকাশ সম্বন্ধে আলোচনা যুগুত কৰক।

২। সংস্কৃত গদ্যৰ বৈশিষ্ট্য আৰু শৈলী সম্বন্ধে এটি আলোচনা উপস্থাপন কৰক।

৩। ‘বাণোচ্ছিষ্টং জগৎ সৰ্বম্’ — কথাষাৰিৰ তাৎপৰ্য্য বিশ্লেষণ কৰক।

৪। সংস্কৃত গদ্য আৰু পদ্যৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য কি?

৫। সংস্কৃত গদ্যৰ বৈশিষ্ট্য আৰু শৈলীৰ ওপৰত বিস্তৃত আলোচনা যুগুত কৰক।

৬। গদ্যকাৰ হিচাপে সুবন্ধুৰ কাব্যৰ বৈশিষ্ট্য আলোচনা কৰক।

৭। সুবন্ধুৰ ৰাসৱদত্তাৰ কাহিনীৰ ওপৰত আলোকপাত কৰক।

৮। সুবন্ধুৰ গদ্যশৈলীৰ ওপৰত বিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়াওক।

৯। বাণভট্টৰ ‘কাদম্বৰী’ৰ কাহিনী চিত্ৰণৰ ওপৰত আলোকপাত কৰক।

১০। ‘কাদম্বৰী’ৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণ সম্পৰ্কে আলোচনা উপস্থাপন কৰক।

১১। বাণভট্টৰ বৰ্ণন নৈপুন্যৰ আভাস দাঙি ধৰক।

১২। বাণভট্টৰ গদ্য শৈলীৰ ওপৰত বিস্তৃত আলোচনা উপস্থাপন কৰক।

১৩। সংস্কৃত সাহিত্যত দণ্ডীৰ অৱদানৰ ওপৰত আলোকপাত কৰক।

১৪। দণ্ডীৰ কাব্যৰ বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত বিস্তৃত আলোচনা প্ৰস্তুত কৰক।

১৫। ‘দণ্ডিনঃ পদলালিত্যম্’ — কথাষাৰ যুক্তি সহকাৰে দেখুৱাই দিয়ক।

১৬। সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ ইতিহাস আৰু ক্ৰম বিকাশৰ ওপৰত বিস্তৃত আলোচনা দাঙি ধৰক।

১৭। গদ্যকাৰ দণ্ডীৰ পৰৱৰ্তী কালৰ গদ্যকাৰ সকলৰ অৱদানৰ বিষয়ে এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰক।

৪.৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১) শৰ্মা, ড° থানেশ্বৰ, সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ, গুৱাহাটী -১, ২০১৭

২) শৰ্মা, প্ৰভাত চন্দ্ৰ, কাদম্বৰী, আনন্দৰাম বৰুৱা ভাষা কলা সংস্কৃতি সংস্থা, অসম, ২০০০

৩) গোস্বামী, হৰমোহন দেৱ, সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী, বুকলেণ্ড, গুৱাহাটী-১, সপ্তম প্ৰকাশ, ১৯৯২

৪) শাস্ত্ৰী, কৃষ্ণমোহন, কাদম্বৰী, চৌখম্বা সংস্কৃত সংস্থান, বাৰাণসী, ২০০০
৫) শাস্ত্ৰী, বিশ্বনাৰায়ণ, সাহিত্যদৰ্পণ, শৰাইঘাট প্ৰকাশন, গুৱাহাটী ২১, ১৯৯৯
৬) কালে, এম আৰ, দশকুমাৰচৰিত, মতীলাল বানাৰসী দাস, নিউ দিল্লী, ১৯৮৬
৭) উপাধ্যায়, বলদেৱ, সংস্কৃত সাহিত্য কা ইতিহাস, খণ্ডেলৱাল প্ৰেস এণ্ড পাবলিকেশনস্ বাৰাণসী, ১৯৯৯

* * *

পঞ্চম অধ্যায়
সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ নৱ্যধাৰা

বিভাগৰ গঠন ঃ

৫.১ ভূমিকা (Introduction)
৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
৫.৩ আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ বিকাশ
৫.৪ আধুনিক সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ ভাগসমূহ
৫.৫ আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ কেইজনমান উল্লেখযোগ্য গদ্যকাৰ
৫.৬ আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ কেইখনমান উল্লেখনীয় গদ্যকাব্য
৫.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
৫.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
৫.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৫.১ ভূমিকা (Introduction)

সংস্কৃত সাহিত্য মূলতে দুটা ভাগত বিভক্ত। সেইকেইটা হ'ল — বৈদিক সংস্কৃত সাহিত্য আৰু লৌকিক সংস্কৃত সাহিত্য। বৈদিক সাহিত্যৰ ভিতৰত সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ অন্তৰ্ভুক্ত আৰু ইয়াৰ পৰৱৰ্তী সাহিত্যসমূহ লৌকিক সংস্কৃতৰ অন্তৰ্ভুক্ত। বৈদিক সাহিত্যৰ সংহিতাভাগৰ অধিকাংশই পদ্যাত্মক। কিন্তু এই বৈদিক সাহিত্যতেই সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ বীজ ৰোপন হৈছিল বুলি ক'ব লাগিব। কিয়নো ঋগবেদৰ নিগদাধ্যায়, কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ অন্তৰ্গত তৈত্তিৰীয়-সংহিতা, কঠসংহিতা, মৈত্ৰায়নী সংহিতা, অথৰ্ববেদৰ ব্ৰাত্যকাণ্ড আদিয়ে প্ৰাচীন গদ্য সাহিত্যৰ চিনাকী দিয়ে। ইয়াৰ উপৰিও সমগ্ৰ ব্ৰাহ্মণ সাহিত্য, আৰণ্যক আৰু উপনিষদৰ কিছুমান আখ্যানৰ মাজেৰেও সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যই বিকাশ লাভ কৰে। সূত্ৰ সাহিত্যসমূহতো কিছু গদ্য সাহিত্যৰ আভাস পোৱা যায়। এইক্ষেত্ৰত মহাভাৰত আৰু পুৰাণসমূহৰ গদ্যাংশসমূহৰ কথাও আমি উল্লেখ কৰিব লাগিব। আনহাতে চিকিৎসা বিষয়ক গ্ৰন্থ যেনে চৰক সংহিতা আৰু সুশ্ৰুত সংহিতাৰ গদ্যংশভাগ, পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্য, পুৰণি শিলালেখ, তাম্ৰলেখ আদিত গদ্যাত্মক শৈলীৰ প্ৰতিফলন ঘটা দেখা যায়। আনহাতে, বিভিন্ন গ্ৰন্থৰ ওপৰত লিখা ভাষ্যসমূহ যেনে — 'মীমাংসাসূত্ৰ'ৰ ওপৰত লিখা 'শবৰভাষ্য', 'নাট্যসূত্ৰ'ৰ ওপৰত লিখা 'বাৎসায়নভাষ্য', ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ওপৰত লিখা 'শাংকৰভাষ্য' ইত্যাদি ভাষ্যসমূহৰ অধিকাংশই গদ্যশৈলীত ৰচিত। সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিভিন্ন ৰচনাত যদিও গদ্য কাব্যৰ আংশিক প্ৰদৰ্শন দেখা যায়, কথা আৰু আখ্যায়িকাৰ মাজেৰে সংস্কৃত গদ্যকাব্যই পূৰ্ণতা লাভ কৰে।

সংস্কৃত পদ্য সাহিত্যই যদিও খুব তীব্ৰ বেগত বিকাশ লাভ কৰা দেখা যায়, গদ্যকাব্যৰ সংখ্যা কিন্তু তেনেই তাকৰ। লেখক আৰু পাঠকৰ পদ্যৰ প্ৰতিহে অধিক আগ্ৰহ থকা দেখা গৈছিল। কণ্ঠস্থ কৰিবলৈ সুবিধা হোৱাৰ বাবে গদ্যতকৈ পদ্যৰ ৰচনা তথা পঠনৰ ক্ষেত্ৰত মানুহে অধিক গুৰুত্ব দিয়া দেখা গৈছিল। কিন্তু ইমানখিনিৰ পিছতো গদ্যকাব্যই নিজৰ ব্যৱহাৰিক মহত্বৰ বলত সমাজত প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। গদ্যৰ ক্ষেত্ৰত সেয়েহে কোৱা হৈছিল — 'গদ্যং কৱীনাং নিকষং বদন্তি' অৰ্থাৎ 'গদ্য কবিসকলৰ কষটিশিলা'। সংস্কৃত সাহিত্যত নিজৰ গদ্যকাব্যৰ জৰিয়তে প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰা গদ্যকাৰসকলৰ ভিতৰত সুবন্ধু, বাণভট্ট, দণ্ডী, ধনপাল, বাদীভসিংহ, সোড্‌ঢল, বামণভট্ট বাণ আদিৰ নাম উল্লেখনীয়।

সংস্কৃত সাহিত্যৰ বৰ্তমান উপলব্ধ গদ্যকাৰ সকলৰ ভিতৰত সুবন্ধুকেই প্ৰথম বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত গ্ৰন্থখন হ'ল 'ৰাসৱদত্তা'। আনহাতে, কাব্য তথা নাটকৰ ক্ষেত্ৰখনত কালিদাসে যেনেদৰে অভূতপূৰ্ব কীৰ্তি লাভ কৰিছে, ঠিক তেনেদৰে গদ্যকাব্যৰ ক্ষেত্ৰখনত বাণভট্টয়ো বিশেষ যশস্যা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। বাণভট্টৰ দ্বাৰা ৰচিত দুখন গদ্যকাব্য হ'ল — 'কাদম্বৰী' আৰু 'হৰ্ষচৰিত'। 'কাদম্বৰী' কথাকাব্য আৰু 'হৰ্ষচৰিত' আখ্যায়িকাৰূপে সুপ্ৰসিদ্ধ। সুবন্ধুৰ 'ৰাসৱদত্তা' আৰু বাণভট্টৰ 'কাদম্বৰী'ৰ পিছতেই দণ্ডীৰ 'দশকুমাৰচৰিত'ৰ খ্যাতি বিশ্বপ্ৰসিদ্ধ। এই তিনিওখন গ্ৰন্থক একেলগে 'গদ্যত্ৰয়' বুলি জনা যায়। দণ্ডীৰ 'দশকুমাৰচৰিত' দহজন কুমাৰৰ বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ জীৱনৰ চৰিতপুথি। আকৌ, ধনপালৰ 'তিলকমঞ্জৰী', বাদীভসিংহৰ 'গদ্যচূড়ামণি', সোড্‌ঢলৰ 'উদয়সুন্দৰী', বামণভট্ট বাণৰ 'বেমভূপালচৰিত' আদি গদ্যকাব্যই সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ ভেটি টনককিয়াল কৰি থৈ গৈছে।

৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যৰ বিকাশ সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব;
- বৈদিক আৰু লৌকিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ মাজেৰে আহি গদ্য সাহিত্যই কেনেদৰে আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যত বহুমুখী ৰূপ ধাৰণ কৰিলে সেই বিষয়ে জানিবলৈ পাৰিব;
- আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ ভাগবোৰৰ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব;
- আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ কেইজনমান উল্লেখযোগ্য গদ্যকাৰৰ বিষয়ে তথা তেওঁলোকৰ দ্বাৰা ৰচিত গদ্যকাব্যসমূহৰ বিষয়ে পৰিচয় লাভ কৰিব।

৫.৩ আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ বিকাশ

সংস্কৃত সাহিত্যত পদ্যৰ পিছতেই গদ্যকাব্যৰ বিকাশ ঘটা পৰিলক্ষিত হয়। বৈদিক বাঙ্ময় গদ্য আৰু পদ্য উভয়তেই নিবদ্ধ আছিল। 'ঋগবেদ' পদ্যবদ্ধ আৰু 'যজুৰ্বেদ' গদ্যবদ্ধ

আছিল। ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক, উপনিষদ সমূহতো গদ্যবদ্ধ দফা পোৱা যায়। ইয়াৰ পিছত পঞ্চতন্ত্ৰ, হিতোপদেশ আদি কথা সাহিত্যৰ মাজেৰে সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যই বিকাশ লাভ কৰিলে। 'বৃহৎকথা', 'বেতালপঞ্চবিংশতি', 'সিংহাসনদ্বাত্ৰিংশিকা' আদি গ্ৰন্থসমূহেও কথাকাব্যৰ বিকাশত বৃহৎ অৱদান আগবঢ়াইছে। আনহাতে কথা আৰু আখ্যায়িকাৰ জৰিয়তে প্ৰাচীন গদ্যসাহিত্যই পূৰ্ণতা লাভ কৰা দেখা যায়। এনেদৰে বিভিন্ন গদ্যকাব্যৰ মাজেদি সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যই বিকাশ লাভ কৰি আধুনিক যুগত খোজ পেলায়। বিভিন্ন আধুনিক সংস্কৃত লেখকৰ উপন্যাস, নিবন্ধ, লঘুকথা, দীৰ্ঘকথা, জীৱনবৃত্ত, যাত্ৰাবৃত্ত আদিৰ মাজেৰে আধুনিক সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যই বিকাশ লাভ কৰিবলৈ ধৰে।

সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত দেখা যায় যে নতুন নতুন শৈলীসমূহত ৰচিত গদ্যকাব্যসমূহৰ প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰৰ ক্ষেত্ৰত পত্ৰিকাসমূহে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে। সৰ্বপ্ৰথম সংস্কৃত উপন্যাস হিচাপে সৰ্বজনস্বীকৃত পণ্ডিত অম্বিকাদত্ত ব্যাসদেৰৰ দ্বাৰা ৰচিত উপন্যাস 'শিৱৰাজবিজয়' 'সংস্কৃতচন্দ্ৰিকা' নামৰ পত্ৰিকাখনত ধাৰাবাহিক ৰূপত প্ৰকাশ পায়। ইয়াৰ উপৰি অপ্পাশাস্ত্ৰী ৰাশিৱডেকৰৰ 'কুমুদ্বতী' নামৰ উপন্যাসখনো সংস্কৃত চন্দ্ৰিকা'ত প্ৰকাশ পায় আৰু বিশেষ সমাদৰ লাভ কৰে। বাণভট্টৰ 'কাদম্বৰী' আদি গ্ৰন্থ যদিও উপন্যাস শৈলীৰ পূৰ্বজ বুলি ধৰা হয় তথাপি আধুনিক কালৰ সংস্কৃত উপন্যাস সমূহৰ লিখনশৈলী সম্পূৰ্ণ পৃথক। ইয়াৰ উপৰিও কিছুমান ললিত নিবন্ধ, ব্যংগ্যাৰ্থমূলক কাহিনী, লঘুকথা, কথানিকা, জীৱনবৃত্ত, যাত্ৰাবৃত্ত আদি সংস্কৃত ৰচনাসমূহ বিভিন্ন পত্ৰিকাত প্ৰকাশ পায় আৰু এনেদৰে আধুনিক সংস্কৃত গদ্য ৰচনাসমূহে প্ৰসাৰতা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। ইয়াৰ ভিতৰত ভট্ট মথুৰানাথ শাস্ত্ৰীয়ে 'সংস্কৃতৰত্নাকৰ'ত এশ কথা, উপন্যাস, নিবন্ধ আদি লিখে যাৰ ফলত আধুনিক গদ্যসাহিত্যই বিকাশ লাভ কৰে। ঠিক তেনেদৰে ড° বেংকটৰাঘৱনেও (১৯০৮-৭৯) দেশৰ সাহিত্য অকাদমীৰ মুখ্য পত্ৰিকা 'সংস্কৃতপ্ৰতিভা'ৰদ্বাৰা ভাৰতৰ সংস্কৃত নৱলেখকসকলক প্ৰোৎসাহিত কৰি আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিকাশ লাভৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে।

আধুনিক যুগৰ গদ্য কাব্যসমূহৰ বিষয়বস্তু নিৰ্বাচনৰ ক্ষেত্ৰত যথেষ্ট পৰিৱৰ্তন দেখা যায়। আধুনিক যুগৰ সংস্কৃত গদ্যকাৰসকলে দেৱদেৱীসকলৰ স্তুতি বা আখ্যানৰ পৰিৱৰ্তে ৰাষ্ট্ৰনেতা, সমাজসেৱক, বিশ্বশান্তিৰ আৱশ্যকতা, সামাজিক, ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক অৱস্থা, দুৰ্নীতি, ভ্ৰষ্টাচাৰ, দুৰ্বলৰ ওপৰত বলীৰ প্ৰভাৱ, পুৰুষপ্ৰধান দেশৰ নগ্ন স্বৰূপ, মহিলাসকলৰ দৈনন্দিন সংগ্ৰাম আদি বিভিন্ন নিত্য নৈমিত্তিক ঘটনা তথা ব্যৱহাৰিক দিশক বিষয়বস্তু হিচাপে লৈ গদ্য ৰচনা কৰা দেখা যায়। সামাজিক বিভিন্ন দিশৰ ওপৰত সংস্কৃত ভাষাত উপন্যাস, নিবন্ধ আদি ৰচনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও সমাজত সৃষ্টি হোৱা অনিয়ম, বিষমতা, ৰাজনৈতিক চক্ৰপাক আদিৰ ওপৰতো সংস্কৃত ভাষাত বিভিন্ন ব্যংগাৰ্থক নিবন্ধ ৰচনা কৰা হৈছে। বিষয়বস্তুৰ নৱীনতা তথা ব্যৱহাৰিক দিশসমূহে আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যক এক বিস্তৃত পৰিসৰ প্ৰদান কৰা দেখা যায়।

জানি থোৱা ভাল

আধুনিক সংস্কৃত গদ্যৰচনাত বহুধৰণৰ নতুন শৈলী সংযুক্ত হোৱা দেখা যায়। বহুতো ক্ষেত্ৰত পাশ্চাত্য ৰচনাৰ প্ৰভাবো দেখিবলৈ পোৱা যায়। গদ্য সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰখনত সংস্কৃত উপন্যাসবোৰো সংযুক্ত হোৱা দেখা যায়। কাহিনীৰ বাস্তৱধৰ্মিতা, লিখনশৈলীৰ সৰলতা, সমাজতাত্ত্বিক ভাৱৰ প্ৰতিফলন আদি এইবোৰ গ্ৰন্থৰ আকৰ্ষণৰ কেন্দ্ৰবিন্দু।

৫.৪ আধুনিক সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ ভাগসমূহ

সংস্কৃত গদ্য কাব্যৰ বিভিন্ন ভাগ যেনে কথা, আখ্যায়িকা আদি প্ৰাচীন কালৰ পৰাই প্ৰচলিত হৈ আছে। মহাকবি বাণভট্টৰ ৰচনা 'হৰ্ষচৰিত' আৰু 'কাদম্বৰী'ক সংস্কৃত সাহিত্যৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট গদ্য হিচাপে মনা হয় আৰু পিছৰ যুগত এই দুয়োখন গদ্যকাব্যৰেই আলম লৈ গদ্যকাৰসকলে বিভিন্ন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা দেখা যায়। আনকি যেতিয়া আধুনিক কালত পাশ্চাত্য প্ৰভাৱৰ ফলত সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যত উপন্যাস, লঘুকথা আদিৰ দৰে গদ্যৰ অইন অইন ভাগসমূহৰ আৱিৰ্ভাৱ হ'ল তেতিয়াও কিছুমান গদ্যকাৰে সেই প্ৰাচীন ধাৰাকেই অৱলম্বন কৰি গদ্যকাব্য ৰচনা কৰি গ'ল। আনফালে আধুনিক সংস্কৃত গদ্যকাৰসকলে এক সহজ সৰল তথা নতুন পদ্ধতি অৱলম্বন কৰি গদ্যকাব্য ৰচনা কৰা দেখা যায়, যিসমূহ গদ্যকাব্য অতি সহজে বোধগম্য। যদিও আধুনিক যুগত পদ্যতকৈ গদ্যৰ সৃষ্টি কম তথাপিও প্ৰাচীন কালৰ সংস্কৃত গদ্য কাব্যৰ নব্যধাৰা বৰ্তমানেও প্ৰৱহমান হৈ আছে।

ইতিমধ্যে আপোনালোকে জানিছে যে সংস্কৃত গদ্য মূলতে চাৰিপ্ৰকাৰৰ। সেই কেইটা হ'ল — মুক্তক, বৃত্তগন্ধি, উৎকলিকাপ্ৰায় আৰু চুৰ্ণক। এই চাৰিপ্ৰকাৰৰ ৰচনা য'ত বিৰাজমান সেয়াই গদ্যকাব্য। প্ৰতিপাদ্য বিষয়বস্তুৰ ফালৰ পৰা গদ্যকাব্য কথা আৰু আখ্যায়িকা ৰূপে বিভক্ত। কথা হ'ল কবিকল্পিত আৰু আখ্যায়িকা হ'ল সত্য ঘটনাৰ ওপৰত আধাৰিত। ইয়াৰ উপৰিও হেমচন্দ্ৰই 'কাব্যানুশাসন' গ্ৰন্থত আখ্যায়িকা, কথা, খণ্ড-কথা, পৰিকথা, আখ্যান, উপাখ্যান, প্ৰৱহ্লিকা, মণিকুল্যা, বৃহৎকথা, উপকথা আৰু ক্ষুদ্ৰকথা ৰূপে গদ্যকাব্যক বিভিন্ন ভাগত ভাগ কৰিছে। আধুনিক সংস্কৃত গদ্যকাব্যসমূহৰো বিভিন্ন শৈলী দেখা যায়। আধুনিক সংস্কৃত পণ্ডিত অভিৰাজ ৰাজেন্দ্ৰ মিশ্ৰই নব্য সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ চাৰিটা ভাগ স্বীকাৰ কৰা দেখা যায়। সেইকেইটা হ'ল — উপন্যাস, লঘুকথা, দীৰ্ঘকথা আৰু কথানিকা। আনহাতে, নিবন্ধ, যাত্ৰাবৃত্ত, জীৱনবৃত্ত, আত্মকথা আদিও আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত। আধুনিক গদ্যকাব্যৰ এই ভাগসমূহৰ বিষয়ে তলত সংক্ষেপে আলোচনা কৰা হ'ল —

উপন্যাস ঃ ভাৰতবৰ্ষত উপন্যাসৰ অস্তিত্ব সহস্ৰবৰ্ষ প্ৰাচীন। সুবন্ধুৰ 'ৱাসৱদত্তা' আৰু বাণভট্টৰ 'কাদম্বৰী'ৰো কিছু ক্ষেত্ৰত ঔপন্যাসিক বৈশিষ্ট্য থকা পৰিলক্ষিত হয়

কিয়নো আধুনিক যুগৰ উপন্যাসসমূহত থকাৰ দৰে এই দুখন গ্ৰন্থতো কিছুমান সৰু সৰু উপাদান বা দৃশ্যৰ বিস্তৃত তথা জীৱিত বৰ্ণনা পোৱা যায়। আধুনিক যুগৰ গদ্যসাহিত্য কিন্তু অত্যধিক সমাসবদ্ধ তথা শ্লেষযুক্ত হোৱাৰ পৰিবৰ্তে খুব সহজ সৰল আৰু সহজেই বোধগম্য। আধুনিক সংস্কৃত গদ্যকাৰ সকলৰ মাজত আমি ১৮ শতিকাৰ বিশ্বেশ্বৰ পাণ্ডেয়ৰ 'মন্দাৰমঞ্জৰী'ৰ কথা পাওঁ। 'মন্দাৰমঞ্জৰী' এখন উপন্যাসধৰ্মী গদ্যকাব্য। এই উপন্যাসখন উত্তৰাখণ্ডৰ অলমোৰা নামৰ জিলাত ৰচিত বুলি জনা যায়। যদিও ১৮ শতিকাৰ 'মন্দাৰমঞ্জৰী'ৰ কথা পোৱা যায়, তথাপিও সংস্কৃত পণ্ডিতসকলে প্ৰ. অম্বিকাদত্ত বিৰচিত 'শিবৰাজবিজয়ম্' নামৰ উপন্যাসখনকেই আধুনিক যুগৰ সৰ্ব প্ৰথম সংস্কৃত উপন্যাস হিচাপে স্বীকৃতি প্ৰদান কৰে। ভাৰতত মোগলৰ সাম্ৰাজ্য, শাসন, অত্যাচাৰ আদিৰ বিৰুদ্ধে ছত্ৰপতি শিৱাজী মহাৰাজে যি সশস্ত্ৰ আন্দোলন কৰিছিল, তাৰেই ভেটিতেই ৰচিত অম্বিকাদত্তৰ "শিৱৰাজবিজয়ম্" নামৰ উপন্যাসখন। দক্ষিণ ভাৰতৰ অন্ধ্ৰপ্ৰদেশৰ বিজয়নগৰৰ ৰজা আনন্দ গজপতিনাথৰ ৰাজ পণ্ডিত প্ৰসিদ্ধ বিদ্বান পণ্ডিত নৰসিংহাচাৰ্য্যই 'সৌদামিনী' নামৰ এখন উপন্যাস ৰচনা কৰে (১৯০৫ চন)। 'সৌদামিনী' আঠটা ভাগত বিভক্ত। বালকুন্নন নম্বুদ্ৰিৰ 'সুভদ্ৰা' (১৮৯১-১৯৪৬) নামৰ উপন্যাসখনত নাৰীজীৱনৰ ব্যথা সম্পৰ্কে বৰ্ণনা আছে। আনহাতে, অসমৰ সুপ্ৰসিদ্ধ পণ্ডিত বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰীৰ সংস্কৃত উপন্যাস 'অৱিনাশি' অন্যতম (১৯৮৬) সংস্কৃত সাহিত্য। উক্ত উপন্যাস ৭ ম শতিকাৰ ৰজা ভাস্কৰবৰ্মাৰ জীৱন-বুৰঞ্জীৰ ওপৰত আধাৰিত। ইয়াৰ উপৰিও আধুনিক প্ৰখ্যাত গদ্যকাৰ ড° ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠীৰ দ্বাৰা ৰচিত 'বিক্ৰমচৰিত', 'অন্যচ্চ' আৰু 'তাণ্ডৱ' নামে তিনিখন সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত উপন্যাস গ্ৰন্থ আছে। লঘু উপন্যাসমূহৰ ভিতৰত নগেন্দ্ৰনাথ সেন (১৯১৮)ৰ 'কল্যাণী', বলভদ্ৰ শৰ্মাৰ 'বিয়োগিনী বালা' (সংস্কৃতচন্দ্ৰিকা, ১৯০৬), গোপাল শাস্ত্ৰীৰ অতিৰুপাচৰিতম্ (সঃ সাঃ পৰিষদ পত্ৰিকা, ১৯০৮), ভট্ট মথুৰানাথ শাস্ত্ৰীকৃত 'অনাদৃতা' আদি অন্যতম।

বিংশ শতিকাৰ মাজভাগত একাধিক গদ্যকাৰে শৈলী তথা বিষয়বস্তুৰ বিভিন্নতা প্ৰয়োগ কৰি বহুতো উপন্যাস ৰচনা কৰি উলিয়াইছে। ইয়াৰ ভিতৰত ড° ৰামজী উপাধ্যায় বিৰচিত 'দ্বা সপৰ্ণা' আৰু 'সত্যহৰিশ্চন্দ্ৰোদয়' সুপ্ৰসিদ্ধ। নাৰায়ণ শাস্ত্ৰীয়ে দেশৰ দৰিদ্ৰ শ্ৰেণীৰ কথা বৰ্ণনা কৰি 'দৰিদ্ৰাণাং হৃদয়ম্' নামে উপন্যাস এখন ৰচনা কৰে। ঠিক তেনেদৰে আধুনিক সংস্কৃত উপন্যাসসমূহৰ ভিতৰত আচাৰ্য্য ৰামদেৱ ৰচিত 'জয়দৰিদ্ৰনাৰায়ণ', বিহাৰীলাল শৰ্মাৰদ্বাৰা ৰচিত 'মংগলায়তন', বিদ্যাধৰ দ্বিবেদীৰদ্বাৰা ৰচিত 'চক্ৰবত্ পৰিবৰ্তন্তে' ইত্যাদি অন্যতম। ইয়াৰ উপৰিও আধুনিক যুগৰ প্ৰমুখ উপন্যাসকাৰ সকলৰ ভিতৰত অম্বিকাদত্ত ব্যাস, মেধাব্ৰত শাস্ত্ৰী, শ্ৰীনিবাস শাস্ত্ৰী, ৰুদ্ৰদত্ত পাঠক, দুৰ্গাদত্ত শাস্ত্ৰী, শ্ৰীনাথ হসুৰকৰ, সত্যপ্ৰকাশ সিংহ, শ্যাম বিমল, শ্ৰীকান্ত আচাৰ্য্য, ৰামশৰণ ত্ৰিপাঠী আদিৰ নাম উল্লেখযোগ্য।

লঘুকথা ঃ ভাৰতবৰ্ষত আধুনিক যুগৰ লঘুকথাৰ বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত যদিও পাশ্চাত্য সাহিত্যৰ প্ৰভাৱ থকা বুলি বহুতেই ক'ব খোজে, তথাপিও এই কথা বিনাদ্বিধাই মানি

ল’ব নোৱাৰি। কিয়নো বেদ আৰু পুৰাণৰ সংক্ষিপ্ত আখ্যানবোৰক লঘুকথা বুলিয়েই ক’ব পাৰি। আনহাতে ‘পঞ্চতন্ত্ৰ’ৰ কাহিনী সমূহকো গল্প সাহিত্যৰ জননী বুলিব পাৰি, যিসমূহক লঘুকথাৰ অন্তৰ্গত বুলি ধৰিব পাৰি। আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ পথাৰখনত লঘুকথাৰ অত্যধিক জনপ্ৰিয়তা দেখা যায়। প্ৰায় ডেৰ হাজাৰ বছৰ ধৰি সংস্কৃত ভাষাত আধুনিক সংস্কৃত গদ্যকাৰসকলে ৰচনা আগবঢ়াই আহিছে।

ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰ. শ্ৰীধৰ ৰচিত ‘কথা-কৌতুক’ নামৰ লঘুকথা গ্ৰন্থখন য়ুসুফ আৰু জুলেখাৰ কাহিনীৰ ওপৰত আধাৰিত। আনহাতে, নাৰায়ণ বালকৃষ্ণ গোডবোলে নামৰ গদ্যকাৰজনে ঈসপৰ সাধুসমূহ সংস্কৃতত অনুবাদ কৰি “ঈসব্‌নীতি কথা” নামে লঘুকথা নিৰ্মাণ কৰে। সময়ে সময়ে বিভিন্ন সংস্কৃত পত্ৰিকা সমূহতো কিছুমান লঘুকথা প্ৰকাশিত হোৱা দেখা যায়। এই পত্ৰিকা সমূহৰ ভিতৰত ‘সংস্কৃতচন্দ্ৰিকা’, ‘সংস্কৃত সাহিত্য পৰিষদ পত্ৰিকা’ আদি অন্যতম। পত্ৰিকাসমূহত প্ৰকাশিত লঘুকথাসমূহৰ ভিতৰত বৰদাৰাজ শৰ্মাৰদ্বাৰা ৰচিত ‘কস্যামপৰাধঃ’ (১৯৩৬-১৯৩৭), ‘কিমিদমাকুতম্‌’ (১৯৩৭-৩৮), ‘কিং স্বতন্ত্ৰা অহো অন্যথা’ (১৯৩৯-৪০), ‘কস্যাহম্‌’ (১৯৩৯-৪০) আদি উল্লেখনীয়। দক্ষিণ ভাৰতৰ আৰ. ৰংগাচাৰ্য্য শিৰোমণি দেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত ‘আই. সী. এছ. জামাতা’ শীৰ্ষক লঘুকথা ‘সংস্কৃত সাহিত্য পৰিষদ পত্ৰিকা’ত প্ৰকাশ পায়। উক্ত লঘুকথা কাব্য হাস্যৰসাত্মক। ইয়াৰ উপৰিও তেখেতৰ দ্বাৰা ৰচিত ‘নগৰপৰিপালনসভা’ শীৰ্ষক লঘুকথা কাব্যখনৰ কাহিনীভাগ নগৰপালিকাৰ নিৰ্বাচনৰ ওপৰত আধাৰিত। আনহাতে বিংশ শতিকাৰ গদ্যকাৰ সকলৰ ভিতৰত ভট্টমথুৰানাথ শাস্ত্ৰী, গিৰিধৰ শৰ্মা চতুৰ্বেদী, সূৰ্য্যনাৰায়ণ আচাৰ্য্য, গণেশ ৰাম শৰ্মা (ৰাজস্থান), শ্ৰীধৰ প্ৰসাদ পন্ত সুধাংশু (উত্তৰ প্ৰদেশ) আদিৰ নাম উল্লেখনীয়। ইয়াৰ উপৰিও আধুনিক লঘুকথা নিৰ্মাতাসকলৰ ভিতৰত হৰিকৃষ্ণ শাস্ত্ৰী, অভিৰাজ ৰাজেন্দ্ৰ মিশ্ৰ, স্বামীনাথ আত্ৰেয়, ৰেবাপ্ৰসাদ দ্বিবেদী, কেশৱ চন্দ্ৰ দাস, ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠী, পদম শাস্ত্ৰী আদিৰ নাম সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। স্বামিনাথ আত্ৰেয়ৰ দ্বাৰা ৰাজনৈতিক প্ৰেক্ষাপটৰ ওপৰত ৰচিত ‘বুদবুদ্‌পৃষ্ঠে যশকঃ’ নামৰ লঘুকথা উল্লেখনীয়। ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠীৰ দ্বাৰা ৰচিত লঘুকথা ‘মহাকবিঃ কন্টক’ এখন ৰাজনৈতিক পটভূমিৰ ওপৰত ৰচিত ব্যংগাত্মক তথা হাস্যৰসাত্মক গ্ৰন্থ।

নিবন্ধ ঃ আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰখনত নিবন্ধসমূহকো অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব পাৰি। নিবন্ধসমূহত বিশেষকৈ লেখকজনে কোনো এটা বিষয়ৰ ওপৰত গৱেষণা কৰি পোৱা মৌলিক তথা সৰ্বজনাত্মক তথ্যসমূহ নিজৰ ভাষাত এক গদ্যাত্মক শৈলী অনুসৰি প্ৰকাশ কৰা দেখা যায়। নিবন্ধসমূহৰ ভিতৰত গদ্যবদ্ধ নিবন্ধ, বিমৰ্শাত্মক নিবন্ধ, প্ৰবন্ধ নিবন্ধ, ললিত নিবন্ধ আদি উল্লেখযোগ্য। সংস্কৃত নিবন্ধ সংকলনসমূহৰ ভিতৰত ড° মংগলদেৱ শাস্ত্ৰীৰ ‘প্ৰবন্ধ প্ৰকাশ’ প্ৰ. চাৰুদেবশাস্ত্ৰীৰ ‘প্ৰস্তাৱতৰংগিনী’, ড° ৰামজী উপাধায় আৰু ড° ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠীৰ (দ্বৈতভাৱে) ‘নিবন্ধকলিকা’ আৰু ‘সংস্কৃতনিবন্ধাৱলী’, আচাৰ্য্য কেশৱসেন শুক্লৰ ‘নিবন্ধ বৈভৱ’, ড° কপিলদেৱ দ্বিবেদীৰ ‘সংস্কৃতনিবন্ধশতকম্‌’, ড° ৰামকৃষ্ণ আচাৰ্য্যৰ ‘সংস্কৃত নিবন্ধাজলি’, ড° পাৰসনাথ দ্বিবেদীৰ

'সংস্কৃতনিবন্ধনগীতম্', ড° ৰামসূতি শৰ্মাৰ 'সংস্কৃত নিবন্ধাদৰ্শ', কৈলাশনাথ দ্বিবেদীৰ 'কালিদাসীয় নিবন্ধ বিষয়', ড° ৰমেশচন্দ্ৰ শুক্লৰ 'প্ৰৱন্ধৰত্নাকৰ' অন্যতম। ইয়াৰ উপৰিও সংস্কৃত নিবন্ধ গ্ৰন্থ হিচাপে শ্ৰীকৰ্ণবীৰ নাগেশ্বৰ ৰায়ৰ 'বাণীনিবন্ধমণিমালা' (মাদ্ৰাছ), প্ৰ. ৰঘুনাথ শৰ্মাৰ 'চিত্ৰনিবন্ধাৱলী' (বেনাৰস, ১৯৬৪), কৃষ্ণদেৱ উপাধ্যায়ৰ 'নিবন্ধচন্দ্ৰিকা' (বেনাৰস, ১৯৭৬), প্ৰ. নৱলকিশোৰ কাংকৰৰ 'প্ৰবন্ধমকৰন্দ' (জয়পুৰ, ১৯৭৮), পণ্ডিত বটুকনাথ শাস্ত্ৰীৰ 'সাহিত্যমঞ্জৰী' (বেনাৰস, ১৯৭৬), নৰসিংহাচাৰ্য্যৰ 'সাহিত্যসুধালহৰী' (অন্ধ্ৰপ্ৰদেশ), ড° কৃষ্ণকুমাৰ অৱস্থীৰ 'সংস্কৃত নিবন্ধ শেখৰ' (লখ্‌নৌ), বাসুদেৱ শাস্ত্ৰী দ্বিবেদীৰ 'বালনিবন্ধমালা' আৰু 'সংস্কৃতনিবন্ধাদৰ্শ' (বেনাৰস, ১৯৭৮), নৃসিংহনাথ ত্ৰিপাঠীৰ 'নিবন্ধকুসুমাঞ্জলি' (লখনৌ), ড° শিৱবালক দ্বিবেদীৰ 'সংস্কৃত নিবন্ধ চন্দ্ৰিকা' (কানপুৰ, ১৯৮৫) আৰু 'নিবন্ধৰত্নাকৰ' (কানপুৰ, ১৯৮৫) প্ৰকাশ পায়।

যাত্ৰাবৃত্ত ঃ আধুনিক গদ্যসাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰখনত গদ্যশৈলীত ৰচিত আন এক প্ৰকাৰৰ ৰচনা হ'ল যাত্ৰাবৃত্ত। যাত্ৰাবৃত্ত বুলি ক'লে দৰাচলতে — কোনো এজন ব্যক্তিৰ ভ্ৰমণ কাহিনী বা প্ৰত্যক্ষদৃষ্ট কোনো ঘটনাৰ আলম লৈ সেই যাত্ৰীজনে নিজেই লিখা বৃত্তান্ত ভাগকেই বুজায়। আমাৰ ভাৰতবৰ্ষত তীৰ্থযাত্ৰাৰ পৰম্পৰা প্ৰাচীন কালৰে পৰাই চলি আহিছে। সেয়েহে আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যত পোৱা অধিকাংশ যাত্ৰাবৃত্তই তীৰ্থভ্ৰমণৰ ওপৰত ৰচিত। 'সংস্কৃত চন্দ্ৰিকা'ত তথা 'অমৰভাৰতী'ত লক্ষ্মণ শাস্ত্ৰী তৈলংগ মহোদয়ৰ জগদীশপুৰ যাত্ৰাৰ বৰ্ণনা প্ৰকাশিত হৈছে। যাত্ৰাবৃত্তমূহৰ ভিতৰত এস্, পী. ভট্টাচাৰ্য্যৰ 'উত্তৰাখণ্ড যাত্ৰা' (কলকাতা, ১৯৪৮) প্ৰসিদ্ধ। মথুৰা নাথ শাস্ত্ৰী দেৱেও তেখেতৰ উত্তৰাখণ্ড যাত্ৰাৰ অভিজ্ঞতাসমূহ 'অস্মাকম্ উত্তৰাখণ্ড যাত্ৰা' নামৰ সংস্কৃত গদ্যকাব্যখনত নিবদ্ধ কৰে, যাৰ কিছু অংশ 'ভাৰতী' নামে মাহিলী পত্ৰিকাখনত প্ৰকাশ পায়। প্ৰ. হৰিহৰসুৰূপ শৰ্মাদেৱে তেখেতৰ কাশ্মীৰ যাত্ৰাৰ কথা 'মম কাশীৰযাত্ৰা' শীৰ্ষক নিবন্ধত প্ৰকাশ কৰে, যি 'শাৰদা' নামৰ পত্ৰিকাখনত ১৯১৫ চনত প্ৰকাশ পায়। বী. এস. ৰামস্বামিশাস্ত্ৰী মহোদয়ৰ 'ত্ৰিবিল্বদলচম্পূ' নামৰ গ্ৰন্থখনত নিজৰ সমগ্ৰ ভাৰত ভ্ৰমণৰ কাহিনী বৰ্ণনা কৰাৰ লগতে বিভিন্ন ঠাইৰ বিশ্ববিদ্যালয়, শৈক্ষিক অনুষ্ঠান, প্ৰাচীন পুৰাতাত্ত্বিক স্থল, দৰ্শনীয় স্থল আদিৰ বিষয়েও বৰ্ণনা সন্নিবিষ্ট কৰিছে। শ্ৰী শৈল দীক্ষিত ৰচিত প্ৰথম যাত্ৰাবৃত্ত হ'ল 'কাবেৰী গদ্য' য'ত তেওঁ কাবেৰী যাত্ৰাৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে। তেখেতৰ দ্বিতীয় যাত্ৰাপ্ৰৱন্ধ হ'ল 'প্ৰবাসবৰ্ণন', য'ত ভাৰতীয় প্ৰদেশ সমূহত কৰা যাত্ৰাৰ বৰ্ণনা আছে। এ. ৰাজগোপালচাৰী মহোদয়ে ভাৰতৰ প্ৰমূখ তীৰ্থসমূহৰ বৰ্ণন কৰি 'তীৰ্থাটন' শীৰ্ষক যাত্ৰাবৃত্ত গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। নাৰায়ণ স্মৃতিতীৰ্থই আধুনিক উৰিষ্যাৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰি ''ভূবনেশ্বৰ বৈভবম্' শীৰ্ষক গদ্যকাব্য ৰচনা কৰে। প্ৰ. নৱলকিশোৰ কাংকৰে 'যাত্ৰাবিলাস' নামক উৎকৃষ্ট গদ্যকাব্য ৰচনা কৰে, য'ত তেওঁ সুললিত বৰ্ণনাৰে তেওঁৰ উত্তৰাখণ্ড যাত্ৰাৰ আদিৰ পৰা অন্তলৈ বৰ্ণনা কৰিছে। তেখেতৰ ৰচনাত বাণভট্টৰ কিছু প্ৰভাৱ পৰা দেখা যায়। এই গদ্যকাব্যৰ প্ৰশংসা সমস্ত ভাৰতবৰ্ষতেই কৰা হয় আৰু সেয়েহে

কাংকৰ মহোদয়ে সংস্কৃত সেৰা সংস্থাসমূহৰ পৰা 'গদ্যসম্ৰাট' উপাধি লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

জীৱনবৃত্ত ঃ বহু বছৰ ধৰি মহান কবি তথা পুৰুষসকলৰ জীৱনবৃতান্ত গদ্যশৈলীত প্ৰবন্ধৰূপত লিখাৰ পৰম্পৰা চলি আহিছে। কিন্তু আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰখনত যিসমূহ 'জীৱনবৃত্ত' বা 'বায়োগ্ৰাফী' ৰচিত হৈছে, সেইসমূহ বিশেষকৈ প্ৰত্যক্ষদৰ্শী কোনো মহান ব্যক্তিৰ অভিজ্ঞতা তথা কৰ্মক আধাৰ কৰিহে ৰচনা কৰা হৈছে। এইসমূহ জীৱনবৃত্তৰ ভিতৰত টি. কুমাৰ চাৰ্য্যৰ দ্বাৰা ৰচিত 'চণ্ডমাৰুতাচাৰ্য্যজীৱন চৰিত', গংগাধৰ শাস্ত্ৰীৰ 'ৰামশাস্ত্ৰিচৰিত', কে মাৰ্কণ্ডেয় শৰ্মাৰ 'শ্ৰীদীক্ষিতচৰিত' তথা মেধাব্ৰতাচাৰ্য্যৰ 'নাৰায়ণস্বামীচৰিত' আৰু 'মহৰ্ষিবিৰজানন্দচৰিত' অন্যতম। ইয়াৰ উপৰিও কোহ্লাপুৰৰ আত্মাৰাম লাটকৰে ছত্ৰপতি শিৱাজীৰ জীৱনবৃত্তান্তৰ ওপৰত 'শ্ৰীশাহুচৰিত' ৰচনা কৰিছে। প্ৰ. বিহাৰীলাল শৰ্মাই সংস্কৃত গদ্যবদ্ধ জীৱনচৰিত 'বিহাৰিস্মৰিকা' ৰচনা কৰে।

আত্মকথা ঃ সংস্কৃত আধুনিক গদ্য সাহিত্যৰ গদ্যকাব্যৰ ভিতৰত আত্মকথাসমূহকো অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। কিন্তু সংস্কৃতত লিখা আত্মকথাৰ সংখ্যা তেনেই তাকৰ। দৰাচলতে আত্মকথা দুই প্ৰকাৰৰ। প্ৰথম প্ৰকাৰ হ'ল কোনো মহৎ ব্যক্তিয়ে নিজৰ জীৱন সম্পৰ্কে লিখা আত্মকথা আৰু আনপ্ৰকাৰ হৈছে কোনো অইন ব্যক্তিয়ে কোনো এজন মহান পুৰুষৰ আত্মজীৱনী নিজৰ ভাষা তথা শৈলীৰে যথাযথভাৱে প্ৰকাশ কৰা। সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত আত্মকথাসমূহৰ ভিতৰত প্ৰ. ঋষিকেশ ভট্টাচাৰ্য্যৰ দ্বাৰা ৰচিত 'আত্মবায়োৰুদ্গাৰঃ', কলানাথ শাস্ত্ৰীৰ 'সংস্কৃতোপাসিকায়া' আদি উল্লেখযোগ্য।

জানি থোৱা ভাল

আধুনিক সংস্কৃত কবি অভিৰাজ ৰাজেন্দ্ৰ মিশ্ৰই নব্য সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ চাৰিটা ভাগ স্বীকাৰ কৰিছে। সেইকেইটা হ'ল — উপন্যাস, লঘুকথা, দীৰ্ঘকথা আৰু কথানিকা। কিন্তু ইয়াৰ উপৰিও নিবন্ধ, যাত্ৰাবৃত্ত, জীৱনবৃত্ত, আত্মকথা আদি গদ্যশৈলীযুক্ত কাব্যসমূহে আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ পথাৰখনত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লোৱা দেখা যায়।

৫.৫ আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ কেইজনমান উল্লেখযোগ্য গদ্যকাৰ

অম্বিকাদত্ত ব্যাস ঃ

পণ্ডিত অম্বিকাদত্ত ব্যাসৰ জন্ম হয় ১৮৫৮ চনত জয়পুৰত। পণ্ডিত অম্বিকাদত্তই তেওঁৰ ৪২ বছৰ বয়সতেই উৎকৃষ্ট সাহিত্য ৰচনাৰ বাবে পণ্ডিত উপাধি লাভ কৰে। এওঁৰ কবিতাত সুপ্ৰসন্ন হৈ প্ৰসিদ্ধ সাহিত্যকাৰ 'ভাৰতেণ্ডু হৰিচন্দ্ৰ'ই 'সুকবি' উপাধি প্ৰদান কৰে। পণ্ডিত ব্যাস বিলক্ষণ প্ৰতিভাৰ অধিকাৰী আছিল। তেওঁ সংস্কৃতত ২৭ খন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। ইয়াৰ উপৰিও তেওঁ হিন্দী ভাষাত ৬৪ খন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

পণ্ডিত অম্বিকাদত্তৰ দ্বাৰা ৰচিত সংস্কৃত উপন্যাস ‘শিবৰাজবিজয়’ আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ প্ৰথমখন উপন্যাস বুলি পণ্ডিত সকলে স্বীকাৰ কৰে। গ্ৰন্থখনৰ ৰচনা হয় ১৮৯৮ চনত। ‘শিবৰাজবিজয়’ বিশেষকৈ ঐতিহাসিক উপন্যাসশৈলীত ৰচিত এখন গদ্যকাব্য। গ্ৰন্থখন ১২ টা নিশ্বাসত বিভক্ত আৰু বীৰৰস প্ৰধান গদ্যকাব্য। এই উপন্যাসখনত ছত্ৰপতি শিবাজীৰ ৰাষ্ট্ৰকল্যানকাৰী ৰাজনৈতিক ক্ৰিয়াকলাপৰ কথা বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ছত্ৰপতি শিবাজী এজন দেশপ্ৰেমী, বীৰ আৰু ধৰ্মপ্ৰেমী তথা শৌৰ্য্যবীৰ্য্যময় যোদ্ধা আছিল, যিয়ে নিজৰ দেশৰ কাৰণে সশস্ত্ৰ সংগ্ৰাম কৰিছিল। উপন্যাসখনত মহাৰাষ্ট্ৰৰ ৰত্ন, বীৰ শিবাজীৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণ অত্যন্ত মনোমোহা ৰূপত দাঙি ধৰা হৈছে। কাব্যিক দৃষ্টিত চাবলৈ গ’লে উপন্যাসখনৰ ভাষা খুব সুন্দৰ তথা এইখনৰ ৰসাভিব্যক্তি প্ৰশংসনীয়। ৰাজনীতি আৰু ৰণকৌশল খুব সুন্দৰভাৱে নিৰূপণ কৰিছে লেখকে এই গ্ৰন্থত।

বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী ঃ

বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী অসমৰ এজন সুপ্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত পণ্ডিত। ১৯১৮ চনত লক্ষীমপুৰ জিলাৰ নাৰায়ণপুৰৰ পাণবাৰী নামে গাঁৱত তেখেতৰ জন্ম হৈছিল। তেখেতৰ পিতৃৰ নাম আছিল বাণীকান্ত গোস্বামী আৰু মাতৃৰ নাম আছিল ৰূপদা দেৱী। বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰীয়ে তেখেতৰ প্ৰাথমিক শিক্ষা নিজ গাঁৱতে সম্পন্ন কৰে। তেখেতে বিহপুৰীয়াৰ বৰদা বিদ্যালয়ৰ পৰা সংস্কৃত শিক্ষা গ্ৰহণ কৰে আৰু পিছলৈ ১৯৪৭ চনত নলবাৰী কলেজলৈ স্থানান্তৰিত হৈ বাকীখিনি শিক্ষা সমাপ্ত কৰে। বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰীয়ে সংস্কৃত ব্যাকৰণ, সাহিত্য আৰু দৰ্শনৰ ওপৰত অগাধ পাণ্ডিত্য লাভ কৰে। তেখেতে সাহিত্যশাস্ত্ৰী, মীমাংসাশাস্ত্ৰী, কাব্যতীৰ্থ, দৰ্শনাচাৰ্য্য আদি বিভিন্ন উপাধি অসম আৰু বেংগলৰ সংস্কৃত বোৰ্ডসমূহৰ পৰা গ্ৰহণ কৰে। শাস্ত্ৰী মহোদয়ে তেখেতৰ স্নাতক শিক্ষা গৌহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা, স্নাতকোত্তৰ শিক্ষা বেনাৰস হিন্দু বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা সম্পন্ন কৰে। তেখেতে ১৯৬৩ চনত পশ্চিমবংগৰ ৱাৰ্ডান বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা সন্মানীয় ডি. লিট লাভ কৰে।

শাস্ত্ৰী মহোদয়ে ডিব্ৰু মধ্য ইংৰাজী বিদ্যালয়, কামৰূপ উচ্চ ইংৰাজী বিদ্যালয়, গোলাঘাট টাউন হাইস্কুল আৰু যোৰহাট চৰকাৰী বিদ্যালয়ত শিক্ষকতা কৰে। তেখেতে ১৯৫৮ চনলৈ উত্তৰ লক্ষীমপুৰ কলেজত প্ৰথমে অধ্যাপক ৰূপে আৰু তাৰ পিছত অধ্যক্ষ ৰূপে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰে।

বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী মহোদয়ে সংস্কৃত, ইংৰাজী, অসমীয়া আৰু হিন্দী মাধ্যমত অনেক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে। বিশেষকৈ সংস্কৃত সাহিত্যলৈ তেখেতৰ অৱদান প্ৰশংসনীয়। তেখেতৰ মৌলিক গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত ‘হৃদয়সংবাদচয়ন’, 'Mimaasaa Philosophy of Kumaarila Bhatta', Samavaaya Foundation of Nyaaya - Vaiszes-ika Philosophy, Anundoram Barooah, ৰাম সৰস্বতী, Sanskrit in Assam through the Ages, অবিনাশি আদি সুপ্ৰসিদ্ধ।

বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰীৰ দ্বাৰা ৰচিত ‘অবিনাশি’ হ’ল এখন সংস্কৃত উপন্যাস। এই উপন্যাসখন সপ্তম শতিকাৰ অসম বুৰঞ্জীৰ ওপৰত আধাৰিত। এই উপন্যাসখনত বিশেষকৈ প্ৰাগজ্যোতিষপুৰৰ ৰজা ভাস্কৰবৰ্মা আৰু মাধবীৰ প্ৰেম কাহিনীক লৈ ৰচিত। মাধবী এগৰাকী দেবদাসী আছিল। ইয়াৰ উপৰিও উপন্যাসখনৰ কাহিনীভাগত সপ্তম শতিকাৰ প্ৰাচীন অসমৰ ৰাজনৈতিক প্ৰেক্ষাপট খুব সুন্দৰভাবে প্ৰতিফলিত হৈছে। অবিনাশি উপন্যাসখন ১৯ টা কাহিনীত বিভক্ত।

ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠী ঃ আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ কবিসকলৰ ভিতৰত ড° ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠীৰ নাম সৰ্বজনজ্ঞাত তথা অন্যতম। ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠীৰ জন্ম হৈছিল ১৯৪৯ চনৰ ১৫ ফেব্ৰুৱাৰী তাৰিখে মধ্যপ্ৰদেশৰ ৰাজগড় নামৰ জিলাত। তেখেতৰ পিতৃৰ নাম আছিল গোকুলপ্ৰসাদ ত্ৰিপাঠী আৰু মাতৃৰ নাম আছিল গোকুলবাঈ। তেখেতৰ পিতামহৰ নাম আছিল ৰামপ্ৰসাদ ত্ৰিপাঠী। তেখেতে ৰাজগড় নিবাসী শ্ৰীশিবদত্ত ভৰদ্বাজৰ সন্তান ড° সত্যবতীক বিয়া কৰায়। ড° ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠীয়ে ভিন ভিন স্থানত তেওঁৰ আনুষ্ঠানিক শিক্ষা গ্ৰহণ কৰে। তেখেত ১৯৬৫ চনত মধ্যপ্ৰদেশৰ পৰা মাধ্যমিক শিক্ষা, মহাৰাজ মহাবিদ্যালয়ৰ পৰা ১৯৬৬ চনত উচ্চ মাধ্যমিক শিক্ষা, উক্ত মহাবিদ্যালয়ৰ পৰায়ে ১৯৬৮ চনত স্নাতক শিক্ষা আৰু সাগৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা ১৯৭০ চনত স্নাতোকোত্তৰ শিক্ষা সম্পন্ন কৰে। সাগৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰায়ে তেওঁ ১৯৭২ চনত প্ৰ. ৰামজী উপাধ্যায়ৰ তত্বাবধানত ‘সংস্কৃত কবিসকলৰ ব্যক্তিত্বৰ বিকাশ’ শীৰ্ষক গৱেষণা বিষয়ত গৱেষণা কাৰ্য্য সম্পন্ন কৰে। ১৯৮১ চনত সাগৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰায়ে তেওঁ সন্মানীয় ডি. লিট্ ডিগ্ৰী লাভ কৰে।

সংস্কৃত পণ্ডিত ড° ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠীদেৱে বিভিন্ন বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে যদিও গদ্যৰচনাত তেওঁ অতুলনীয়। তেওঁ কেইবাখনো গদ্যকাব্য ৰচনা কৰি আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ পথাৰখনত যথেষ্ট বৰঙণি আগবঢ়াইছে। তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত কথা কাব্য হ’ল — ‘স্মিতৰেখা’ আৰু ‘অভিনৱশুকসাৰিকা’, আখ্যায়িকা গ্ৰন্থ হ’ল ‘উপাখ্যানমালিকা’ আৰু ‘মহাকবি কন্টক’, উপন্যাস হ’ল ‘বিক্ৰমচৰিত’, ‘অন্যচ্চ’ আৰু ‘তাণ্ডৱ’, নিবন্ধগ্ৰন্থ হ’ল — সংস্কৃত-নিবন্ধ-কালিকা, আত্মকথা বিষয়ক গ্ৰন্থ হ’ল — দৈনন্দিনী (আত্মনাৎত্মন) অনুবাদ গ্ৰন্থ হ’ল — ৰুমী পঞ্চদশী আদি। তেখেতৰ গদ্য গ্ৰন্থসমূহৰ বিষয়ে তলত সংক্ষেপে আলোচনা কৰা হ’ল —

বিক্ৰমচৰিত ঃ ড° ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠীৰ দ্বাৰা ৰচিত ‘বিক্ৰমচৰিত’ উপন্যাসখন আধুনিক ৰাজনীতিৰ ওপৰত আধাৰিত। উপন্যাসখনত ত্ৰিপাঠীদেৱে গাহৰি, শিয়াল আদি জন্তুক উপন্যাসৰ পাত্ৰ সজাই বৰ্তমান সময়ৰ ৰাজনীতিত থকা বিষমতাবোৰ ব্যাপক ৰূপত তুলি ধৰিছে। বৰ্তমান ৰাজনীতিত প্ৰচলিত সাম-দাম-দণ্ড ভেদ নীতি ‘বিক্ৰমচৰিত’ উপন্যাসখনত সুস্পষ্ট।

আচাৰ্য্য ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠীয়ে উক্ত উপন্যাসখনত বিশেষকৈ বীভৎস ৰসৰ প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়। ইয়াৰ উপৰিও উপন্যাসখন ব্যঞ্জনাপ্ৰধান। নতুন বিষয়বস্তু, ঘটনাৰ ব্যবহাৰিকতা, ভাষাৰ সাৰলীলতা, ৰসাভিব্যক্তিত নিপুণতা আদিয়ে উপন্যাসখনক অধিক মনোগ্ৰাহী কৰি তোলে।

অন্যচ্চ ঃ প্ৰ. ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠীৰ দ্বাৰা ৰচিত 'অন্যচ্চ' নামৰ উপন্যাসখন সংস্কৃত ভাৰতী, নতুন দিল্লীৰ দ্বাৰা ২০১১ চনত প্ৰকাশিত। গ্ৰন্থখন তিনিটা খণ্ডত বিভক্ত। 'অন্যচ্চ' নামৰ উপন্যাসখনৰ মুখ্য নায়ক হ'ল বিশাখ। বিশাখৰ দুটা মনৰ কামনা পূৰ্ণৰ হেতুকে কৰা যাত্ৰাক লৈয়ে উপন্যাসখন ৰচিত। সেই দুটা কামনা হ'ল — মাতৃদৰ্শন আৰু জ্ঞান অৰ্জন। দৰাচলতে উপন্যাসখনৰ কাহিনী অনুসৰি বিশাখে তাৰ দিবংগতা মাতৃক দৰ্শন কৰিবলৈ বিভিন্ন স্থানত ঘূৰি ফুৰে। আৰু এনেদৰে ভিন ভিন স্থানত কৰা যাত্ৰাৰ ফলত তাৰ জ্ঞান অৰ্জন সম্ভৱ হয়।

ভিন ভিন স্থানত কৰা বিশাখৰ যাত্ৰাৰ জৰিয়তে ড° ত্ৰিপাঠীয়ে ভিন ভিন স্থানৰ ভৌগোলিক অৱস্থানৰ কথা দৰ্শাইছে। ইয়াৰ উপৰিও উপন্যাসখনত ড° ত্ৰিপাঠীয়ে মূৰ্ত্তি পূজা আৰু বৈদিক ধৰ্মৰ স্থানত বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰতি অধিক শ্ৰদ্ধা ব্যক্ত কৰা দেখা গৈছে। কিন্তু আনফালে বিশাখই নিজৰ বৈদিক ধৰ্ম ত্যাগ নকৰি শ্ৰাদ্ধাদি পিতৃকৰ্ম কৰাও উপন্যাসখনত দেখা পোৱা গৈছে। ইয়াৰ উপৰিও উপন্যাসখনত কুম্ভকাৰ বীথী আদিৰ কথা গ্ৰামীণ পৰিবেশ, পৰ্বত, বৰ্ষা আদিৰ মনোৰম বৰ্ণনা দিয়া দেখা যায়।

তাণ্ডৱ ঃ ড° ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠীৰ 'তাণ্ডৱ' এখন ঐতিহাসিক উপন্যাস, য'ত ড° ত্ৰিপাঠীয়ে হৰ্ষৰ সময়ৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে। গ্ৰন্থখন সংস্কৃত ভাৰতী, নতুন দিল্লীয়ে ২০১৩ চনত প্ৰকাশ কৰি উলিয়াই। 'তাণ্ডৱ' উপন্যাসখন পূৰ্ব পীঠিকা আৰু উত্তৰ পীঠিকা নামে দুটা ভাগত বিভক্ত। এই উপন্যাসখনৰ পূৰ্বপীঠিকাত এক সন্ন্যাসীৰ মুখেৰে উজ্জয়িনীৰ ৰজা বিক্ৰমাদিত্যৰ মহানতাৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। আৰু উপন্যাসৰ শেষৰ ফালে সম্ৰাট হৰ্ষৰ ক্ৰিয়া কলাপৰ বৰ্ণনা আছে।

সংস্কৃত-নিবন্ধ-কলিকা ঃ সংস্কৃত-নিবন্ধ-কলিকা ড° ৰামজী উপাধ্যায় আৰু ড° ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠীৰ দ্বাৰা যুটীয়াভাৱে ৰচিত এখন নিবন্ধগ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থখনত বিভিন্ন বিষয়ৰ ওপৰত ৫৮ খন নিবন্ধ সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। গ্ৰন্থখন ভাৰতীয় বিদ্যা প্ৰকাশন দিল্লী, বাৰাণসীৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত। গ্ৰন্থখনৰ ভাষা অতি সৰল আৰু বোধগম্য। গ্ৰন্থখনত উপলব্ধ নিবন্ধসমূহ হ'ল — 'অস্মাকং দেশঃ', 'হিমালয়', 'গংগা', 'মাতা পৰং দৈৱতম্', 'আচাৰ্য্য গৌৰৱম্', 'ন বিত্তেন তৰ্পনীয়ো মনুষ্যঃ' ইত্যাদি। সামাজিক, ধাৰ্মিক, ৰাজনৈতিক, প্ৰাকৃতিক, সাংস্কৃতিক, বৈজ্ঞানিক, নৈতিক মূল্য, আদৰ্শ, মহাপুৰুষৰ জীৱন ইত্যাদি বিভিন্ন বিষয়ক নিবন্ধ এই গ্ৰন্থখনত উপলব্ধ।

আত্মনাত্মানম্ ঃ ড° ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠীয়ে তেওঁ লিখা দিনলিপিৰ ডায়েৰীখনৰ পৰা কিছু অংশ সংকলন কৰি 'আত্মনাত্মানম্' নামৰ আত্মকথাখন ৰচনা কৰে।

অভিৰাজ ৰাজেন্দ্ৰ মিশ্ৰ ঃ আধুনিক সংস্কৃত কবিসকলৰ মাজত অভিৰাজ ৰাজেন্দ্ৰ মিশ্ৰদেৱৰ নাম সৰ্বজনবিদিত। তেখেতে সংস্কৃত, হিন্দী, আৰু ইংৰাজী ভাষাত বিভিন্ন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে। উত্তৰ প্ৰদেশৰ জৌনপুৰ জিলাৰ দ্ৰোণীপুৰ নামৰ গাঁৱত তেখেতৰ জন্ম হৈছিল। তেখেতৰ পিতৃৰ নাম আছিল ৰামানন্দ মিশ্ৰ আৰু মাতৃৰ নাম আছিল আভিৰাজী দেৱী। মিশ্ৰদেৱে তেখেতৰ প্ৰাৰম্ভিক শিক্ষা নিজৰ গাঁৱৰেই প্ৰাথমিক বিদ্যালয় এখনৰ পৰা আৰম্ভ কৰে। ইয়াৰ পাছত তেওঁ জয়হীন ইন্টৰ কলেজ, তেজীবাজাৰ জৌনপুৰৰ পৰা মাধ্যমিক আৰু উচ্চতৰ মাধ্যমিক শিক্ষা সম্পন্ন কৰে। ইয়াৰ পাছত তেওঁ উচ্চ শিক্ষাৰ বাবে এলাহাবাদলৈ আহে আৰু বিজ্ঞানৰ ছাত্ৰ হোৱা স্বত্বেও সংস্কৃত, ইংৰাজী আৰু দৰ্শনশাস্ত্ৰৰ অধ্যয়ন কৰি ১৯৬২ চনত স্নাতক ডিগ্ৰী লাভ কৰে। ইয়াৰ পিছত তেওঁ সংস্কৃত বিষয়ত ১৯৬৪ চনত এলাহাবাদ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা স্নাতকোত্তৰ ডিগ্ৰী লাভ কৰে।

অভিৰাজ ৰাজেন্দ্ৰ মিশ্ৰদেৱে এলাহাবাদ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সংস্কৃত বিভাগৰ ১৯৬৬-১৯৮৩ চনলৈ লেকচাৰাৰ, ১৯৮৪-৯১ লৈ ৰীডাৰ, বালীদ্বীপীয় উদয়ন বিশ্ববিদ্যালয় (ইণ্ডোনেচিয়া)ত ১৯৮৭-১৯৮৯ পৰ্যন্ত ভিজিটিং প্ৰফেছৰ হিচাপে, চিমলা বিশ্ববিদ্যালয়ত ১৯৯১ চনত সংস্কৃতৰ অধ্যাপক হিচাপে কাৰ্য নিৰ্বাহ কৰে। তেখেতে ২০০০ চনৰ ২৪ এপ্ৰিলৰ পৰা ২০০৪ চনৰ ২৪ এপ্ৰিললৈ বিশ্ববিখ্যাত সম্পূৰ্ণানন্দ সংস্কৃত বিশ্ববিদ্যালয়, বাৰানসীৰ কুলপতি হিচাপে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰে।

আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰখনত অভিৰাজ ৰাজেন্দ্ৰ মিশ্ৰদেৱৰ অৱদান প্ৰশংসনীয়। তেখেতে সংস্কৃত ভাষাত 'জানকীজীৱন' আৰু 'বামনাৱতৰণ' নামৰ দুখন মহাকাব্য, ১৫ খন খণ্ডকাব্য, ৪ খন নবগীত সংগ্ৰহ, ৪ খন গজল-সংগ্ৰহ, ৮ খন একাংকী-সংগ্ৰহ, ৪ খন নাটক-নাটিকা, ৫ খন কথা-সংগ্ৰহ আৰু ৮ খন পাঠ্যগ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

অভিৰাজ ৰাজেন্দ্ৰ মিশ্ৰদেৱে ৫ খন কথা-সংগ্ৰহ ৰচনাৰ মাধ্যমত আধুনিক গদ্য সাহিত্যলৈ উৎকৃষ্ট অবদান আগবঢ়াইছে। তেখেতৰ কথা-সংগ্ৰহ গ্ৰন্থ কেইখন হ'ল — 'ইক্ষুগন্ধা', 'ৰঙ্গাদা', 'চিত্ৰপৰ্ণী', 'অভিনৱপঞ্চতন্ত্ৰ' আৰু 'পুনৰ্নবা'। ইক্ষুগন্ধা হ'ল ৮ টা কাহিনী সন্নিবিষ্ট এক গল্প সংকলন। গ্ৰন্থখনত সন্নিবিষ্ট গল্পসমূহ ক্ৰমে — জিজীৱিষ, সুখশয়িতপ্ৰচ্ছিকা, অনামিকা, একহায়নী, শতপৰ্ৱিকা, তাম্বুলকৰংকৰাহিনী, ভংগ্নপঞ্জৰ আৰু ইক্ষুগন্ধা। তাম্বুলক ৰংকৰাহিনী নামৰ গল্পটোক বাদ দি বাকীসমূহ গল্প মহিলাসকলৰ দৈনন্দিন সংগ্ৰামৰ ওপৰত আধাৰিত। ইয়াৰ উপৰিও প্ৰত্যেকটো গল্পই সমাসৰ অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক, ধাৰ্মিক, বৰ্ণবৈষম্য, লিংগবৈষম্য আদি বিভিন্ন সমস্যাৰ কথা ব্যক্ত কৰে। আনহাতে অভিৰাজ ৰাজেন্দ্ৰৰ 'ৰঙ্গদা' হ'ল — ৯ টা গল্প সন্নিবিষ্ট এখন কথা-সংগ্ৰহ গদ্য কাব্য। আকৌ 'চিত্ৰপৰ্ণী' নামৰ কথাসংগ্ৰহ খনত ৬২ টা সংস্কৃত লঘু কথা সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। এই গল্পসংকলনখনৰ গল্পসমূহৰ মানুহৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ লগত সামঞ্জস্য থকা দেখা যায়। গল্পসমূহত ভাৱপ্ৰৱণতা অধিক। গ্ৰন্থখন এলাহাবাদৰ বৈজয়ন্ত প্ৰকাশনে ২০০১ চনত প্ৰকাশ কৰি উলিয়ায়। অভিৰাজ ৰাজেন্দ্ৰ মিশ্ৰদেৱৰ 'পুনৰ্নবা' নামৰ গল্পটো বলাৎকাৰ

পীড়িত আৰু বিধবা নাৰীসকলে আকৌ নতুনকৈ সুন্দৰভাৱে জীৱন আৰম্ভ কৰাৰ কথা সমৰ্থন কৰি লিখা হৈছে। গল্পটোত পবিত্ৰতা অপবিত্ৰতা আদি বিচাৰ কৰা সমাজৰ মিথ্যাচাৰ সমূহ বাদ দিবলৈ মিশ্ৰদেৱে অনুৰোধ কৰিছে।

আনহাতে, অভিৰাজ ৰাজেন্দ্ৰ মিশ্ৰদেৱে বাণভট্টৰ কিছুমান অকথিত আত্মকথাৰ ওপৰত 'অনাখ্যাতা-বাণভট্টাত্মকথা' নামে কথা এখন ৰচনা কৰিছে। ইয়াৰ উপৰিও মিশ্ৰদেৱৰ কুক্কী, চঞ্চা, একচক্ৰ, পোতবিহগৌ, সপত্নী, বাগদত্তা, নৰ্তকী, ন্যায়মহং কৰিষ্যে, ধ্ৰুবস্বামিনী, বন্ধ্যা, ন্যাস ৰক্ষা, মৰুন্যগ্ৰোধ, অভিনয়, প্ৰতিশোধ ইত্যাদি অনেক লঘুকথা উপলব্ধ। মিশ্ৰদেৱৰ 'শাস্ত্ৰলোচন' এখন নিবন্ধ-সংকলন, য'ত ১৮ খন সংস্কৃত নিবন্ধ সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। গ্ৰন্থখনত উপলব্ধ নিবন্ধসমূহ হ'ল — 'আভীৰাণাং য়াদবত্বম্', 'সংস্কৃত বাঙ্ময়ে একাংকিৰূপকাণামুদয়োবিকাসশ্চ', অধুনাতনসংস্কৃতকবিতায়া মূলপ্ৰবৃত্তয়ঃ, মহাকবেঃ কালিদাসস্য শব্দপ্ৰত্যভিজ্ঞানম্, ভৱভূতিকাব্যে মনোৰাজ্যচিত্ৰণম্ ইত্যাদি।

হৰ্ষদেৱ মাধৱ ঃ হৰ্ষদেৱ মাধৱ আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ এজন প্ৰসিদ্ধ কবি। ১৯৫৪ চনৰ ২০ অক্টোবৰ তাৰিখে ভাৱনগৰ জিলাৰ বৰ্তেজ নামৰ ঠাইত তেখেতৰ জন্ম হয়। তেখেতে প্ৰাথমিক শিক্ষা বৰ্তেজ প্ৰাথমিক বিদ্যালয়ৰ পৰা, হাইস্কুল শিক্ষা কলিয়াক মাধ্যমিক শালাৰ পৰা, স্নাতক শিক্ষা সৌৰাষ্ট্ৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা আৰু একেখন বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰায়ে স্নাতকোত্তৰ শিক্ষা সম্পন্ন কৰে। তেখেতে "Curse Elements and Its Influence in Puranas" শীৰ্ষক গৱেষণা পত্ৰৰ বাবে সন্মানীয় ডক্টৰেট ডিগ্ৰী লাভ কৰে।

হৰ্ষদেৱ মাধবদেৱে পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে জাপানৰ 'হাইকু', 'টংকা' আৰু কোৰিয়াৰ 'সিজু'ৰ সংস্কৃত ৰূপ লিখি সংস্কৃত সাহিত্য জগতত চমৎকাৰিত্ব আনিবলৈ সক্ষম হৈছে।

'নখদৰ্পন' তেখেতৰ আধুনিক সংস্কৃত সমালোচনাত্মক গ্ৰন্থ। ইয়াৰ উপৰিও হৰ্ষদেৱ মাধৱদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত বিভিন্ন অনুবাদগ্ৰন্থ, সংকলিত গ্ৰন্থ, সম্পাদিত গ্ৰন্থ, তন্ত্ৰশাস্ত্ৰৰ ওপৰত কৰা গৱেষণাত্মক গ্ৰন্থ, সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ওপৰত লিখা গ্ৰন্থ, অভিধান, সংস্কৃত শাস্ত্ৰসমূহৰ ওপৰত লিখা সমালোচনাত্মক গ্ৰন্থ আদি উপলব্ধ।

গদ্য সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰখনতো হৰ্ষদেৱ মাধবদেৱৰ অবদান যথেষ্ট। তেখেতৰ দ্বাৰা ৰচিত 'মুকো ৰামগিৰিৰ্ভূত্বা' নামৰ গ্ৰন্থখন এখন সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত উপন্যাস। উপন্যাসখন দৰাচলতে এখন দিনলিপিৰ আকাৰত ৰচিত। উপন্যাসখন মহাকবি কালিদাসৰ বিখ্যাত খণ্ডকাব্য মেঘদূতৰ কাহিনীভাগৰ ওপৰত আধাৰিত। উপন্যাসখনত যক্ষৰ দিনলিপি খুব সুন্দৰভাৱে বৰ্ণনা কৰা হৈছে, যি যক্ষই তেওঁৰ গৰাকী কুবেৰৰ অভিশাপত অভিশপ্ত হৈ নিজৰ বাসস্থান অলকানগৰী তথা মৰমৰ পত্নী যক্ষীৰ পৰা বহুদূৰত ৰামগিৰি পৰ্বতত বাস কৰিবলগীয়া হৈছিল। হৰ্ষদেৱ মাধবদেৱে যক্ষৰ দিনলিপিখিনি চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰিছে। সেইকেইটা হ'ল — শ্যামমেঘ, অৰুণমেঘ, ৰক্তমেঘ আৰু সুবৰ্ণমেঘ। লেখকে

১৫৮ দিনৰ যক্ষৰ দিনলিপি গ্ৰন্থখনত সন্নিবিষ্ট কৰিছে। ইয়াৰ উপৰিও হৰ্ষদেৰ মাধৱদেৱে বিভিন্ন গল্প তথা চুটিগল্প ৰচনা কৰি থৈ গৈছে।

শ্ৰীনাথ হসুৰকৰ ঃ ১৯২৪ চনত শ্ৰীনাথ হসুৰকৰদেৱে মধ্যপ্ৰদেশত জন্মলাভ কৰে। হসুৰকৰদেৱে ১৯৭২ চনৰ পৰা সংস্কৃত ভাষাত গদ্য ৰচনা কৰিবলৈ লয়। তেখেতৰ দ্বাৰা ৰচিত ঐতিহাসিক উপন্যাসসমূহ হ'ল — 'অজাতশত্ৰু', 'সিন্ধুকন্যা', 'প্ৰতিজ্ঞাপূৰ্তি', 'দাবানল' আদি। ইয়াৰ উপৰিও তেখেতে 'চেন্নমা' আৰু 'ব্ৰতী' নামে দুখন উপন্যাস ৰচনা কৰে। 'সিন্ধুকন্যা' নামৰ উপন্যাসখনৰ বাবে তেওঁ 'সাহিত্য অকাডেমী' পুৰস্কাৰ লাভ কৰে।

ৰামশৰণ ত্ৰিপাঠী শাস্ত্ৰী ঃ ৰামশৰণ ত্ৰিপাঠী শাস্ত্ৰীদেৱৰ জন্ম হৈছিল ১৯০৮ চনত উত্তৰ প্ৰদেশৰ বাংদা জিলাৰ অন্তৰ্গত মৰকা নামৰ গাঁৱত। তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত দুখন গদ্য গ্ৰন্থ হ'ল — 'কৌমুদীকথাকল্লোলিনী' আৰু 'ব্যাকৃতিবৎসৰাজ'। প্ৰথমখন গ্ৰন্থ 'ভট্টি কাব্যক' আদৰ্শ হিচাপে লৈ বৈয়াকৰণ সিদ্ধান্তকৌমুদীৰ ক্ৰমটোক লক্ষ্য হিচাপে লৈ ৰচনা কৰা হৈছে। দ্বিতীয় গদ্যকাব্যখনো তেখেতে ব্যাকৰণগতজ্ঞান প্ৰসাৰৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধিৰ বাবেই ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখন চাৰিটা ভাগত বিভক্ত — ১. কাৰক-নিৰ্দেশাত্মক ২. সমাসস্ত্ৰীপ্ৰত্যয়নিৰ্দেশাত্মক, ৩. সমাসতদ্ধিতনিৰ্দেশাত্মক, ৪. কৃদন্তনিৰ্দশাত্মক।

৫.৬ আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ কেইখনমান উল্লেখনীয় গদ্যকাব্য

ঋণমুক্তি (উপন্যাস) ঃ 'ঋণমুক্তি' 'মহাভাৰতৰ' ওপৰত আধাৰিত সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত এখন উপন্যাস। গ্ৰন্থখনৰ ৰচক এইচ্, ভি. নাগৰাজ ৰাও। গ্ৰন্থখন পোন প্ৰথমেই ২০০১ চনত প্ৰকাশিত হয়। নাগৰাজ ৰাও মহোদয়ে মহাভাৰতৰ বনপৰ্বৰ অষ্টাবক্ৰ আখ্যানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি উপন্যাসখন ৰচনা কৰিছে।

হেমশকটিকম্ (উপন্যাস) ঃ ড° বিশ্বাসৰ দ্বাৰা ৰচিত 'হেমশকটিকম্' উপন্যাসখন শূদ্ৰকৰ 'মৃচ্ছকটিক' নামৰ নাটকখনৰ ওপৰত আধাৰিত। উপন্যাসখন ১৪৪ টা পৃষ্ঠাত লিখা আৰু সংস্কৃত ভাৰতী, নতুন দিল্লীয়ে ২০১১ চনত গ্ৰন্থখন প্ৰকাশ কৰি উলিয়ায়। ড° বিশ্বাস কৰ্ণাটকৰ বেংগালোৰৰ নিবাসী এজন প্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত পণ্ডিত। তেখেত 'সম্ভাষণ-সন্দেশ' নামে সংস্কৃত শোধ পত্ৰিকাখনৰ মূখ্য সম্পাদক।

বজ্ৰমণি (উপন্যাস) ঃ বজ্ৰমণি ড° ৰামসুমেৰ যাদব দেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত এখন সংস্কৃত উপন্যাস। উপন্যাসখন 'ৰামায়ণ'ৰ ওপৰত আধাৰিত। উপন্যাসখন ২৬ টা অধ্যায়ত বিভক্ত। উপন্যাসখনৰ আৰম্ভণি হয় বজ্ৰমণি অৰ্থাৎ ৰাৱণৰ ভনী শূৰ্পণখা আৰু কৈকেয় বিদ্যুজ্জীৱৰ প্ৰেম কাহিনীৰ পৰা। উপন্যাসখন ২০১১ চনত দিল্লীৰ পৰিমল প্ৰকাশনে প্ৰকাশ কৰি উলিয়ায়। গ্ৰন্থখনৰ হিন্দী আৰু ইংৰাজী অনুবাদ কৰিছে ক্ৰমে দেৱকীনন্দন শ্ৰীবাস্তৱ আৰু প্ৰ. এচ্ ৰংগনাথনে।

আহত-কাশ্মীৰ (উপন্যাস) ঃ বলভদ্ৰ প্ৰসাদ শাস্ত্ৰীৰ দ্বাৰা ৰচিত 'আহতকাশ্মীৰ' এখন আধুনিক সংস্কৃত উপন্যাস। গ্ৰন্থখন ২০০৮ চনত প্ৰকাশ পায়। গ্ৰন্থখনত কাশ্মীৰবাসীৰ

দৈনন্দিন সংগ্ৰাম, উগ্ৰপন্থীৰ আক্ৰমণ, শোষণ, অত্যাচাৰ আদিৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। উপন্যাসখনত ভাৰতীয় সৈন্যৰ শৌৰ্য্য-বীৰ্য্য তথা সাহসৰ কথাও বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

নিম্নপৃথিৰী (গল্পপুথি) ঃ নিম্ন পৃথিৰী কেশৱ চন্দ্ৰ দাসৰ দ্বাৰা ৰচিত এখন সংস্কৃত গল্পপুথি। পুথিখন ২০০১ চনত প্ৰকাশ পায়। গ্ৰন্থখনত মানুহ আৰু সমাজৰ ওপৰত আধাৰ কৰি ৰচনা কৰা ৩৭ টা সৰু সৰু গল্প পোৱা যায়।

জিজীৱিষ (গল্পপুথি) ঃ বনমালী বিশ্বলৰ ‘জিজীৱিষ’ হ’ল এখন চুটিগল্প সংকলিত পুথি। পুথিখন ২০০৬ চনত এলাহাবাদৰ পদ্মজ প্ৰকাশনৰ পৰা প্ৰকাশ পায়। পুথিখনত মানুহৰ সমাজত থকা অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক অবস্থাৰ অসমতা, বয়োজ্যেষ্ঠলোকৰ জীৱন নিৰ্বাহৰ সমস্যা, শিশু শ্ৰমিক আদি সমাজৰ বিভিন্ন জলন্ত সমস্যাসমূহৰ বিষয়ে গল্প উপলব্ধ।

কথালহৰী (গল্পপুথি) ঃ ‘কথালহৰী’ এইচ্. ভি. নাগাৰাজাৰ দ্বাৰা ৰচিত এখন চুটি গল্পৰ সংকলন পুথি। সংস্কৃত ভাৰতী, নতুন দিল্লীয়ে পুথিখন ২০০৯ চনত প্ৰকাশ কৰি উলিয়ায়। পুথিখনত মুঠতে ১৪ টা বিভিন্ন বিষয়ৰ ওপৰত লিখা গল্প পোৱা যায়। গল্পসমূহে বিশেষকৈ মানৱ অনুভূতিবোৰ, স্ত্ৰীৰ সমস্যা আৰু পুৰুষপ্ৰধান সমাজত স্ত্ৰীৰ ওপৰত হোৱা সামাজিক অন্যায় তথা অবিচাৰৰ বিষয়ে দৰ্শায়।

অনভীপ্সিতম্ (গল্পপুথি) ঃ সুপ্ৰসিদ্ধ আধুনিক সংস্কৃত পণ্ডিত প্ৰশস্যমিত্ৰ শাস্ত্ৰীদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত ‘অনভীপ্সিতম্’ এখন গল্প সংকলন পুথি। পুথিখনত ১২ টা গল্প পোৱা যায়। গল্পসমূহ বিশেষকৈ আধুনিক সমাজৰ সমস্যাবোৰৰ ওপৰত ৰচিত।

কথাবল্লৰী (গল্পপুথি) ঃ শ্ৰীকৃষ্ণ সেমৱালদেৱৰ দ্বাৰা সম্পাদিত ‘কথাবল্লৰী’ নামৰ গল্পপুথিখনত আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিখ্যাত লেখক প্ৰভূনাথ দ্বিবেদী, নাৰায়ণ দাস, ড° শিব শোয়চ্ ত্ৰিপাঠী আদিৰ গল্পসমূহ সংকলন কৰা হৈছে। পুথিখনত ২৫ টা চুটিগল্প আছে।

প্ৰথিকানুভূতিঃ (গল্পপুথি) ঃ বসনি ব্ৰহ্মপুৰম দেৱৰদ্বাৰা সংকলিত ‘প্ৰথিকানুভূতি’ নামৰ সংস্কৃত ভাষাৰ গল্পপুথিখন ২০05 চনত প্ৰকাশিত হয়। পুথিখনত আধুনিক সংস্কৃতৰ কেইজনমান স্বনামধন্য লেখক ড° ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠী, হৰ্ষদেৱ মাধৱ, বনমালী বিশ্বল আদিৰ গল্পসমূহ সংকলন কৰা হৈছে। পুথিখনত মুঠতে ২৫ টা গল্প আছে।

অস্তাচলস্যচন্দ্ৰিকা (গল্পপুথি) ঃ ‘অস্তাচলস্যচন্দ্ৰিকা’ নামৰ গল্পসংকলনখনত ১৬ টা সংস্কৃত গল্প আছে। নাৰায়ণ দাসে ২০০৬ চনত পুথিখন প্ৰকাশ কৰে। গ্ৰন্থখন অচ্যুতানন্দ দাস, বনমালী বিশ্বল আৰু নাৰায়ণ দাসে সম্পাদনা কৰে। পুথিখনত আধুনিক সংস্কৃত পণ্ডিত অৰুণ ৰঞ্জন মিশ্ৰ, হৰ্ষদেৱ মাধৱ আদিৰ গল্প সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে।

অন্তৰ্ধ্বনি (গল্পপুথি) ঃ ‘অন্তৰ্ধ্বনি’ গল্পপুথিখনত ১৮ টা সংস্কৃত ভাষাত লিখিত গল্প উপনিবদ্ধ হৈ আছে। গ্ৰন্থখন ২০05 চনত প্ৰভূনাথ দ্বিবেদী দেৱে ৰচনা কৰিছে।

অদৃশ্যম্ (গল্পপুথি) ঃ 'অদৃশ্যম্' নামৰ গল্পপুথিখনত ৩০ টা চুটি গল্প পোৱা যায়। উক্ত গল্পপুথিখনৰ চুটিগল্পবোৰ অলৌকিক ঘটনাৰ ওপৰত আধাৰিত। শিশুসকলৰ সাধাৰণতে অলৌকিক বস্তু যেন ভুত-প্ৰেত, পিশাচ, পৰী আদিৰ প্ৰতি কৌতুহল থকা দেখা যায়। গতিকে এই কথাখিনি অনুধাৱন কৰি কৰি লেখক ৰাধিকাৰঞ্জন দাসদেৱে 'অদৃশ্যম্' নামৰ গল্প পুথিখন ৰচনা কৰে। পুথিখন শ্ৰীঅৰবিন্দ আশ্ৰম ট্ৰাষ্ট (পণ্ডিচেৰী)এ ২০১১ চনত প্ৰকাশ কৰে। পুথিখনৰ ভাষা খুব সৰল আৰু সহজেই বোধগম্য।

লৌহপুৰুষ-বল্লভচৰিত (জীৱনবৃত্ত) ঃ 'লৌহপুৰুষবল্লভচৰিত' নামৰ গদ্যকাব্যখন ড° সত্যপাল শৰ্মাদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত। গ্ৰন্থখন দিল্লীৰ ভাৰতীয় বিদ্যা প্ৰকাশনে ২০০৯ চনত প্ৰকাশ কৰে। গদ্যকাব্যখন ১২ টা নিশ্বাসত বিভক্ত। চৰদাৰ বল্লভভাই পেটেল দেৱৰ ব্যক্তিত্বৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰা হৈছে। গ্ৰন্থখনত পেটেলদেৱৰ জীৱন, পৰিয়াল, শৈশৱ, বাৰ্দোলি সত্যাগ্ৰহ ইত্যাদি বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

পাশ্চাত্য সংস্কৃতম্ (যাত্ৰাবৃত্ত) ঃ 'পাশ্চাত্যসংস্কৃতম্' আচাৰ্য্য দিগম্বৰ মহাপাত্ৰদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত এক যাত্ৰাবৃত্ত গদ্যকাব্য। গ্ৰন্থখনত তেওঁ মস্কোত অতিথি অধ্যাপক হিচাপে কৰ্মৰত অৱস্থাত লাভ কৰা অভিজ্ঞতাবোৰৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে।

অগ্ৰগতি খতিয়ান

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ সংস্কৃত সাহিত্যক কেইটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে? কি কি?

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ সংস্কৃত কাব্যৰ ভাগ দুটা কি কি?

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ সংস্কৃত সাহিত্যৰ গদ্যকাব্যৰ মূল ভাগ দুটা কি কি?

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ সুবন্ধুৰ দ্বাৰা ৰচিত গদ্যগ্ৰন্থখনৰ নাম কি?

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ বাণভট্টৰদ্বাৰা ৰচিত গদ্যকাব্য দুখনৰ নাম কি?

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ অভিৰাজ ৰাজেন্দ্ৰ মিশ্ৰই আধুনিক সংস্কৃত গদ্য কাব্যৰ কেইটা ভাগ স্বীকাৰ কৰিছে?

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ আধুনিক সংস্কৃত গদ্য কাব্যৰ দুজন প্ৰখ্যাত গদ্যকাৰৰ নাম লিখক।

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ আধুনিক সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যৰ প্ৰথমখন উপন্যাসৰ নাম লিখক।

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠী দেৱৰ উপন্যাস তিনিখনৰ নাম লিখক।

প্ৰশ্ন নং ১০ ঃ অভিৰাজ ৰাজেন্দ্ৰ মিশ্ৰৰ কথা সংকলনখনৰ নাম কি?

৫.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

বৈদিক আৰু লৌকিক ভেদে সংস্কৃত সাহিত্যক দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। বৈদিক সাহিত্যই সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদভাগক আগুৰি আছে আৰু তাৰ পৰবৰ্তী ৰচনাসমূহ লৌকিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত। আনহাতে সংস্কৃত কাব্য দুই প্ৰকাৰৰ — দৃশ্য আৰু শ্ৰব্য। নাটক প্ৰকৰণ আদি যিবোৰ দৃষ্ট ৰূপত মঞ্চস্থ হোৱাৰ বাবে

ৰচিত সেইসমূহ দৃশ্যকাব্য। আনহাতে যিবোৰ কাব্য পঢ়িব বা শুনিব পাৰি সেইসমূহ শ্ৰব্যকাব্য। শ্ৰব্যকাব্যৰ কিছুমান গদ্যত আৰু কিছুমান পদ্যত ৰচিত। পদ্যত ৰচিতবোৰ ছন্দোবদ্ধ আৰু সেইবোৰক মহাকাব্য, খণ্ডকাব্য বা লঘুকাব্য আদি আখ্যা দিয়া হয়। আনহাতে গদ্যত ৰচনা কৰা সমূহ গদ্যকাব্য।

গদ্যকাব্যৰ আৰম্ভণি বৈদিক যুগতেই হৈছিল। ঋগবেদ পদ্যত ৰচিত আৰু আনহাতে যজুৰ্বেদৰ অধিকাংশ গদ্যত ৰচিত। ইয়াৰ উপৰিও সমগ্ৰ ব্ৰাহ্মণ সাহিত্য, আৰণ্যক, উপনিষদ আদিৰ মাজেৰে গদ্য সাহিত্যই বিকাশ লাভ কৰা দেখা যায়। সূত্ৰ-সাহিত্য, মহাভাৰত পুৰাণাদিৰ গদ্যাংশ, চিকিৎসাবিষয়ক গ্ৰন্থ যেনে — 'চৰক সংহিতা', 'সুশ্ৰুতসংহিতা' আদিৰ গদ্যাংশভাগ, পুৰণি শিলালিপি, তাম্ৰলিপি, ব্যাকৰণগ্ৰন্থ, ভাষ্য আদিবোৰত পোৱা গদ্যাংশসমূহেও সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ ধাৰা আগুৱাই লৈ আনিছে। আৰু পিছৰ যুগত কথা আৰু আখ্যায়িকাৰ মাজেৰে সংস্কৃত গদ্যকাব্যই পূৰ্ণতা লাভ কৰে। সুবন্ধুৰ 'ৱাসৱদত্তা', বাণভট্টৰ 'হৰ্ষচৰিত' আৰু 'কাদম্বৰী' দণ্ডীৰ 'দশকুমাৰ চৰিত', ধনপালৰ 'তিলকমঞ্জৰী', বাদীভসিংহৰ 'গদ্যচূড়ামণি', সোড্‌ঢলৰ 'উদয়সুন্দৰী' আদি উৎকৃষ্ট সংস্কৃত গদ্য কাব্যৰ নিদৰ্শন।

ইয়াৰ পিছত আহে আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ নব্যধাৰা। আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ নব্যধাৰাত গদ্য ৰচনাৰ শৈলীসমূহ সম্পূৰ্ণৰূপে সলনি হোৱা দেখা যায়। কেৱল মাত্ৰ কথা আৰু আখ্যায়িকাৰ পৰিবৰ্তে নতুন নতুন বিষয়বস্তুৰে পৰিপূৰ্ণ গদ্যকাব্য আমি দেখিবলৈ পাওঁ। আধুনিক সংস্কৃত পণ্ডিত অভিৰাজেন্দ্ৰ মিশ্ৰই নব্য সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ চাৰিটা ভাগ স্বীকাৰ কৰে যেনে — উপন্যাস, লঘুকথা, দীৰ্ঘকথা আৰু কথানিকা। ইয়াৰ উপৰিও নিবন্ধ, যাত্ৰাবৃত্ত, জীৱনবৃত্ত, আত্মকথা আদিৰ মাজেৰেও আধুনিক সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ নব্যধাৰা প্ৰবাহমান হোৱা দেখা যায়। আধুনিক সংস্কৃত সাহিত্যৰ কেইজনমান গদ্যকাৰ আৰু তেওঁলোকৰ দ্বাৰা ৰচিত গদ্যকাব্য সমূহৰ নাম তলত উল্লেখ কৰা হ'ল —

<u>গদ্যকাৰ</u>	<u>গদ্যকাব্য</u>
উপন্যাস ঃ	
অম্বিকাদত্ত ব্যাস	শিৱৰাজবিজয়ম্
নৰসিংহাচাৰ্য্য	সৌদামিনী
বালকুন্নন নম্বুদি	সুভদ্ৰা
বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী	অৱিনাশি
ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠী	বিক্ৰমচৰিত
	অন্যচ্চ
	তাণ্ডৱ
নগেন্দ্ৰনাথ সেন	কল্যাণী
বলভদ্ৰ শৰ্মা	বিয়োগিনী বালা
গোপাল শাস্ত্ৰী	অতিৰূপাচৰিত

কেশৰচন্দ্ৰ দাস	শীলতৃষ্ণা
	প্ৰতিপদ্
	নিকষা
	অৰুণা
	অঞ্জলি
	আৱৰ্তম
	ঋতম্
	মধুয়ানম্
	তিলোত্তমা
	শিখা
	বিসৰ্গ
	শশিৰেখা
	ওংশান্তি
ৰামকৰণ শৰ্মা	সীমা
গণেশৰাম শৰ্মা	‘জীৱতোপি প্ৰেতভোজনম্’
	‘মূঢ়চিকিৎসা’
	‘মামকীনো জীৱনসংঘৰ্ষঃ’
শ্ৰীনাথ হসুৰকাৰ	অজাতশত্ৰুঃ
	সিন্ধুকন্যা
	প্ৰতিজ্ঞাপূৰ্তিঃ
	দাবানলঃ
	চেন্নমা
	ব্ৰতী
শ্যাম বিমল	ব্যামোহী
শ্ৰীকান্ত আচাৰ্য্য	প্ৰতাপবিজয়
কৃষ্ণকুমাৰ	উদয়নচৰিতম্
	তপোবনবাসিনী
হৰিনাৰায়ণ দীক্ষিত	গোপালবন্ধু
কলানাথ শাস্ত্ৰী	সংস্কৃতোপাসিকায়া আত্মকথা
জগ্গু বকুলভূষণ	জয়ন্তিকা
এইচ্ ভি নাগৰাজ ৰাও	ঋণমুক্তি
ড° বিশ্বাস	হেমশকটিকম
ড° ৰামসুমেৰ	বজ্ৰমণি
বলভদ্ৰ প্ৰসাদ শাস্ত্ৰী	আহতকাশ্মীৰ

কথাসংগ্ৰহ

অভিৰাজ ৰাজেন্দ্ৰ মিশ্ৰ	ইক্ষুগন্ধা
নলিনী শুক্লা	কথাসপ্তকম্
কলানাথ শাস্ত্ৰী	কথানকবল্লী
দূৰ্গাদত্ত শাস্ত্ৰী	বৃহৎ সপ্তপদী
কেশৱ চন্দ্ৰ দাস	নিম্নপৃথিৱী
বনমালী বিশ্বল	জিজীৱিষ
এইচ্. ভি. নাগৰাজ	কথালহৰী
প্ৰশস্যমিশ্ৰ শাস্ত্ৰী	অনভীপ্সিতম্
বসনি ব্ৰহ্মপুৰম	প্ৰথিকানুভূতিঃ
প্ৰভুনাথ দ্বিবেদী	অন্তৰ্ধ্বনিঃ
ৰাধিকাৰঞ্জন দাস	অদৃশ্যম্
শ্ৰীধৰভাস্কৰ বৰ্ণেকৰ	সংস্কৃতভৱিতব্যম্
গণেশ শৰ্মা	সংস্কৃতকথাকুঞ্জম্
কৰ্ণবীৰ নাগেশ্বৰ ৰাও	কথামঞ্জৰী

নিবন্ধঃ

গদ্যকাৰ	**গদ্যকাব্য**
ড° মংগলদেৱ শাস্ত্ৰী	প্ৰবন্ধপ্ৰকাশঃ
প্ৰ. চাৰুদেৱ শাস্ত্ৰী	প্ৰস্তাৱতৰংগিনী
ড° ৰামজী উপাধ্যায়	নিবন্ধকালিকা
	সংস্কৃতনিবন্ধাৱলী
ড° ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠী	নিবন্ধকলিকা
	সংস্কৃতনিবন্ধাৱলী
কেশৱসেন শুক্ল	নিৱন্ধবৈভৱম্
কলিলদেৱ দ্বিবেদী	সংস্কৃতনিবন্ধশতকম্
ৰামকৃষ্ণ আচাৰ্য্য	সংস্কৃত নিবন্ধাজলিঃ
পাৰসনাথ দ্বিবেদী	সংস্কৃতনিবন্ধনবগীতম্
ৰামমূৰ্তি শৰ্মা	সংস্কৃতনিবন্ধাদৰ্শঃ
কৈলাশনাথ দ্বিবেদী	কালিদাসীয়নিবন্ধবিষয়ঃ
ৰমেশচন্দ্ৰ শুক্ল	প্ৰবন্ধৰত্নাকৰঃ
নাগেশ্বৰ ৰায়	বাণীনিবন্ধমালা
ৰঘুনাথ শৰ্মা	চিত্ৰনিবন্ধাৱলী
কৃষ্ণদেৱ উপাধ্যায়	নিবন্ধচন্দ্ৰিকা

নৱকিশোৰ কাংকৰ	প্ৰবন্ধমকৰন্দ
বটুকনাথ শাস্ত্ৰী	সাহিত্যমঞ্জৰী
নৰসিংহাচাৰ্য্য	সাহিত্যসুধালহৰী
কৃষ্ণকুমাৰ অৱস্থী	সংস্কৃতনিবন্ধশেখৰ
বাসুদেৱশাস্ত্ৰী দ্বিবেদী	বালনিবন্ধমালা
	সংস্কৃতনিবন্ধাদৰ্শ
নৃসিংহনাথ ত্ৰিপাঠী	নিবন্ধকুসুমাঞ্জলী
শিৱবালক দ্বিবেদী	সংস্কৃতনিবন্ধচন্দ্ৰিকা
	নিবন্ধৰত্নাকৰ
যাত্ৰাবৃত্ত ঃ	
এম্. পী. ভট্টাচাৰ্য্য	উত্তৰাখণ্ডযাত্ৰা
মথুৰানাথ শাস্ত্ৰী	অস্মাকম্ উত্তৰাখণ্ডযাত্ৰা
হৰিহৰসুৰূপ শৰ্মা	মম কাশ্মীৰযাত্ৰা
বী. এস. ৰামস্বামিশাস্ত্ৰী	ত্ৰিবিল্বদলচম্পূ
শৈলদীক্ষিত	কাবেৰীগদ্যম্
	প্ৰৱাসবৰ্ণন
এ. ৰাজগোপালচাৰী	তীৰ্থাটন
নাৰায়ণ স্মৃতিতীৰ্থ	ভূবনেশ্বৰবৈভৱম্
নৱলকিশোৰ কাংকৰ	যাত্ৰাবিলাস
জীৱনবৃত্তঃ	
এ.টি. কুমাৰওচাৰ্য্য	চাওমাৰুতাচাৰ্য্যজীৱনচৰিতম্
গংগাধৰ শাস্ত্ৰী	ৰামশাস্ত্ৰীচৰিতম্
কে. মাৰ্কণ্ডেয় শৰ্মা	শ্ৰীদীক্ষিত চৰিতম্
মেধাব্ৰতাচাৰ্য্য	নাৰায়ণস্বামীচৰিতম্
	মহৰ্ষিবিৰজানন্দচৰিম্
আত্মাৰাম লাটকৰ	শ্ৰীশাহুচৰিতম্
বিহাৰীলাল শৰ্মা	বিহাৰিস্মাৰিকা
আত্মকথাঃ	
প্ৰ. ঋষিকেশ ভট্টাচাৰ্য্য	আত্মবায়োৰুদ্গাৰঃ
ৰাধাবল্লভ ত্ৰিপাঠী	আত্মনাত্মানম্

৫.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১. সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ বিকাশ সম্পৰ্কে এটি টোকা যুগুত কৰক।

২. আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ নব্যধাৰা সম্পৰ্কে বহলাই লিখক।

৩. আধুনিক সংস্কৃত গদ্যকাব্যৰ ভাগসমূহ কি কি? বহলাই লিখক।

৪. আধুনিক সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যৰ কেইজনমান উল্লেখযোগ্য গদ্যকাৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

৫. আধুনিক সংস্কৃত গদ্যসাহিত্যৰ কেইখনমান উল্লেখযোগ্য গদ্যকাব্যৰ বিষয়ে টোকা প্ৰস্তুত কৰক।

৫.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১) Winternitz. M. *History of Indian Literature,* Vol.3. Motilal Banarsidass, 1985 Reprint.

২) Keith. A.B. *History of Sanskrit Literature,* Oxford University Press, London, 1953 Reprint.

৩) শৰ্মা, থানেশ্বৰ, *সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত,* চন্দ্ৰ প্ৰকাশ, গুৱাহাটী, ২০১২ তৃতীয় প্ৰকাশ।

৪) Shastri, Gaurinath, *Sanskrit Sahityer Itihas,* Saraswata Library, Kolkata.

৫) Upadyay, Baladev. "*Sanskrit Vangmay Ka Brihat Itihas"* Vol.7, Uttar Pradesh Sanskrit Samsthan, 2000.

৬) Raja C.K. "*Survey of Sanskrit Literature*", Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1962.

* * *